

UKDE KİTAPLIĞI: 52
MARAŞ TÂRİHİ SERİSİ: 22

Editör:

Yaşar ALPARSLAN
Serdar YAKAR

Baskı – Cilt:

LAZER OFSET
Kazık Karabekir Caddesi
Koyunlu Han 95/1-A
İskitler / ANKARA

Kapak Tasarım:

Furkan & Hakan

Kapak Fotograf:

19. yy sonlarında ve günümüzde Zeytun

Baskı Tarihi :

Ağustos 2008

Yazışma Adresi:

Vefa Kitap Kirtasiye
İsmetpaşa Mah. Borsa Cad.
Buket Sitesi Altı No 17/C
0.344.2251300
KAHRAMANMARAŞ

*Bu kitabı eğitim hayatım boyunca
bana desteklerini esirgemeyen
anneme ve babama
ithâf ediyorum.*

ZEYTUN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ İSYANLARI (1895-1921)

A. Latif DİNÇASLAN

1980 yılında Kahramanmaraş Türkoğlu ilçesinde doğdu. İlk ve ortaöğrenimini bu ildeki çeşitli okullarda tamamladı. 2001 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden mezun oldu. 2002 yılında aynı üniversitede Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalı'nda Tezsiz Yüksek Lisans yaptı. 2003 yılında KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Tezli Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2004 yılı Eylül ayından itibaren aynı üniversitede Araştırma Görevlisi olarak çalıştı. 2006 yılında Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. Aynı yıl Kültür ve Turizm Bakanlığı'nda memur olarak göreve başladı. 2007 Eylül ayında Milli Eğitim Bakanlığı'nda Tarih Öğretmeni olarak göreve başladı. Halen Diyarbakır Ergani Süleyman Nazif Lisesi'nde Tarih öğretmeni olarak görev yapmaktadır. Aynı zamanda Erciyes Üniversitesi'nde Tarih Anabilim Dalında doktora eğitimini sürdürmektedir.

A. Latif DİNÇASLAN

KAHRAMANMARAŞ

2008

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	11
ÖNSÖZ.....	17
GİRİŞ.....	19
1895'TEN ÖNCE ZEYTUN.....	23
Zeytun Adı.....	23
Ermenilerin Bölgeye Yerleşmesi ve Türk Fetihleri.....	24
Osmanlı İdaresinde Zeytun.....	31
Zeytun Ermenilerinin İsyân Hareketlerine Başlamaları.....	32
1862 İsyânı.....	35
Fırka-i İslahiye'nin Zeytun Çalışmaları.....	43
1878 İsyânı	
Zeytun'da Misyonerler ve Din Adamlarının Faâliyetleri...57	
Zeytun'da Ermeni Komiteleri ve Zeytun Ermenilerinin Silahlanması.....	76
1895 ZEYTUN İSYANI.....	93
1895 Islahat Projesi.....	93
İsyana Dair Haberler ve İsyân Hazırlıkları.....	98
İsyân Bildirileri.....	101

İsyânın Başlaması.....	106
İsyânın Maraş'a Sıçraması.....	111
İsyân Sonrası Gelişmeler.....	115
Barış İmzalanması ve Eşkiyanın Affı.....	117

1908 MEŞRUTİYETİN İLANINDAN TEHCİRE KADAR ZEYTUN VE ÇEVRESİ.....	127
1909 Adana Karışıklığında Zeytun Ermenileri.....	128
Zeytun Ermenilerinin Faaliyeti.....	130
Zeytun'da Ermeni Görevliler.....	139

ZEYTUN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİLERİN TEHCİRİ.....	143
Tehcir Öncesi Ermenilerin Faâliyeti.....	143
Zeytun Ermenilerinin İsyânı.....	151
Zeytun Adının Süleymanlıya Dönüştürülmesi.....	159
Zeytun Ermenilerinin Tehciri.....	160
Zeytun Nüfusu ve Tehcir Edilen Zeytun'luların Miktarı..163	
Tehcir Sırasında Alınan Tedbirler.....	165
Fındıcak İsyânı.....	170
Musa Dağı Olayı ve İsyânı Yöneten Zeytun Papazı.....	176
Urfa İsyânında Zeytunlular.....	181

TEHCİR SONRASI ZEYTUN ERMENİLERİNİN DÖNÜŞÜ.....	183
Bölgede Fransız İşgali.....	185
Maraş Harbi ve Zeytun'lu Ermeniler.....	194
Zeytun Nüfusu ve Tehcir Sonrası Zeytun'a Dönen Ermeniler.....	202
Zeytun Nüfusu.....	204

Tehcir Sonrası Bölgede Zeytun Ermenilerinin Faaliyetleri.....	213
Zeytun'un Ermenilerden Temizlenmesi.....	220
20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması ve Sonrasındaki Gelişmeler.....	245
Ermenilerin Bölgeden Ayrılması.....	248
SONUÇ.....	257
KAYNAKÇA.....	261
EKLER.....	273

ÇİZELGELER LİSTESİ

Çizelge 1: Maraş'tan Sevkolunan Ermeni Nüfus.....	163
Çizelge 2: 1878'de Zeytun'un Nüfusu.....	204
Çizelge 3: 1882'de Maraş ve Zeytun'un Erkek Nüfusu.....	205
Çizelge 4: 1891'de Maraş Sancağının Nüfusu.....	205
Çizelge 5: 1891'de Zeytun Kazasının Nüfusu.....	205
Çizelge 6: 1892 Maraş Sancağının Nüfusu.....	206
Çizelge 7: 1892 Zeytun Kazasının Nüfusu.....	206
Çizelge 8: 1893 Maraş Sancağının Nüfusu.....	206
Çizelge 9: 1893 Zeytun Kazasının Nüfusu Nüfusu.....	207
Çizelge 10: 1895 Maraş Sancağının Nüfusu.....	207
Çizelge 11: Zeytun Kazasının Nüfusu.....	207
Çizelge 12: 1896 Maraş Sancağının Nüfusu.....	208
Çizelge 13: 1896 Zeytun Kazasının Nüfusu.....	208
Çizelge 14: 1897 Maraş Sancağının Nüfusu.....	208
Çizelge 15: 1897 Zeytun Kazasının Nüfusu.....	209
Çizelge 16: 1898 Maraş Sancağının Nüfusu.....	209
Çizelge 17: 1898 Zeytun Kazasının Nüfusu.....	209
Çizelge 18: 1900 Maraş Sancağının Nüfusu.....	210
Çizelge 19: 1900 Zeytun Kazasının Nüfusu.....	210
Çizelge 20: 1902 Maraş Sancağının Nüfusu.....	210
Çizelge 21: 1902 Zeytun Kazasının Nüfusu.....	211
Çizelge 22: 1906 Maraş Sancağının Nüfusu.....	211
Çizelge 23: 1906 Zeytun Kazasının Nüfusu.....	212
Çizelge 24: 1908 Maraş Sancağının Nüfusu.....	212
Çizelge 25: 1908 Zeytun Kazasının Nüfusu.....	212
Çizelge 26: 1914 Yılı Resmi İstatistiği'ne Göre Maraş Sancağı ve Zeytun Sancağı'nın Nüfusu.....	213

KISALTMALAR

A. MKT. MHM	Mektubi Mühime Kalemî Evrakı
Ans.	Ansiklopedisi
Bask.	Baskı, Basım
BEO	Babıali Evrak Odası
bkz.	bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Diğ.	Diğerleri
DH.SYS.	Dâhiliye Siyasi
DH. ŞFR.	Dâhiliye Şifre Kalemî
DH. MUİ	Dâhiliye Nezareti Muavenet-i Umumî
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.SYS.	Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım
DH. ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
E.K.A.H.İ.	Ermeni Komitelerinin Amal Harekât ve İhtilaliyesi
H.	Hicri
Haz.	Hazırlayan
HR. SYS.	Hariciye Siyasi Kısım
İ.AS.	İrade Askerî
İ.DH.	İrade Dahiliye
İ.HUS.	İrade Hususî
İ.TAL.	İrade Taltif Kısım

Kom.	Komisyon
M.	Miladi
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
MV.	Meclis-i Vükela
Nu.	Numara
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
S.	Sayı
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
Y. A. HUS.	Yıldız Sadaret Hususî Evrakı
Y.PRK.ASK.	Yıldız Perakende Evrakı Askerî Kısım
Y..PRK.BŞK.	Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.EŞA.	Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şebenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.KOM.	Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı
YA.RES.	Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı
Y.PRK.UM.	Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı
Y.PRK. ZB.	Yıldız Perakende Zabtiye
Y.MTV.	Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat
ZB.	Zabtiye Nezareti

TAKDİM

Allâhın dilemesidir. Bazı milletler var ki müstakil devlet kuramamışlar. Kısmet olmamış. Yarı müstakil, o da birilerine dayanarak kurabilmişlerse kurmuşlar. İşte Ermeni milleti de onlardan biri.

Aslında Ermeni milleti din eksenli, mezhep eksenli bir millet. Osmanlı bünyesine dâhil olmuş Bosnalılar gibi. Merkezleri Kars Ani ve çevresi.

Bölge Hristiyanlaşmış. Ve fakat konsüllerde ayrı baş çekmişler. Ayrı baş çeken yukardan aşağı Van'a kadar olan bölge halkı, zaman içinde sahip olduğu inanç dâiresinde bir millet olmuş. Var olan Ermeni adı, Ermeni milleti böylece genişlemiş. Dil, din birliğine kavuşmuş.

Ermeni milletini genişleten dîmî mezhebin adı Gregoryan mezhebi. Ermenilerin mezhep birliği son asra kadar devam etmiş. Bizansla aralarında olan kavgâları bunu pek etkilememiş.

Ermenileri ilk yerinden Bizanslılar etmiş. Aralarında olan kavga sebebiyle Bizanslılar onların anayurdunu işgal etmiş, dağıtmış. Meselâ Sivas gibi. Sonra da Arapların İnan üstünden de Anadolu'ya girmeleri anayurtlarını hep işgal altında tutmaları dağılmalarını devam ettirmiş. Tâbîi bunda başka sâikler de var.

Arablar Anadolu'ya sâde İnan üstünden girdi demek doğru değildir. Asıl Arapların Anadolu'ya giriş noktası Maraş bölgesidir. Pazarcık önüdür. Aksu ve Göksu çıkış ve akış noktasıdır. Ama şu bir gerçek ki Araplar Türk girişine kadar ağırlıklı Torosların doğusunu ellerinde tutmuşlardır. Tarsus – Maraş – Göynük – Malatya – Erzurum onların

garnizon şehirleridir. Aralarına bir çizgi çektiğiniz zaman çizginin geçtiği yerler ribat noktalarıdır.

Ermenilerin Maraş bölgesine gelişi 4. asırdır. Buralarda bir Klikya bölgesi vardır. Yerleşirseniz düşmanınızdan korunmak, sığınmak için ideal bir yerdir. Öyle Van'ın dağları gibi çıplak da değildir. Bura bir şekil Ermeniler için toplanma noktası olmuştur. Zamanla da bu yerleşim yoğunluk kazanmıştır. Bu noktanın güneyi bütün bir Çukurova'ya bakmaktadır. Kuzeyi Maraş ovası ile Göksun'la başlayan Elbistan ovasına bitişmektedir.

Buralar yerleşenlere avantaj sağlar. Buralardan evvela bir yol geçer. Yol Payas'tan başlar Kozan'a gelir. Ordan Kadirli, Andırın, Geben, Göksun üstünden Sivası bulur. Erzurum'a kadar gider. Bu bir gelir kaynağıdır. Biraz yukarda dedik korunmaya çok müsâittir.

Ovalara inişi kolaydır. Dağlara bitişik yerleşim alanları vardır. Her tarafı kuzey güney irtibat yolları ile doludur. Suyu boldur. Yüksek rakamlı ovaları vardır. Hasseten de mâden kaynakları ile doludur. En önemlisi Berit'teki demir mâdeni yataklarıdır.

Bu bölgede Bizansa bağlı yaşayan Ermeniler güçlerini yaygınlaştırmışlardır. Müslümanlar bu bölgeye girdikleri zaman bölgeye Ermenistan demişlerdir. Ermenistan bilmişlerdir. Bölgede geçen muharebelere Ermenistan da geçen muharebeler adını vermişlerdir. Bölge bir çok Ermeni generali çıkardığı gibi bir de Ermeni asıllı Bizans kralı çıkarmıştır.

Bölgeyi Araplar tam kontrol edememişlerdir. Bölgede Bizanslılar Ermenilerle ne tam iyi geçinmişlerdir ne de sürekli savaş hâlinde olmuşlardır.

Türkler bu bölgeye girmeden Anadolu tamâmen Bizanslıların eline geçmiştir. 11. asırda Türk girişi Bizansa karşı Ermeniye rahatlatmıştır. Bölgeye Türkler 1080'lerde ilk defa temâmen girmişlerdir. Fakat arkasından haçlı seferleri başlamış, birinci haçlı seferinde Ermeniler haçlılara

rehberlik ederek bölgeye girmelerini sağlamışlardır. Bu girişle de beraber Ermeniler Klikya bölgesinde güç kazanmış, Bizansa bağlı prenslik sâhibi olmuşlardır.

Bölgede haçlı seferlerinin gücü kırılırken arkasından Moğol istilâsı gelmiştir. Moğol istilâsı da Ermenilerin işine gelmiştir. İşbirliği kurmaları prensliklerinin ömrünü uzatmıştır.

Bölgenin tam kontrol altına alınışı daha çok Dulkadir Beyliği, daha az da Memlûklular sâyesinde olmuştur. Ama bu kontrolle berâber de büyük nisbette belleri de kırılmıştır. Ancak az da olsa güçlerini korumuşlardır.

Osmanlı bölgeye girerken Klikya bölgesi Dulkadirinin gayet rahat kullandığı bir bölgedir. Genelde Memlûklular ordularına karşı sığınma bölgesidir. Rahat da girip çıkmaktadır. Prenslikleri de kalmamıştır.

Fakat yine de Klikya bölgesinde tamamen veya çoğunluk Ermenilere ait yerleşim yerleri de vardır. Bunlardan biri de Zeytun ve çevresidir. Bu temerküzün, nüfus çoğunluğunun sebebi buranın zîraata çok müsâit oluşu değildir. Tam tersine Berit dağına bağlı demir işletmeciliğidir. Bir dönem buradan çıkan demirden ma'mûl ürünler at nalı ve çivi gibi İrani dâhil beslemektedir. Fakat burada da düzenin bozulduğu zamanlar da olmuştur. Mesela bunun en mühimi celâlî isyanlarıdır. İsyân buraların da düzenini bozmuştur.

Zeytun Ermenileri erken dönem problem olmaya başlamışlar. IV. Murat zamanında vergi vermemek için patırtı çıkarmaya başlamışlardır. Güya devlet kendilerinden vergiyi düşürdüğü halde vergi istenilmektedir.

Ayaklanmalar küçük çapta giderken milliyetler çağı başlamıştır. Avrupa kendi içinde ve dışında milliyetçiliği pompalamaktadır. Bu birde en iyi Osmanlı memâlikinde yapılmaktadır. İlk netice de alınmıştır. Ayaklanan Mora'da Yunanistan'ın kurulmasına Avrupa'nın baskısıyla müsâade edilmiştir.

O zaman Anadolu biraz sâkindir. Zira Avrupa'ya uzaktır. Daha Avrupa - Amerika Anadolu'ya el uzatamamıştır. Onun için de Ermeni ayaklanmadığı için adı Teba-i Sâdika olmuştur. Yani sadık teba olmuştur.

Ama sonradan el uzanmıştır. Başta Amerikalılar, Fransızlar, Almanlar, İngilizler Anadolu'ya girmişlerdir. Hasseten her milletten Hristiyanların yaşadığı bölgelere girmişlerdir. Onlar için okullar açmışlar onları eğitmişlerdir. Onlara milliyetçilik duygusu aşılamışlardır. Onları yavaş yavaş ayaklanmaya hazır hâle getirmişlerdir. Mezheplerine gireni çifte vatandaş statüsüne almışlardır. Üstlerinden ticaret yapıp zengin etmişlerdir.

İşte bu noktada 93 harbi veya 1877 Türk-Rus savaşı Anadolu'daki Ermenileri kullanmak için Batılılara madde koyma fırsatı vermiştir. Ki arkasından da baskılar başlamıştır. 1895 de işte bu iyileştirmenin te'yidini sağlamak için ayaklanılmıştır. Güya Batının doğuya dikkati çekilmiştir. Sırf bu ayaklanmada Maraş bölgesinde 20 bin kişi öldürülmüştür.

Maraş-Zeytun Türkiye çapında Ermeni ayaklanmalarında hâdiseler birincisidir. Ondan sonra Batman-Sason'dur. Ayrıca Maraş-Zeytun Ermeni ayaklanmalarında Anadolu sonuncusudur. Ondan sonra da Anadolu'da Ermeni patırtısı yoktur. Ona göre hâdiselerin büyüklüğü tasavvur edilmelidir. Hâdiselerin Batı teşvikli başlama bitme sürecinde Maraş'ta Ermenilerin kestiği Müslüman sayısı 55-60 bin arasındadır.

Maraş'ta Ermeni ayaklanmaları batı tahriklidir. Ve enteresan olan bu ayaklanmalar sona doğru Ermenilerin gücünü de kırmıştır. Bu topraklarda doğan 900 yıllık Ermeni - Türk birlikteliğini bitirmiştir. Sonunda da bunu anlayan Ermeniler biraz kırılmış daha çokta kırmış ancak yerli halkla da bundan sonra beraber de yaşayamayacaklarını anladıkları için çekip gitmişlerdir. Bugün onlar dünyânın en büyük muhâcir gruplarıdır.

Muhterem Latif DİNÇASLAN Bey Zeytun Ermenilerine çalıştı. Üzerinde yüksek lisans yaptı. Çok ciddî bir çalışma ortaya çıkardı. Daha önceki çalışmaların üstüne çok şeyler koydu. Konuyu bu günün şartlarında sona getirdi.

Biz çalışmayı bittiğinde gördük. Maraş dışında olduğu için kendisiyle görüşemedik. Geldiler görüştük. Geliştirilecek noktalar hususunda anlaştık. O da yeniden çalıştı. Kitabı daha bir mükemmelleştirdi. Basılmaya değer hâle getirdi. Biz de kitabı zevkle basıyoruz.

Latif Bey gayet efendi bir kardeşimiz. Kabiliyetli, ümit va'd eden genç bir târihcimiz. Biz onun eserini basacağız onun târihcilikte yol almasına katkıda bulunacağız. Hem de Maraşımızın bir dönem târihini aydınlatacağız. Târihte Ermenilerin bize neler ettiğini öğreneceğiz. Ne şarlatan millet olduklarını göreceğiz. Bir ülkeyi vatan hâlinde tutmanın nelere bedel olduğunu genç nesillere göstereceğiz. Elde tutmanın ağır bir bedel dâhilinde olduğunu onlara belleteceğiz.

Bizi bu işlerde destekleyen Mehmet KAMBUR, Kadir KURTUL, Mustafa CİĞER, Mahmut ARIKAN gibi dostlarımıza milletimizin huzurunda teşekkürler ediyoruz. Bizim istediğimiz Maraş tarihinin boşluk bırakılmadan aydınlatılmasıdır. Bu çalışma ile de bu konuda biraz daha mesafe almış oluyoruz.

Biz başlangıçta ortaya koyduğumuz hedefe doğru yol alıyoruz. Daha da yol alıp evvel Allah hedefimize ulaşacağımıza inanıyoruz. Milletimizin de bize bu hususta teveccühünü bekliyoruz.

Yaşar ALPARSLAN

ÖNSÖZ

Tarih milletlerin, toplumların ve insanlığın ortak hafızası olma özelliğini geçmişten günümüze değin sürdürmüştür. Hafızası olmayan bir insanın toplumda yaşama olanağı ne ise tarihsiz bir milletin de medeniyet içerisindeki yeri o olacaktır. Milletlerin millet olma süreçleri tarihle yakın alâkalı olmuştur. Tarihi bilim yapan ise yazılı veya yazılı olmayan belgelerdir.

Yakın tarihimizin tarih sayfalarında kalmayan ve aydınlanmayı bekleyen konularından birisi de Ermenilerin Türklere yaptıkları mezalimdir. Türklerin, Osmanlı'nın son döneminde Ermeni saldırılarına uğradığı yerlerden birisi de Zeytun ve çevresindeki yerleşim yerleriydi. Burada çıkan 1878, 1895 ve 1914'te çıkan isyanlarda 20.000 kadar Türk katliama uğramıştır.

Bu eserde asılsız Ermeni iddiaları enine boyuna, özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 2 yıl süren çalışmam sonucu alanında yeni sayılacak belgelerle ele alınmıştır. Bu konuyu çalışırken Ermeni sorununun yerel boyutlarla ele alınmasının önemi anlaşılmıştır. Çünkü sorunu yerel bazda ele aldığımızdan gözden kaçan birçok önemli hususun ve asılsız iddiaların cevabını verme imkanı doğmuştur. Umudum bu eserin konusunda yararlı bir kaynak olmasıdır.

Bu çalışmamı yaparken gerekli kolaylığı gösteren, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına, uzun süre faydalandığım İSAM Kütüphanesi yöneticilerine, daha önce beraber mesai arkadaşlığı yaptığım Beyazıt Devlet Kütüphanesi çalışanlarına, görev yaptığım süre zarfında arkadaşlığın gereğini yerine getiren isimlerini saymadığım

KSÜ'deki mesai arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmamda eserlerinden bilgi sahibi olduğum değerli bölüm başkanımız Doç. Dr. Ahmet EYİCİL ve kıymetli hocam Yard. Doç. Dr. Memet YETİŞGİN'e teşekkür ederim. Bu çalışmayı yapmaya yönlendiren, yardımlarını gördüğüm değerli hocam Doç. Dr. Orhan DOĞAN ve benden manevi desteğini eksik etmeyen kıymetli aileme teşekkürü borç biliyorum.

Çalışmamda ve akademik hayatta benden desteğini ve güvenini esirgemeyen, bilgi ve tecrübeleriyle kılavuzluk eden, kendisiyle çalışmaktan ve öğrencisi olmaktan onur duyduğum sayın danışman hocam Yard. Doç. Dr. İlyas GÖKHAN'a destek ve katkılarından dolayı saygılarımı sunuyorum.

A. Latif DİNÇASLAN

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'ne sadık bir millet olan ve önemli mevkilerde görevlere yükselen Ermeniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük devletlerce kışkırtılmış ve birçok yerde isyan etmişlerdir. Türklerle birlikte İmparatorluğun birçok bölgesinde yaşayan Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu yerlerden birisi de Maraş'a bağlı Zeytun kazası ve çevresindeki yerleşim alanları idi. Dağlık bir bölge olan Zeytun'da yaşayan Ermeniler tahriklere kapılarak isyanlar çıkarmışlar, çevrede yaşayan birçok Türk'ü ve isyan sonucu üzerlerine gönderilen askerleri şehit etmişlerdir.

Zeytun'da büyük isyanlar 1878, 1895 ve 1914 yıllarında olmuştu. Bazı yabancı devletlerin desteğini her zaman elde eden Ermeniler, kurdukları cemiyetlerle de isyanlara katılmışlardır. Zeytun, Ermenilerin Kilikya olarak adlandırdıkları bölgenin doğusunda bulunuyordu. 1870'lerde Zeytun Ermenileri Fransızlara başvurarak burası için bağımsızlık dahi istemişlerdi. Ermeniler, Anadolu'da hiçbir yerin gerçek sahibi değildiler. Anadolu'ya sonradan gelmişlerdir. Tüm Türkiye'de olduğu gibi Maraş ve Zeytun bölgesinde Türkler, Ermenileri katletmemişlerdir. Bilakis Ermeniler, birlikte yaşadıkları Türkleri katletmişlerdir. Dünya kamuoyunda gerçekleri saptırarak Türklerin kendilerine katliam yaptığını inandırmaya çalışan Ermenilerin bu asılsız iddiaları, kaynaklar ve belgeler incelenerek çürütülecektir.

Çalışmamızın II. bölümünde Zeytun bölgesine Ermenilerin Türklerle aynı dönemde gelerek yerleşmeleri ve

bölgenin Türkler tarafından ele geçirilmesi, Osmanlı döneminde yapılan çalışmalara dayanılarak aktarılmıştır. Ayrıca Zeytun'da çıkan ilk isyan hareketleri ile daha sonraki isyanlara altyapı hazırlayan misyonerlerin çalışmaları ve burada kurdukları okullardaki faaliyetleri mercek altına alınmıştır. Yine isyancıların yoğun bir şekilde uğraştıkları silahlanma faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Osmanlı'yı sürekli uğraştıran bu isyanların dışardan gelen maddi ve manevi destek olmadan yapılamayacağı belgeler ve kaynaklarla aktarılmaya çalışılmıştır.

III. bölümde ise bir yıl kadar süren 1895 isyanı ayrıntılı şekilde, özellikle İngiliz ve Osmanlı arşiv belgeleriyle ele alınmıştır. Geniş bir alanda yayılabilen bu isyanda Avrupa'dan gelen komitacıların ve Avrupalı elçilerin destekleri tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

IV. bölümde Meşrutiyetin ilanı ve sonrasındaki gelişmelerin Zeytun Ermenilerine etkisi üzerinde durulmuştur. Bu dönemde Osmanlı'da yaşanan gerilemeyle birlikte Ermenilerin daha rahat hareket etmeleri ve Adana isyanındaki Zeytunluların rolü üzerinde durulmuştur.

V. bölümde ise I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Zeytun Ermenilerinin tekrar isyan etmeleri, bunun neticesinde Zeytunluların zorunlu göçe tabi tutulmaları ve bu göç sırasındaki Tekke Manastırı baskını, Fındıcak İsyanı ve Urfa ayaklanmasında Zeytunlu Ermenilerin katliamları anlatılmıştır.

Son bölümde ise öncelikle çok istismar edilerek abartılan Zeytun Ermeni nüfusu salname ve belgelerin ışığında hazırlanan çizelgelerle ortaya konulmuştur. Böylelikle tehcir sırasındaki Zeytun Ermenilerinin kayıpları hakkında bir fikir verilmeye uğraşmıştır. Ayrıca savaşın sona ermesinden sonra Zeytun Ermenilerinin tekrar bölgeye dönerek çıkardıkları olaylar ve bölgenin Ermenilerden arındırılması görgü tanıklarının ifadeleri ve belgelerle ortaya

konulmaktadır. Tehcir sonrası işgalcilerle bölgeye dönen Zeytinlu Ermenilerin faaliyetleri üzerinde pek durulmayan bir konu olduğu için bu konu üzerinde ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

1895'TEN ÖNCE ZEYTUN

Zeytun Adı

Bazı araştırmacılar Zeytun isminin burada yapılan zeytin ziraatine bağlamışlardır.¹ Ancak o dönemde buralarda zeytin yetiştirildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Osmanlı'nın son dönemine kadar Maraş'ta bile zeytin yetiştirildiğine dair bir kayıt yoktur. Diğer bir görüşe göre; Bizans imparatoru Heraklius, İslam fetihleri esnasında, kızı Zeytune'nin Arap akınlardan korkmasından dolayı "Hıristiyanlığın Kılıcı" diye adlandırılan Horis oğlu Benastire'ye nikâhlanmıştır. Benastire, adı geçen bölgede karısı Zeytune için bir saray yaptırarak bölgeyi iskan etmiştir. Zeytune adına inşa ettirilen bu yerleşim yeri, bu prensesin adından dolayı Zeytun diye anıla gelmiştir.² Yabancı kaynaklarda bu isimle beraber Zeytun'un "Ulniya" olarak adlandırıldığı da görülmektedir.³ Toros dağları silsilesi içinde bulunan ve Maraş'ın kuzeyine düşen Berit dağının güney eteklerinde yer alan Zeytun, eski bir Ermeni yerleşim merkezi idi.

¹ Erdal İlter, **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995, s.65.

² Nedim Karavul, **Dönüşü Olmayan Düşmanlıklar**, Kahramanmaraş I. Dünya Harbinde Ermeni Çetecilerin Katliamına Uğramış Mağdurlar Derneği Yayınları, Kahramanmaraş 2004, s.18.

³ Hırand D. Andreasyan, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi: 1608-1619**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964, s.156

Ermenilerin Bölgeye Yerleşmesi ve Türk Fetihleri

Ermeni yazarlara göre Zeytun; Urfa'dan gelmiş yedi aileden, 1064 yılında Ani'nin Bizanslılara geçmesinden sonra oradan Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılan göçmenlerden, Van'lılardan, başka yerlerden o bölgeye sığınmış Ermenilerden, Rupinyan soyunun kurucusu olan Rupen ile birlikte gelen Pakradunilerden oluşuyordu.⁴ Ermeni tarihçi Dabağyan da, Zeytunlu Ermenilerin kökenini açıklarken; "*Ani Beldesi'nin Bizanslılara geçmesinden ve Bizanslıların Ermeni katliamından sonra, Anadolu'nun muhtelif bölgelerine dağılan 'Pakraduni Hanedanı' mensupları Haçin ve Zeytun havalisine yerleşmişlerdir*", demektedir. Yazara göre bunlar; "*birtakım entrikalara müsait gayr-i Ermeni unsurlar*" idi.⁵ Ermeni tarihçi Semerciyan'a göre Zeytun Ermenileri; "*Rupinyan soyundan Zarmanuhi adında bir kadın, Ani krallığının yok olmasından Zeytun'a gelerek orada 65 yıl hüküm sürmüştür. Daha sonra Zeytunlular, Maraş'ta Dulkadiroğullarının, bazen de Çukurova'da Tecirli Türkmenlerinin idaresi altında bulunmuşlardır.*"⁶

Yukarıda görüldüğü üzere, gerek Zeytun ve gerekse Kilikya'daki Ermeniler, Selçukluların zaferleri önünde perişan bir halde kaçan, idaresine girdikleri Bizanslılar tarafından da buldukları yerlerden sürülen Ermenilerdir. Bunlar, Haçin, Zeytun gibi Toros'un savunması kolay yerlerine ve geçit noktalarına sığınmışlardır. Bizans yönetiminin Ermenileri İç Anadolu'ya göçe zorlamasından sonra, Kilikya Ermeniler için önemli bir sığınak olmuştur. Kilikya'ya bilinen en erken Ermeni göçü, X. yüzyılın ilk çeyreğinde Sasun'dan kalkıp Kilikya'ya gelen 50 Ermeni

⁴ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları**, İstanbul 1976, s.486.

⁵ Lovon Panos Dabağyan, **Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s.179.

⁶ Uras, **a.g.e.**, s.486.

asilzadesinin hareketiyle başlamış, X. yüzyılın ikinci yarısında imparator N. Phocas tarafından Kilikya ve Kuzey Suriye'nin yeniden ele geçirilmesinden sonra, çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Hristiyan göçmenlerin, Müslümanlardan boşaltılan kale ve kasabalara yerleştirilmesiyle devam etmiştir. Kilikya'ya ikinci büyük Ermeni göçü, Bizans tarafından krallıkları ellerinden alınan Ermeni prenslerinin, gerek İç Anadolu ve gerekse Toroslar'daki şehir ve kalelere yerleştirilmesiyle gerçekleşti. Bölgeye gelen Ermeniler, Bizans tarafından kendilerine tabi olarak Kilikya'daki şehir ve kalelere yönetici olarak tayin edildiler.⁷ 1020'li yıllarda Bizans İmparatoru II. Basil tarafından Anadolu'nun doğu sınırlarından tehire tabii tutulan Ermeniler; Sivas, Kayseri ve Malatya bölgesine yerleştirilmişlerdi. Türklerin Orta Anadolu'yu fethetmeleri üzerine buradaki Ermeniler de Kilikya dağlık bölgesine doğru çekildiler.⁸

Ermeniler, Malazgirt savaşından sonra Anadolu'da Bizans hakimiyetinin süratle çökmesi üzerine Toroslar, Kilikya, Maraş, Malatya gibi yerlerde nüfusça çoğalmışlar ve küçük prenslikler kurmuşlardı.⁹ Bizans'ın devamlı Ermenilere Ortodoks mezhebini empoze etme baskılarına maruz kalan Ermeniler Bizans'a karşı direnişe geçerek, Türklerin bölgeyi fethini kolaylaştırıcı yardımlarda bulundular. Bu sırada Maraş, Malatya, Harput, Palu, Elbistan, Tarsus ve Urfa'yı içine alan hattı savunması için Bizans tarafından görevlendirilen Ermeni asıllı komutan Philaretos, Bizans'a bağlılığını reddederek 1079'da bir Ermeni prensliği kurdu. Türkiye Selçuklu sultanı Süleyman Şah, 1084'te Maraş'ı fethedince Kilikya Ermeni Prensi Philaretos Urfa'ya kaçtı. Philaretos, Türkiye Selçuklularına

⁷ Mehmet Ersan, **Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1995, s.21.

⁸ Uras, **a.g.e.**, s.75-78.

⁹ İltar, **a.g.e.**, s.71.

karşı Büyük Selçukluların yardımını elde etmek amacıyla Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın huzuruna çıkarak Müslüman oldu. Sultan Melikşah, Fileretos'u Kilikya'da vasal olarak kabul etti.¹⁰

1091 yılında Çukurova bölgesi Selçuklu Türklerinin eline geçince bu bölgeye Türkmen nüfus yerleştirildi. Kilikya dağlarına yerleşen Ermeniler, Haçlıların Adana ve Maraş'a gelmeleri üzerine derhal harekete geçerek onlarla irtibat kurdular. Haçlıları kurtarıcı olarak karşılayan Ermeniler, onları Türklere karşı kışkırttılar. Bu yüzden Türkler Çukurova bölgesini terk etmek zorunda kaldılar.¹¹ 1100 yılında Ermeni baronu Konstantin Fek'e ölmüş, geride bıraktığı iki oğlundan Toros Ermeni tahtına çıkarılmıştır. Prens Toros Tarsus, Adana ve Misis gibi şehirleri alarak Prenslüğün hudutlarını genişletmiştir.¹²

Haçlı ordularına kılavuzluk eden Ermenilerin tavsiyeleri üzerine Haçlı orduları Kudüs'e erişmek için Tarsus'a gidecekleri yerde Torosları kuzeybatıdan takip ederek Kayseri'ye gelmişler, Torosların Suriye'ye doğru açılan geçitlerini tutmuşlardır. Türklerin bir daha tutunamaması için tedbir alan Ermeniler tarafından Adana, Tarsus ve bütün Kilikya Haçlılara teslim edilmiştir. Bütün önemli kaleler Haçlılara verilmiştir. Ermeniler Haçlıları görünce adeta bayram etmişler, Frankları Türklere karşı savunmakla kalmamış, her türlü ihanet ve cürüm işlemeyi

¹⁰ Ali Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri, TTK Yayınları, Ankara 1983, s.25.

¹¹ İlyas Gökhan, "Kilikya Ermeni Prenslüğünün Kuruluşu ve Türklerle İlişkileri", **Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu**, Kahramanmaraş Sütçüİmam Üniversitesi Yayınları, Kahramanmaraş 2002, s.70.

¹² Mehmet Ersan, "XI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Çukurova'nın Siyasi Durumu", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri**, C. I. Konya 2001, s.313.

marifet saymışlardır.¹³ Maraş bölgesine gelerek Maraş'ta senyörlük, Elbistan'da ise prenslik kuran Haçlılar bölgede bulunan Ermenilerle irtibata geçerek Türklere karşı birçok saldırı yaptılar. 1258 yılında Maraş'ı kısa süreli ele geçirdiler.¹⁴

Danişmendlilerin Anadolu'daki nüfuzuna son veren I.Mesud, 1144 yılında Elbistan'ı, 1150'de de Maraş'ı alarak Anadolu Selçuklularına bağladı.¹⁵ Ermeniler, XI. yüzyıldan başlayarak uzun yıllar Selçuklulara ve Selçuklu Devleti'ne bağlı diğer Türk devletlerine ve daha sonra İlhanlılara bağlı olarak küçük prenslikler halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁶ 1156 yılında Selçukluların iç meselesinden yararlanan Ermeniler, Maraş'a saldırarak şehri yaktılar.¹⁷ 1206 yılında tekrar Maraş'ı yağmalayan Kilikya Ermenileri, 1258 yılında bu şehre tekrar saldırdılar.¹⁸

Bölge ticaret yolları üzerinde bulunduğu için güçlenmişti. 1201 yılından itibaren Cenevizlilerle Kilikya Ermeni Prenslığı anlaşma imzalamıştı. Bundan sonra Sis, Misis ve Tarsus'ta ticari bürolar açmışlardı. Bunları Venedikliler takip etti. Bölgeden kereste, at, katır, koyun, kümes hayvanları, demir, tuz madenleri, ipek, şarap ve köle ihraç ediliyordu. 1285'te Memluklerle yapılan anlaşmayla bölge Ermenileri 25 at ve katırı Memluk sultanına

¹³ Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Haçlı Seferleri ve Ermeniler", **21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk- Ermeni İlişkileri Sempozyum Bildirileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.32.

¹⁴ İlyas Gökhan, "13. Yüzyılda Maraş", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.13, 2005, s.192.

¹⁵ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s.177.

¹⁶ İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1984, s.10.

¹⁷ Hasan Basri Karadeniz, "Dulkadiroğulları Beyliğine Kısa Bir Bakış", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.104, İstanbul 1996, s.133.

¹⁸ Gökhan, **a.g.m.**, s.194.

göndereceklerdi. Demir ve bakır, kurşun, gümüş bölgeden çıkarılan madenlerdendi. Özellikle Zeytin'deki Ermeniler demircilikte ilerlemişlerdi. Yine Memluklulara yıllık 10.000 nal gönderilecek olması bölgede yoğun olarak yapılan demirciliği göstermektedir.¹⁹

Ermeni beylikleri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Türkiye Selçukluları dönemlerinde, Müslüman ve gayrimüslim öteki Selçuk vassalları gibi, geniş bir hürriyet ve hoşgörü içinde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Kilikya Ermeni Prensi I. Hetum, 1247 yılında Moğol hükümdarı Göyük Han'la ve 1253 yılında da onun halefi Mengü Kağan'la ittifak yaptı. Moğollar, Anadolu'da işgallerini kolaylaştıracak bir müttefik buldukları için Ermenileri desteklemeye karar verdiler.²⁰ Sultan Baybars bizzat kendisi ordularının başında 1275 yılı bahar ayında Ermeniler üzerine yeni bir sefer daha tertiplede. Bu sefer sırasında Maraş'a kadar birçok yer Memlukluların eline geçti. Ceyhan ve Karasu nehirleri civarındaki Ermeni kaleleri fethedildi. Ermeni Prensi III. Leon, 1285 yılında Memluk Sultanı adına hutbe okutmak, para bastırmak ve vergi vermek şartıyla onlara tabi olmak zorunda kalmıştır.²¹

Selçuklu Devleti'nin Moğollar karşısında zayıflamasıyla birçok Türkmen, Memluklere sığınarak onların gücünü artırmışlardır. 1266 yılında bu Türkmenlerin de yardımıyla Ermeniler üzerine sefere çıkan Memluk Sultanı Baybars, Merziban, Raban gibi şehirleri aldı. 1277 yılında Mısır Türk Memlukları Sultanı Baybars, Elbistan'da Moğol ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Bölgeyi Moğolların elinden almasına rağmen Selçukluların desteğini elde edemeyen Baybars çekilmek zorunda kaldı.²²

¹⁹ Ersan, **a.g.e.**, s.215-218 .

²⁰ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.40.

²¹ Kaşgarlı, **a.g.e.**, s.78.

²² Refet Yinanç, Mesut Elibüyük, **Maraş Tahrir Defteri (1563)**, C.I, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1988, s.XIV.

XV. yüzyıl başlarında Emeniler ve batıdan ve doğudan yurt ve hayvanlarına da otlak arayan Türkmen gruplarınca sıkıştırılırken, Moğolların Gazan Han döneminde (1295-1304), İslamiyet'i kabul etmelerinden ve 1308 tarihinde Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Moğolların devamlı saldırılarına uğramışlardır. İlhanlı Hükümdarı Ebu Said'in 1335 yılında ölümünden sonra, Moğollar arasında iç mücadelenin başlaması, üzerine Dulkadirli ve Ramazanlı Türkmenleri Çukurova ve Uzunyayla'ya yerleşmeye başladılar. Kıbrıs kralının Ermeni olması dahi, Çukurova'nın Türkler tarafından edilmesinin önüne geçemedi.²³

Bu bölgede Türkmenler, Antakya'dan başlayan ve kuzey-doğu yönünde Maraş'a kadar uzanan Amanos Dağları'nın doğu vadisinde kışlarlar, yaz gelince de vadinin kuzeyinde Binboğalar, Berit, Nurhak, Akçadağ ve Elbistan çevresindeki yaylalara çıkarlardı.²⁴ Bölgedeki Türkmenler; Oğuzların Bozok koluna mensup Bayat, Avşar ve Beydilli boyları idi.²⁵ Mısır ve Suriye'ye sahip olan Memluk Sultanı en-Nâsir Muhammed b. Kalavun, Suriye sınırlarının güvenliğini sağlamak amacıyla Dulkadirli ailesinden Zeyneddin Karaca'ya hilat ve hediyeler vererek, onu 1337'de Elbistan naipliğine atadı. Böylece Dulkadir Beyliği kurulmuş oldu.²⁶ XIV. yüzyılın ortalarında da Adana ve yöresinde ise Memluklara bağlı Ramazanoğulları Beyliği kuruldu. Bu iki beylik, Ermeni Prensligi'nin sınırlarını oldukça daralttılar. Ayrıca Konya ve yöresine sahip olan

²³ İsmet Binark, **Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları**

Mezalim, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2005, s.13.

²⁴ Mehmet Gürbüz, **Kahramanmaraş Merkez İlçe'nin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası**, Kahramanmaraş Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kahramanmaraş 2001, s.104.

²⁵ Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.223.

²⁶ Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.9-10.

Karamanoğulları Beyliği de Kilikya Ermenilerine sürekli saldırmakta idi. Artık Kilikya Ermeni Prensligi, Memluklular Devleti ve bu Türk beylikleri tarafından sürekli denetim altında bulunduruluyordu.

1374 yılında Memluklar, Kilikya Ermeni Prensligi'ni ortadan kaldırmak için harekete geçtiler. Anazarba ve Sis hariç Kilikya bölgesindeki Ermenilerin elinde bulunan bütün yerleşim yerleri alındı. Memlukların Halep Naibi Isıktemur, Kilikya Ermenilerinin merkezi olan Sis şehrini iki aylık bir kuşatmadan sonra teslim aldı. Memluklar Sis'e saldırdıkları zaman Ermeni prensleri Andırın'la Göksun arasında bulunan bir geçidin orta yerinde olan ve stratejik bir konumu olan Geben'e kaçır, hazinelerini de burada muhafaza ederlerdi. Bu seferde de böyle olmuştur. Dokuz ay kuşatılan Geben Kalesi sonunda Memluklara teslim olmuştur. Kalede bulunan Ermeni Prensi IV. Leon, Memluk Türklerine esir düşerek hanımı ve akrabaları ile birlikte Kahire'ye götürüldü. Bu olaydan sonra Sis, doğrudan doğruya Memluk Sultanı'na bağlanarak bir naiplik haline getirildi. Aragon Kralı tarafından kurtuluş fidyesi ile Memluklardan alınarak Fransa'ya götürülen son Ermeni Prensi IV. Leon, 1393 yılında Paris'te öldü.²⁷ Zeytun Ermenileri bu tarihten itibaren Dulkadirli Türkmenlerine tabi durumda kalmışlardır.

Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında kazanılan Çaldıran zaferinden sonra Dulkadiroğlu Beyliği'ni ortadan kaldırmak için harekete geçti. Kayseri sancak beyliğine getirilen Şehsuvaroğlu Ali Bey'e, Dulkadir toprakları alındığı takdirde verileceği vaat edildi. 1515'te Ali Bey kılavuzluğunda Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa, Alaüddevle Bey üzerine gönderildi. 13 Haziran 1515'te Göksun yakınlarında Turna Dağı'nda Osmanlılar ile Dulkadirliiler arasında yapılan savaşta Alaüddevle Bey yenilerek dört oğlu

²⁷ Mehlika Aktok Kaşgarlı, **Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi**, KÖKSAV Yayınları, Ankara 1990, s.79-82.

ile birlikte idam edildi. Böylece Dulkadiroğulları Beyliği fiilen sona erdi.²⁸ Bundan sonra Zeytun da dahil olmak üzere Maraş bölgesi Osmanlı egemenliğine girmiştir.

Osmanlı İdaresinde Zeytun

Maraş bölgesinin 1515 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Kanuni döneminde yeni fethedilen bu bölge için tahrir işlemi yapılmıştır. Yapılan 1563 tarihli bu Maraş Tahrir Defteri'ndeki kayıtlardan şehir nüfusunun ancak %10'nun gayrimüslim (Ermeni) olduğu ve bunların da büyük çoğunluğunun Zeytun'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı yıl Zeytun'da 148 Müslüman, 1928 gayrimüslim mevcuttur. Zeytun nahiyesine bağlı 6 Müslim, 6 gayrimüslim köyü vardır. Hristiyan köyler; Köse Çınar, Kırnos, Kala-i Zeytun ve Yeniceköy'dür.²⁹ Zeytun nahiyesindeki 10.964 dönüm yerde buğday, arpa, mısır ve pamuk yetiştirilmektedir. Yine 20314 bağ, 1023 bostan, 1473 kovan, 110 koyun ve keçi, 900 değirmen mevcuttur.³⁰

1585'te Osmanlı ordusu Tebriz seferine çıkarken Maraş'tan yeteri kadar pirinç istenmiş, Zeytun'dan ise 500 adet koyun istenmiştir. Zeytunlular itiraz ederek bu sayıyı 400'e düşürmüşlerdir.³¹ Bu durum Zeytun'da yoğun bir şekilde hayvancılıkla uğraşıldığını göstermektedir.

Zeytun, 16. yüzyılda Maraş sancağına bağlı bir köydü, kalesi de vardı. 1523'te bu köyde yaklaşık olarak 3.700 kişi kadar insan yaşamaktaydı (737 hane, 15 keşiş) 1564'te ise nüfus 3450'ye yakındır (891 nefer, 99 yarım çiftlik sahibi, 526 ekilecek arazisi olmayan evli vergi

²⁸ Yinanç, a.g.e., s.96-99.

²⁹ Yinanç, Elibüyük, a.g.e., s. XXXII, XXXVII.

³⁰ Yinanç, Elibüyük, a.g.e., s.273-289

³¹ Orhan Kılıç, "1585 Yılında Tebriz Seferine Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi", *Askeri Tarih Bülteni*, S.46, 1999, 123-134.

mükellefi, 1 ama ve 29 bağcı). Halk cizye dahil bütün vergilerini vermektedirler, bunların toplamı 51.609 akçeyi bulur.³²

Aslen Ermeni olan Polonyalı Simeon 1608-1619 yılları arasında Anadolu'yu da kapsayan bir seyahate çıkmış ve 1613 yılında Maraş ve Zeytun'u da gezmiştir. Onun anlattıklarına göre; "Maraş'ta 20 hane, Fırnız'ta ise 44 hane Ermeni vardır". Yazara göre Zeytun; "Maraş'ın kuzeyinde, iki günlük mesafede, dağ ve çaylarla çevrili olup metin bir kale vaziyetinde tamamıyla Ermenilerle meskundur. Zeytun halkının gelirinin büyük kısmı civarda bulunan demir madeninın işletilmesiyle temin edilir. Yazar kasabada önceden 800 ev varken 30 ev kaldığını aktarmıştır. Bunlar Celali isyanları nedeniyle dağılmışlardır".³³ İleride göreceğimiz gibi sürekli eşkiyalık yapan ve isyan eden Zeytun Ermenileri bu tarihlerde kendilerini küçük eşkiya gruplarından bile koruyamamaktadırlar.

Zeytun Ermenilerinin İsyân Hareketlerine Başlamaları

Osmanlı döneminde rahat bir hayat süren, ekonomik sahada en ileri giden Ermeniler; Maraş'taki ticarete, sanayide ve kısmen ziraatte Türklerden ileri gitmişlerdi. Çok kazanıyorlar ve bolluk içinde yaşıyorlardı. Zeytun Ermenileri de havalinin nakliyatını ellerinde tuttuklarından, zengin olmuşlardı. Köylerdeki Ermeniler; çok hayvan yetiştirmek, kereste biçmek, bağlarından bol üzüm çıkarmak, tarlalarından hububat meydana getirmek hususunda ileri gitmişlerdi. Bunlar; Meşrutiyet'ten önceleri askerlikle de mükellef olmadıklarından, gençleri de kazanç yolunda bulunmak dolayısıyla ilin bütün iktisadiyatını ellerinde tutuyorlardı. Şehirlerin, kasabaların, köylerin en

³² Nejat Göğünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983, s.55-56

³³ Andreasyan, a.g.e., s.156-158.

güzel yerlerinde, en güzel evler yaptırıyorlar, diğer halktan daha güzel dirlikte bulunuyorlardı. İçlerinden memur olanlar, avukatlık yapanlar da vardı. Hele doktorluk bunlara münhasır idi. Meşrutiyet'ten sonra asker olmaya başlamaları, bunlara öteden beri besledikleri politik emellerine kavuşma ümidini vermekte idi. Gerçi zenginlerinden çoğu nakdi bedel veriyorlardı, fakat askeri ta'lim ve terbiye görenler ekseriyette idi.³⁴

Zeyton, Ceyhan nehrine karışan bir çay üzerinde çok dağlık ve verimsiz bir kaza merkezi idi. Zeytonlular çok fakir bir bölgede yaşadıklarını ve imkanları bulunmadığını ileri sürerek IV. Murat (1612-1640)'tan vergiden muaf kılınmaları için bir ferman aldıklarını iddia ederlerdi. Onların iddiasına göre 1884 senesinde yanmış olduğunu söyledikleri bu fermanla sözde; "*Osmanlı Padişahı Zeyton kasabasının yıllık vergisini 15.000 kuruş olarak tespit etmiş, başka hiç bir hükümdarın buna karışmamasını, Osmanlı memurlarının kasaba içinde bulunmamasını emretmiş*" idi. IV. Murat gibi, Anadolu'daki isyankar aşiretlerle mücadeleyi en şiddetli de yürütmüş olan bir Padişahın böyle bir ferman verebileceğini düşünmek mantığa aykırı olmalıdır.³⁵ Genelde 1862'ye kadar çıkarttıkları isyan hareketlerini bu fermana, dolayısıyla vergi vermemeye dayandırmışlardır. Aslında Zeyton gibi yerler dağlık olmaları nedeniyle yarı bağımsızlığını muhafaza edebilmiş ve isyan ruhunun, darbelerle kendini gösterdiği yerler olup Zeyton'lular Anadolu'da benzeri çok bulunan, asi bir topluluktu.³⁶

Zeyton'da 1852 yılına kadar vuku bulan ayaklanmaları Esat Uras, eserinde şu şekilde sıralamıştır:

³⁴ Adil Bağdatlılar, **Uzunluk İstiklal Harbi'nde Maraş**, Kervan Yayınları, İstanbul 1974, s.11-12

³⁵ Gürün, **a.g.e.**, s.157.

³⁶ Gürün, **a.g.e.**, s.70.

1780'de Maraş Valisi Ömer Paşa, 1774 Rus savaşı sırasında vergilerin doğruca Maraş'a verilmesini istemiştir. Bunun üzerine isyan çıkmış, Ömer Paşa öldürülmüş, Zeyton da 7 ay kuşatmada kalmıştır.

1782'de Ömer Paşa'nın ardından Ali Paşa, Zeyton'a karşı harekete geçmiş, Göredin bölgesinde yenilmiş.

1808'de Maraş Mutasarrıfı Kalender Paşa Zeyton'a gelerek burayı 9 ay kuşatmış ve Zeyton'lulara 6 kese vergi kabul ettirmiş.

1819'da Çapanoğlu Celal Mahmut Paşa, Halep'te Hülbül oğlunu cezalandırıp dönerken Maraşlıların ricası üzerine Zeyton üzerine yürümüş, bir sonuç alamamış.

1829'da Kayseri Valisi Köse Mehmet Paşa gönderilmiş, esaslı bir şey yapamamıştır.

1832'de Beyazıtıoğlu Süleyman Paşa, Zeyton üzerine yürümüş, aralarına ikilik sokmak istemiş.

1835'de Tosun Paşa, yedi yıllık vergi için bazı Zeyton'luları hapsedmiş. Zeyton'lular da buna karşılık bazı Maraş ileri gelenlerini kaçırmışlar. İki taraf ta tutuklularını bırakmak şartıyla uyuşmaya varmışlar.

1836'da Maraş'ta Topalyan'ın öldürülmesi ve Deli Keşiş olayı ortaya çıkmış.

1840'da Akçadağ hareketi yapılmış.

1842 de Tecirliler ile çarpışma olmuştur.

1852'de Mutasarrıf İşkodra'lı Mustafa Paşa 150.000 kuruşluk birikmiş vergi borcu için Zeyton'lular üzerine yürümüş.³⁷

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yenilikler ve gelişmeler ülkenin birçok yerinde uygulanmaya başlandı. Müslümanlar ve gayrimüslimler 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ile eşit hale geldiler. Ancak kendilerine geniş imtiyazlar tanınan gayrimüslimler

³⁷ Uras, **a.g.e.**, s.488-489.

Osmanlı ülkesinin her tarafında istedikleri şekilde sosyal, ticarî, ekonomik ve dinî faaliyetlerde bulundular. Buna karşılık Müslümanlar Islahat Fermanı'na tepki gösterdiler. Maraş halkı da 1856 Islahat Fermanı'na tepki olarak isyan etti. Bu isyanda on bin kişi hükümet binasına yürüdü. İsyân sırasında aşırı derecede ülkesinin çıkarını savunan ve Türklere hakaret eden İngiliz Konsolos Vekili Hoca Guermani ile eşi öldürüldü. Bu yüzden Maraş mutasarrıfı Münip Paşa görevden alındı ve olayın failleri yargılanmak üzere Adana'ya gönderildi. İsyân sırasında İngiliz ve Ermenilerin yaptıklarına tahammül edemeyen Maraşlılar, iki nüfuzlu aile arasındaki çekişme yüzünden büyük sıkıntılar çektiler. Bu arada Kırım Savaşı'nın otorite boşluğundan istifade eden Tecirli aşireti de Ahmet Paşa ve Kerim Bey öncülüğünde şehri bastı.³⁸ Bu arada Maraş'ın ileri gelen aileleri ile devlet görevlileri arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Devlet idaresinin zayıflığı nedeniyle ortaya çıkan bu isyanda Maraş'ın ileri gelenleri Zeytun Ermeni eşkiyasını Maraş'a çağırdılar. 500-600 kişilik Ermeni eşkiyası Maraş'ı basarak şehri yağmaladılar. Şehirde altı gün kalan Ermeniler büyük tahribat yaptılar. Bu olayı bastırmak üzerine Maraş Mutasarrıflığı'na Hurşid Paşa atandı. İsyana karışan Bayazıdlı beyleri kaçtılar ve onlardan sadece Kerim Bey tutuklandı. Bir süre sonra da Bâb-ı Âli'ye yapılan baskılarla Hurşid Paşa görevden alındı.³⁹

1862 İsyanı

Belirttiğimiz gibi 1861 yılına kadar olan Zeytun isyanları eşkiyalık ve yağmacılık ruhuyla yapılmış eylemlerdi. Bu eylemlerin çoğu günü kurtarma amaçlı yapılıyordu. Zeytunluların bu dönemdeki amaçları, bütün

³⁸ Ahmet Eyicil, **Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri**, Gün Yayıncılık, Ankara 1999, s.47.

³⁹ Yalçın Özalp, **Millet-i Sadıka Patirtisi ve Maraş**, İstanbul 1983, s.137.

Osmanlı vatandaşlarından alınan vergileri vermemek şeklindeydi. Bu yıla gelindiğinde ise bölgede artık misyonerlik faaliyetleri başlamış, dışarıdan güçlü devlet desteğiyle isyanların görünümü siyasi bir kimliğe bürünmüştü. Osmanlı Devleti'nin artık eski gücünü kaybettiğinin görülmesi de isyancıların işini kolaylaştırmıştı. Bu olayda görüleceği üzere artık Ermeniler isyan için dış nedenler ve yabancı devletlerden destek buluyorlardı. Bu isyandan itibaren Zeytun isyanlarında sürekli olarak yabancı parmağı görülecektir. Bundan sonraki isyanlar; yağma, soygun, vergi vermeme gibi nedenlerden değil siyasi nedenlerle yapılacaktır.

Bu olaylarda Zeytun'daki İşhan denilen derebeylerin büyük rolleri görülmekle beraber, din adamlarının kışkırtmalarını ve Avrupalı devletlerin ve bu arada özellikle Fransa'nın işe karışmalarını görmemek mümkün olamaz. Yazar Leo, 1862 yılındaki Zeytun isyanı hakkında özetle şöyle diyor;

“Bu isyanla, ilk defa, Türkiye'deki Ermenilerin yaşadığı yerler için bir proje esaslı, propagandalı, politik olarak hazırlanmış bir silahlı hareket meydana çıkıyordu. Ermeni ihtilali, psikolojisi ile gereken bütün ihtiyaçları ölçülmüş biçilmiş, politik girişimleriyle hazırlanmış bulunuyordu. Zeytun İsyanı, İstanbul'da Rusya Ermenilerinden Mikael Nalbandyan tarafından kurulan gizli bir komiteye çıkarılmıştır. 1860 yılı başlarında Rus İhtilal Komitesi Narodnik (Halk Severlik) hakkında yapılan adli bir soruşturmada Mikael Nalbandyan'ın da bunlar arasında bulunduğu anlaşılmıştır. Mevcut belgelere göre Nalbandyan Rus ihtilalcileriyle fikir ve İşbirliği yapmış, onlarla birlikte hapsedilmiş ve oradan verimli bir hasta olarak çıkmıştır. Nalbandyan, 1869 yılında başlayarak kendisine yardımcı olan Megu haftalık dergisinin başyazarı Harutyun Alacyan ile beraber İstanbul'da isyanı planlamaya başlamıştır.” İstanbul Ermeni Hayırsever Cemiyeti de, 1861 yılında bunlarla birleşmiştir. 1862 yılında Alacyan, Mikael

Nalbandyana yazdığı bir mektupta; “Zeytun’dan Tavros adında birinin geldiğini ve komitenin ona isyan için para ve silah verdiğini”, yazmıştır. Bu duruma göre Rus Narodnik İhtilal Partisi, Ermeni aydınları aracılığıyla Türkiye’deki Ermenileri isyan ettirmek için bir başlangıç ve aracı bulmuştur.⁴⁰ Buradan da anlaşıldığı gibi bu isyan için gerekli olan silah ve para desteği sağlanmıştı. Diğer isyanlarda da görüleceği gibi bundan sonra bir komiteci elebaşı çıkacak ve isyana önyak olacaktır. Daha sonra yabancı devletlerin araya girmesiyle isyancılar affedilecek ve isyancıların ülkeye ve Müslümanlara verdikleri zarar yanlarına kar kalacaktır. Nitekim tarihçi Dabağyan, bu isyanın Vatikan ile Fransa’nın ortak teşebbüsleri sonucu olduğunu söylemektedir.⁴¹

Fransa kapitülasyonlara koydurduğu maddelerle Türkiye’deki Katoliklerin hamisi rolünü oynuyordu. 1860 yılında çıkan bir ayaklanma sonucu Osmanlı Devleti Avrupa’nın müdahalesiyle Lübnan’a muhtariyet vermek zorunda kalmıştı. Ermeniler 1862’de çıkarılan Nizamname-i Millet-i Ermeniyen (Ermeni Milleti Nezamnamesi)’i Lübnan örneğine göre yorumlayıp özerklik elde etmek, isteğine kapılmışlardı. Bunu ilk deneyenler ise Zeytun Ermenileri olmuştur. Lübnan muhtariyetinden sonra Prens Leon adında birisi Haçin’den Zeytun’a gelmiştir. Mehmet Hocoğlu’nun Ermeni yazarı Saruhan’dan aktardığına göre isyan şu şekilde hazırlanmıştı; “Haçin’den Zeytun’a Leon adında birisi geldi. Zeytunluları teşvik ederek III. Napolyon’a hitaben bir tutanak yazdırdı. Bu tutanağı kendisi Paris’e götürdü. Tutanakta Zeytunluların gördükleri adaletsizlik ve haksızlıktan söz ediliyordu. Zeytun’a Lübnan gibi bir Ermeni Prensi idaresinde muhtariyet verilmesi istirham ediliyordu. Bu sergüzeştçi adam kendisine işhan (Prens) ünvanını vermişti. Bu ünvanla kabarıyor, güya kendisi III.

⁴⁰ Sakarya, a.g.e., s.72.

⁴¹ Dabağyan, a.g.e., s.178.

Napolyon’un dostu ve Avrupa krallarının akrabası imiş... Kilikya’yı Türkiye’den ayırmak için müzakerelerde bulunuyormuş... III. Napolyon Leon’un muhtirasını Fransa’nın İstanbul büyükelçisine gönderir. Leon Zeytun’a dönerek 1862’de Zeytun isyanını çıkardı. 1867’de de Milano’da öldü”⁴² Zeytun Ermenileri III. Napolyon’a Kilikya dağlarında 70.000 silahlı adamları olduğunu iddia etmişlerdi. Böylece Kilikya olarak bağımsızlıklarının sağlamayı ve Fransa’dan yardım almayı düşünüyorlardı. Amaçları sayılarını fazla göstererek bağımsızlık taleplerini ortaya koymak ve dünya kamuoyunu Osmanlı aleyhine yönlendirmektir.⁴³ Bu olayın bir benzerini de Ahmed Cevdet Paşa Tezakir’de anlatmaktadır; “İstanbul’daki Ermenilerden bir takım müfsidler Zeytun’daki dört koca-başının resimlerini alarak, bunları bir vasıta ile Fransız imparatoru III. Napolyon’a takdim etmişlerdir. Bu resimleri Fransa Hariciye Nezareti Dairesi’ne gittiğinde gören Paris büyükelçisi Cemil Paşa’ya bunların Ermeni prensleri olduğu söylenmiştir. Cemil Paşa ise ‘bunlar yalnızca bir takım çobanlar’, diyerek ciddiye almasa da, resimlerin Fransa nezdinde tesirli olduğunu, Zeytunluların gayri resmi olarak Fransa’nın yarı himayesine girdiğini anlatmıştır. Bunların amacı Zeytun’da bir Ermeni devleti kurmaktır”⁴⁴ Anlaşıldığı gibi Zeytun Ermenileri Avrupa’da kamuoyu desteğini elde etmeyi daha o zamanda önemli görmüşlerdi.

Zeytun’da çıkan Ermeni isyanlarından Haçin’de bulunan Ermeniler de etkileniyorlardı. Zeytun Ermenileri ile birlikte, Fransız imparatoru III. Napolyon’a başvuran Haçin Ermenileri de yardım istediler. Bu istek üzerine Haçin ve Zeytun’a gelen III.Napolyon’un elçisi incelemelerde bulundu. Buna ilişkin bir rapor düzenlendi. Küçük

⁴² Mehmet Hocoğlu, **Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976, s.94.

⁴³ Uras, a.g.e., s.55.

⁴⁴ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezakir (21-39)**, (Yayımlayan: Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara 1986, s.121.

Ermenistan örneğinin alınmayacağı, şartların geçmişteki durumdan çok farklı olduğu, belirtilen raporda; her iki yerleşim yerindeki Ermenilerin Türklere çok daha fazla imkana sahip oldukları bu imkanlarını artırmak için, Türklere bol para vermeleri, borçlandırarak taşınır taşınmaz mallarını almaları gerektiği üzerinde duruluyordu. Kasaba içinde yaşayan Ermeni nüfusun çoğunluğu göz önünde tutularak, ilçenin kaymakamı Ermenilerden atanıyor, ancak yardımcısı Türk olabiliyordu.⁴⁵

Bu isyanda Ermenilerle ilgilenmesi için III. Napolyon'a dilekçe veren sözde Ermeni Prensi Leon'un eşi Prenses Lusignan'ın 1867'de Milano'da ölmesi bahanesiyle Ermeni sorunu gündeme gelmişti. Hatta prensesin bıraktığı altı çocuğun fakir ve kimsesi bulunmaması istismarından yola çıkılarak çocukların maddi durumunu duygusal açıdan ele aldılar. Sözde bu amaçla çocuklara maddi yönden destek olunması için Ermenilerden para toplandı.⁴⁶ Sözde Prens Leon adlı kişinin yanında İstanbul'dan Zeytun'a gelen H. Çakıryan adındaki komiteci öğretmenin de bu isyanda önemli bir rolü bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷ Bu olayı bölge adına yöneten ve bir nevi liderliğe soyunanların Zeytunlu Ermeniler olması ilginçtir.

Bu meselenin sonucunu yine bir Ermeni yazarı olan Leo'dan aktaralım; *"Zeytun olayından ötürü Girardin ve V. Langivis makaleler yazdılar. Ermeni ruhani reisleri eskiden olduğu gibi halkın siyasi gücünün idarecileriydiler. Ermenilerin idari imtiyazını ellerinde bulunduruyorlardı. Fransız siyaseti ayaklandırıldı. III. Napolyan Zeytunlulara, Lübnan idaresi biçiminde, bu küçük kasabaya, muhtariyet verilmesine taraftar oldu. Fakat onların Lübnan Marunileri*

⁴⁵ Akbıyık, "Haçın ve Zeytun Ermeni Meselesinin Çözümü", 21.

Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk- Ermeni İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.109.

⁴⁶ Uras, a.g.e., s.187.

⁴⁷ Hocoğlu, a.g.e., s.124.

*gibi Katolik Kilisesine bağlanmaları gerekiyordu. Bu siyaset Fransa'nın doğu siyasetinin temeli idi. Zeytunluları Katolik yapmak gibi bir mesele ortaya çıktı. Ermeniler de öteden beri olduğu gibi taassup ejderi baş kaldırdı. Zeytunlular mezheplerinden dönmediler. III. Napolyon da Zeytun'u unuttu. Bu ilk teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat Ermeniler büyük bir umutla, bundan sonra, Avrupa diplomatlarının kapılarını Israrla inatla çalmasını öğrendiler"*⁴⁸

Bu uluslararası isyanı Babiâli büyükçe bir kuvvet sevk ederek isyan bastırmayı düşünmüştü. Zeytun'lular, İstanbul'daki irtibatları vasıtasıyla Fransızların tavassutunu istediler. İrtibatları Hayırseverler Cemiyeti üyelerinden idi. İmparatorluk içinde Ermeniler tarafından kurulan cemiyetlerin ilki olan ve 1860'ta kurulan "Hayırseverler Cemiyeti" (Benevolent Union)'nin gayesi Kilikya'yı yükseltmektir. Üyelerinden bazıları 1862 Zeytun olaylarında rol almışlardır. Fransız Sefaretinin tavassutu sonucu gönderilen kuvvet geri çekildi.⁴⁹ 1862 yılında Zeytin eşkıyalarının ileri gelenleri delege olarak İstanbul'a geldiler. Ermeniler bu elleri kanlı katil eşkıyaları vatan kurtarıcısı gibi gösterişli bir biçimde karşılamışlar ve Galata Ermeni Mektebi'nde şereflerine resmi kabuller düzenlemişlerdir. Ermeni şairi Beşiktaşlıyan Zeytun eşkiyasının güya kahramanlıklarını öven sayfalar dolusu manzumeler yazmıştır. Bu manzumede iki mısra içeriğini ve Ermenilerin kinini özetlemesi bakımından yeterli olacaktır; *"Yavrusundan akan kana/Bırak Türk anaları ağlasın"*. Ahmed Cevdet Paşa Tezakir adlı eserinde, bu isyandan sonra buradaki Ermenilerin iyice şımardığını ve Maraş'tan Zeytun'a kimsenin gidemez olduğunu anlatmaktadır.⁵⁰

⁴⁸ Hocoğlu, a.g.e., s.94.

⁴⁹ Gürün, a.g.e., s.128, 159-160.

⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.121; **Ermeni Komitelerinin Amal Harekat ve İhtilaliyesi (E.K.A.H.İ)**, (Haz., Erdoğan Cengiz), Başbakanlık Basımevi, İstanbul 1983, s.28.

Ermeniler, Fransa'dan da destek olarak adeta Ketman ve Bestin köyleri Müslüman halkını katletmelerini meşru gösterme çabasında bulundular. Bu köylerde yaşayan zulme maruz kalmış Müslümanların yaşlı, kadın ve çocuk demeden öldürülmelerini gizleyerek Zeytun Ermenilerinin daha önemli olduğunu belirtmekten çekinmediler. Onların arzusuna uygun şekilde idari değişikliğe gidilerek Aziz Paşa'nın görevden alınması ve isteklerine uygun bir şekilde komisyonun kurulması Zeytun Ermenilerini daha da şımarttı. Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde Ermenilerin aşırı derecede şımarmasının ve gereği gibi cezalandırılmamasının gerçek sebeplerini İlder şu şekilde özetlemiştir:

1- Kertmen ve Beşen katliamını yapanları cezalandırmak üzere Aziz Paşa komutasında, Tâcirlü aşireti, Çerkez göçmen ve hükümet kuvvetlerinden oluşan 5000 asker Zeytun üzerine yürüdü. Bu esnada Tâcirlü Aşiretine mensup süvarilerin geri çekilmesi, Çerkez göçmenlerinin acemi; fakat Zeytun Ermenilerinin hazırladıkları istihkâmların sağlam olması Aziz Paşa'yı güç duruma düşürdü ve Paşa'ya yöneticiler sahip çıkamadılar.

2- Ermeni basını tarafından Ermeni eşkıyası desteklendi ve bütün Ermeni aydınlar eşkıyanın lehinde ve katledilen mazlum Müslümanların aleyhinde bulundular.

3- Bilhassa Kırım savaşından sonra Rusya, Türkiye'deki Ermenileri Türkler aleyhine teşvik etti ve Zeytun Ermeni eşkıyasını destekledi.

4- Fransa, Ermeniler vasıtasıyla Çukurova'da siyasi ve ticari menfaatlerini sağlamak istiyordu. Bu amaçla ve Fransızlar'ın isteği ile Ermeniler Avrupa'nın desteğini aldılar.

5- Maraş'ta bulunan ve eskiden beri söz sahibi olan Bayazıtlı ve Dulkadirli beyleri nüfuzlarını üstün kılma anlayışı içinde birbirleriyle rekabet ederek hükümete karşı

isyana zemin hazırladılar, devletin bölgedeki otoritesini zayıflattılar.⁵¹

Bu sıralarda bir Ermeni yazarın kitabında söz ettiği; “*Biz Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin çeşitli sorunlarla uğraştığı 1862 yılında Zeytun isyanlarını başlattık*”, itirafıyla da sabit olan karışıklıklar üzerine bu bölgedeki isyanı bastırmak üzere Maraş Mutasarrıfı Aziz Paşa görevlendirilmiş bulunuyordu. Fransız elçisinin aracılığı üzerine Zeytun hareketi durduruldu ve buraya bir soruşturma kurulu gönderildi. Osmanlı Hükümeti'ni Şahin Bey'in, patrikhaneyi Serkis Ağabekyan'ın, Katolik Ermenileri de Davut Efendi'nin temsil ettiği bu kurul, gerekli incelemeleri yapmış, ancak şikayeti haklı gösterecek bir durum görmemişti. 1865 yılında Zeytun'a Salih adında bir kaymakam atanmış ve bu kaymakam Zeytun İşhanlarını⁵² Maraş Mutasarrıfı Cevat Paşa'nın emriyle önce Halep'e ve oradan da İstanbul'a göndermiştir. Böylelikle tekrar sükûnet sağlanmıştı.⁵³ Fransa'nın bu müdahalesi üzerine Aziz Paşa'nın Zeytun üzerine giriştiği harekât durduruldu. Babıâli Aziz Paşa'yı azletti. Babıâli Zeytun'a bir tahkikat heyeti gönderdi. Bu heyette sonradan Patrik olan Nerses Varjabetyan'da bulunuyordu. Nerses Varjabetyan Adana'ya geldi. Hükümetten yolluk olarak adlığı yüz lira altını Siş katagikosuna rüşvet olarak verip episkoposluk rütbesini aldı. Bundan sonra Zeytun'a giden tahkikat heyetine katıldı. Babı-Ali tarafından teşkil edilen heyette Babıâli'nin temsilcisi Şahin Bey, Patrikhane temsilcisi Ağabekyan ve Katolik Ermenilerin temsilcisi Davut Efendi ve Nerses Varjabetyan Zeytun'a geldiler. Tahkikat yaptılar. Tahkikat sonunda hükümeti suçlayacak hiç bir şeyin bulunmadığı anlaşıldı.⁵⁴

⁵¹ İlder, a.g.e., s.110.

⁵² Zeytun İşhanları: Zeytun'u yöneten bir nevi ağalara verilen isim.

⁵³ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.213.

⁵⁴ Hocaoglu, a.g.e., s.299.

Ermeni Patriği, Zeytun işhanlarının (ağaları) Edirne'de ikamet etmesini istedi. Fakat Rus elçisi İgnatief'in teşebbüsleri sonunda işhanlar tekrar Zeytun'a dönmüşlerdir.⁵⁵ Dış destekle gerçekleştirilen bu ilk isyan girişimi de böylelikle sonuçsuz kalmıştır.

Fırka-i İslahiye'nin Zeytun Çalışmaları

1853 yılında Kırım Savaşı sırasında devlet asker sıkıntısı çekmişti. Bu sebeple Adana, Maraş ve Kozan dağları arasında kalan bölgedeki aşiretlerden asker talep edildi. Ancak bu istek bölgedeki aşiretlerin devlete isyan etmeleri nedeniyle gerçekleşemedi. Savaştan sonra Osmanlı Hükümeti; hem orduya yeni asker kaynakları temin etmek, hem de bölgeyi itaat altına alıp güvenliği sağlamak, eşkıyalığa son vermek, vergileri düzenli bir şekilde almak ve birçok karışıklığa yol açan konar-göçerleri yerleşik hayata geçirip ziraata teşvik etmek için 1864 sonlarında Fırka-i İslahiye birliğini kurdu. Fırka-i İslahiye'nin hareket alanı İskenderun'dan Maraş, Zeytun ve Elbistan'a, Kilis'ten Niğde ve Kayseri'ye, Adana Eyaleti'nden Sivas Eyaleti sınırına kadar olan bölgeyi kapsıyordu. Fırka-i İslahiye'nin başına 4. Ordu Kumandanı Derviş Paşa, halkla ilgili idari işleri görmek üzere de Ahmet Cevdet Paşa tayin edildi.⁵⁶

Ahmed Cevdet Paşa Zeytun hakkında gözlemlerini Tezakir adlı eserinde anlatmıştır. *“Zeytun nahiyesi; Andırın ve Maraş ve Elbistan kazaları arasında bir kasaba ile Alabaşlı ve Mihal ve Kızıldağ ve Dönükler ve Frenk nam beş karyeden ibarettir. Takriben yirmi otuz hanesi İbrahim uşağı denilen ehl-i İslam olup bakisi Ermenidir. Bu kasaba dört mahalleye münkasim olup her birini birer ermeni kocabaşısı başlı başına idare eder. Bunlar birbirlerinin işlerine karışmazlar. Bunlar; Yeni Dünya oğlu Asfatur*

⁵⁵ Uras, **a.g.e.**, s.494-495; Sakarya, **a.g.e.**, s.70.

⁵⁶ Nuri Yavuz, **Fırka-i İslahiye**, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2004:20-21.

(Asduadzadur), Yakoboğlu Mıgırdiç, Suren-oğlu Nazaret ve Şurba-oğlu Gazur'dur. Kasabanın kuzeyinde ahalişi hep Müslim olan Dönükler karyesi Zeytun kasabası ile köylerin toplamı 1647 haneden ibaret olup bunun kırk bu kadar hanesi Müslümandır. Başlıca uğraşları demir ticaretidir ki kasabanın üç saatlik mesafesindeki dağda demir madeninden pek ziyade külfetle demir çıkarıp satarlar.”⁵⁷ Görüldüğü gibi Zeytun Ermenileri kendi aralarında dahi birlik halinde değillerdir. Zeytun'da az sayıda bulunan Müslüman nüfus dikkat çekmektedir. Bu durum Ermenilere isyanlarında avantaj sağlamaktadır. Fırka-i İslahiye burada kalıcı işler yapacakken bölgede çıkan Kolera salgını buna izin vermemiştir

Yine de daha sonra çalışmalar yapılarak Zeytin kasabası merkez olmak üzere civarında bulunan bazı köyler buraya eklenerek bir kaza oluşturulmuştur. Azasının yarısı Müslüman ve diğer yarısı Ermeni olmak üzere meclisler teşkil edilerek kaymakam atanmıştır.⁵⁸ Zeytun kasabesindeki işhanların idaresindeki 40 civarındaki Müslüman hanesi sakinleri nüfus defterine yazılarak askerlik göreviyle yükümlü kılınmışlardır. Buradaki Ermenilerin de askerlik bedeli vermesi kararlaştırılmıştır.⁵⁹ Bu uygulamalarla Ermeni nüfuzu kırılmaya ve Müslümanların etkinliği artırılmaya çalışılmıştır.

Fırka-i İslahiye'nin Maraş ve civarındaki ıslah hareketleri neticesinde konar-göçer Yörük ve Türkmen aşiretleri iskana tabi tutulmuştur.⁶⁰ Fırka-i İslahiye bölgenin toplumsal ve ekonomik bakımdan değişiminin başlangıç hamlesi niteliğinde olmuştur.⁶¹

⁵⁷ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, s.121-122.

⁵⁸ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, s.181, 212.

⁵⁹ İltar, **a.g.e.**, s.114.

⁶⁰ Besim Atalay, **Maraş Tarihi ve Coğrafyası**, Maarif Vekaleti Yayını, İstanbul 1973, s.60.

⁶¹ Yavuz, **a.g.e.**, s.82.

1878 İsyanı

Zeytun Ermenileri bu sefer Türk-Rus Savaşı (1877-1878) ve arkasından yapılan Berlin Konferansı sırasında yine isyan ettiler. Amaçları, Avrupalı büyük devletlerin işe karışmaları ve korumalarıyla, Bulgaristan'da olduğu gibi ayrıcalıklı bir muhtariyet sağlamaktı. 1877-1878 yıllarında Halep Valisi olan Kamil Paşa bu tarihlerdeki Zeytun isyanını şöyle anlatıyor; *“İstanbul Ermeni patrikhanesi bir süreden beri, yabancı devletlerin desteğiyle, Ermeni kiliselerinde mezhep ve diğer hususlara bakmak üzere murahhasaların başkanlığında halk ileri gelenlerinden oluşan ve Meclis-i Milleti Ermeni adını verdikleri kurullar oluşturmuşlar ve bu kurulla resmi mühürleriyle mahalli hükümete yazılar yazmaya başlamışlardır. Patrikhane tarafından, Berlin Konferansına delegeler gönderilerek, antlaşmaya 61. madde koydurulmuştur.”*⁶² Bu çalışmalarda sonra, isyan çıkararak konferansa katılan devletleri etkilemeye sıra gelmişti. Bu iş de Zeytun Ermenilerine ihale edilecektir.

İsyan Hazırlıkları

İsyan öncesi Fırnıs Piskoposu ve arkadaşı Vartabet Zeytun halkına isyanı teşvik edici beyannameler dağıtmıştır. Böylece Ermeniler, Türkleri tahrik ederek olaylar çıkarmışlar hükümet emirlerini dinlememişler ve isyan etmişlerdir. 1877’lerde Kilikya Vatansever Topluluğu’nu kuran Ermeniler, Zeytun'da faaliyetlerini artırmışlardı.⁶³ Kamil Paşa'nın anlattığına göre, Zeytun'da Fırnıs manastırının papazı yanında 4 aydan beri İstanbul'da görevi başında olmayan, bir okul öğretmeni Zeytun'a gelerek Fırnıs köyünden kuvvet toplamaya başladılar. Zeytun'un ileri gelenlerine; bir notla şunları ilan ediyorlar;

⁶² Sakarya, a.g.e., s.71.

⁶³ Eyicil, a.g.e., s.72.

“Zeytunlular yalnızca önce ödedikleri vergiyi verecekler. Seçim eskiden olduğu gibi nüfusa bağlı olacak ve Ermeniler tarafından idare edilecekler. Ayrıca bu sorunun Patrik ve 6 hükümdarın bilgisiyle çözümlendiğini ve Zeytun hudutlarının onlar tarafından çizildiğini söylüyorlar. Papaz, askerlerin Zeytun'a gelmelerinin yasadışı olduğunu, bu kanunsuzluğun, önüne geçmek için Ermenileri birliğe gelmedirler”.

Zeytun'da Fırnıs Manastırı Piskoposu Nikoghos Efendi tarafından Zeytun ileri gelenlerine yazılıp hükümetçe ele geçirilen Ermenice ihtilal beyannamesi ise şöyleydi;

“Zeytun ileri gelenleri ve saygıdeğer ağalarına selam olsun!

Zeytun ahalisi devlete asla asi değildir. Ancak öteden beri ödemekle yükümlü oldukları vergilerini verecekler ve Ermeni Hükümeti'nin idaresi zamanında olduğu gibi seçim hakları kendilerine ait olacaktır. Bu hakları inkarın mümkün olmadığını iyi bildiğiniz sürece bu konuda daha fazla açıklamada bulunmaya gerek yoktur. Patrikhane vasıtasıyla talep olunan bu haklar gerek Babıali ve gerekse altı büyük devlete duyurulmuştur. Zeytun'un sınırları harita ile belirlenmiştir. Nesiller boyu sahip olduğumuz bu kanuni haklara aykırı olarak bazı Osmanlı askerlerinin Zeytun'a girip ahali ve ileri gelenlere işitilmemiş derecede kötü muamelelerde bulunmaları sebebiyle çok üzgünüm. Halbuki bunların Zeytun'a girmeye asla izinleri yoktu. Şimdi bu kargaşanın giderilmesi için bugünkü günde silah kuşananlar arasında bulunuyoruz. Ey Allah'ı sevenler Ya özgür ve bağımsız yaşarız ya da özgür ve bağımsız ölüyoruz. Mezar taşları üzerinde bizim için 'ölmemiş' namını kazırlar. Bu, her insan için yerine getirilmesi gereken mukaddes bir görevdir. Bu yüzden sizleri teşvik ediyorum. Bütün hazırlıklarınızı tamamlayarak bizlere katılmalısınız. İnşallah sonucu hayır ve kurtuluş olur.

26 Ekim 1879 Fırnıs Metropolitliği Nikoghos”

Görüldüğü piskopos Avrupa devletleriyle işbirliği içinde olduğunu belirterek, alenen halkı silahlanmaya ve isyana çağırıyordu.

Yine aynı belgede yer alan ve Sis Ermeni Patriği Başkatibi Nerses Vartabet tarafından Zeytun ruhani liderlerine yazılıp Haçın piskoposu ile gönderilen ve Zeytun 'da hükümet tarafından ele geçirilen Ermenice mektubun tercümesi ise şöyleydi;

“Saygıdeğer Kirkor ve İshak Vartabet Efendilere !

Tarafınızdan birbiri ardına yapılan ihbarlar ve alınan bilgilere göre, Zeytun ahalisi üzerindeki son ümit ve beklentilerimiz, iştirildiğine göre halktan bazılarının kendilerini ve şahsi çıkarlarını düşünmelerinden ötürü ne yazık ki boşa gitmiştir. Bütün Milet şu üç kutsal kelimenin uygulamaya konulmasını bekliyor; Birlik, dirayet ve kahramanlık! İşte bu üç kutsal kelimedede atalarımızın ruhani liderler ile beraberce gerçekleştirdikleri övgüye değer çabalarını, gayretlerini, kahramanlıklarını, sayısız menkıbe ve faziletlerini, çokça çalışıp bu uğurda kendilerini feda etmelerini buluyoruz.

Bütün Zeytun Ermenileri baba ve atalarımızın taşıdıkları yürek ve kana sahip çıkıp onların yollarından gitsinler ve icraatlarını uygulamaya girişsinler. Bunların uygulamaya geçirilmesi ise sadece ruhani görevlilerin teşvikleri ve etkili uyarıları ile hâsıl olabilir. Yukarıda sözü edilen üç kutsal kelimeyi tekrar hatırlatırım: Umum birlik, övgüye değer dirayet ve kahramanlık.

Şu halde Zeytun ahalisi geçmiş nesillerden beri kazanmış olduğu cesaret şöhretini ve nam salan yiğitliğini bozmamalıdır. Çünkü kendileri cesur doğmuşlardır, cesur olmalıdırlar. Şahadet şerbetini içen büyük ataları gibi kendileri de kuvvet ve kahramanlıkla o yolda canlarını feda etmelidirler. Ancak iyi bilmelidirler ki, acı kâseyi son damlasına kadar içecekler, yani idam fermanlarını kendi elleriyle imzalayacaklardır. Zeytun ahalisi şahsi çıkarlarını

gözeten bir takım kimselerin kurdukları tuzağa sakin düşmesinler. Gaye ve maksatları, sonu şerefli ve kendilerinden sonra hayırla anılacak izler bırakmak olmalıdır. Zeytun ahalisinin iyice bilmesi gerekir ki, böyle bir fırsat ve olay beş yüz senede bir kere ortaya çıkar. Eğer onlar bu savunma fırsatını kaçırmaz ve kaybederlerse hiç şüphesiz bütün Ermeni milletinin sonsuza kadar esaret ve perişan bir halde kalmalarına sebebiyet vermiş olacaklardır.

Zeytun halkı eski nesillerden beri Allah tarafından diğer milletlerin ve batılı yabancı toplulukların yüreklerine korku salmış bir millettir. Şimdi bu heybetin gülünç bir duruma dönüşmesinden korkarız. Zeytun ahalisinin kendi haklı ve adil davasını korumak ve kollamak için ellerinde güçlü ve büyük imkanlar bulunmaktadır. Saygıdeğer patrik hazretleri de bu düşünce ve kanaattedir.

Hükümet memurlarının yaptıkları zulüm ve haksızlıkla birlikte yükledikleri dayanılmaz derecedeki ağır vergiler ve sayısız kanunsuzluklar Ermenilerin talep ve davalarını ortaya koymak ve savunmak için yeterli bir sebeptir. Ermeniler birlik, zeka, dirayet ve yiğitlikle bu davayı sürdürmeye muktedir olduklarını bilmelidirler. Böylece meşru vasıtalarla hareket edilerek ayağa kalkılmasına rağmen devlete isyan bayrağı açmış ve muhalefet etmiş görüntüsü verilmeden kötü ve perişan durumunuza devletin şefkat ve merhametini davet etmiş olursunuz. Zeytun halkı özellikle şurasını iyi düşünmelidir ki, yüce Allah daima mazlumların rica ve yakarışlarını kabul eder. O'nun bine karşı bir kişinin, on bine karşı iki kişinin galip gelmesini sağlamaya gücü yeter. Allah daima kendisinden korkan ve istediklerini yerine getiren kullarına yardımcı olur. Şu halde Allah'a tevekkül edip sığınarak kutsal birlik, zeka, dirayet, yiğitlik ve cesaretle işe girişsinler.

İşte, baştan sona kadar uyarı ve tavsiyelerimiz bundan ibarettir! Saygı- değer Rahip Derkazar, Sorenyan

Nazar ve Şuruyan Kazar ağalar, emin ve işgörümler, millet ve vatan sevgileri sebebiyle kendilerine bildirdiklerimizin ruhunu ve manasını gizli bir şekilde gerekenlere anlatmalıydılar. Ayrıca diğer vatanını ve milletini seven çalışkan kişiler aracılığıyla Ermeni halkı teşvik edilerek çalışmalara başlanabilir. Son olarak, yaratılışlarındaki güzel huylar ve vatanseverlik duygularıyla bu fırsat döneminde ellerinden geldiğince çaba sarf edeceklerini kuvvetle ümit etmekteyim. 13 Kasım 1878

*Her zaman duacınız. N.V.M.*⁶⁴

İsyanın ön hazırlıkları papazların tahrikleriyle böylece oluşurken, 30 Kasım 1878 tarihinde İstanbul Ermeni Patriği'nin İngilizlere ve diğer Avrupa sefirlerine yazı göndererek, Zeytun, Maraş ve Diyarbakır'dan (din görevlilerinden) aldığı haberlere göre, Ermenilere çok kötü davranıldığını bildirmişti. Halep İngiliz Konsolosu şikayetleri soruşturmakla görevlendirilmiş ve bu şikayette büyük abartmalar olduğunu anlamışlardı.⁶⁵

Yine Kamil Paşa olaya karıştığı için yakalanan bir papazdan şu itirafları almıştır; "5 ay önce İzmir'den bir Ermeninin Zeytun'a gelerek, manastırda kendisiyle konuştuklarını, onlara hatırı sayılır bir miktarda para ile ırktaşlarından bir kısmının ve Avrupalıların yeni icat 10, 12.000 silah vereceklerini ve böylece Zeytun'un ve kuvvetlendirileceğini söyledi. Kendisi ve Zeytun'daki okulun bir öğretmeni bu zatla birlikte İzmir'e ve İstanbul'a gittiler, fakat birşey elde edemeyince geri döndüler"⁶⁶ Görüldüğü isyan hazırlıklarında İzmir'den gelen bir komitecinin papazlarla birlikte yoğun bir çabası olduğu görülmektedir.

⁶⁴ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)**, C.I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2004, Belge No:14.

⁶⁵ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)**, Bilgi Yayınları, İstanbul 1986, s.196.

⁶⁶ Şimşir, **a.g.e.**, Belge No.129.

İsyanın Başlaması

Zeytun Ermenileri Babik adında sabıkalı bir eşkıyanın elebaşılığı altında, civar Türk köylerine silahlı soygunlar düzenlemişlerdir. Her ne kadar Zeytun ileri gelenleri onlara karşıysa da papaz ve komiteciler 5 günde 600 kişi toplamışlardır. Bunlar Bozdoğan Yörüklerine saldırarak 7 kişiyi öldürmüşler, birçok insanı da yaralamışlardı Berlin Antlaşması'ndan sonra Zeytun'a dışardan kışkırtıcı ajanlar uğramıştı. Bunlar, o yörede "Deli Papaz" diye bilinen Fırnis papazı ve sabıkalı eşkıyalarla birlikte, Zeytun Ermenilerini ayaklanmaya kışkırtmışlardı. Bir sabah Zeytun kaymakamı gözlerini açınca kasaba camii ve hükümet binalarını alevler içinde görmüş ve Maraş'a kaçmıştı.

Bulgar ayaklanmasına benzer bir olayın tekrarlanmak istendiğini sezen Halep Valisi Kamil Paşa ve Komutan Veysi Paşa, işi olurluna bırakmayıp hemen harekete geçmiş ve yanına bir miktar asker alarak Zeytun'a gelmişti Zeytun Ermenilerinden 1200 kadar silah toplamış, 200 kişiyi tutuklamış ve kocaları dağa kaçan 8 Ermeni eşkıyanının karılarını alarak Halep'e dönmüştür.⁶⁷ Kamil Paşa 40 gün boyunca Zeytun'da kalmış, köylerden eşkıya tarafından çalınan mal ve hayvanlar sahiplerine geri verilmiştir.

Dağlarda dolaşarak eşkıyalık yapan Babik ismindeki şahıs (Ermeniler buna Babik Paşa diyorlardı) bunu öğrenince Zeytun'a inerek kaymakamla beraber 22 kişiyi yakalamış ve kiliseye hapsedmiştir. Zeytun kaymakamının başvurusu üzerine tutuklu Zeytunlular serbest bırakılmıştır. Eşkıya Babik saldırılarını sürdürerek vali ve komutanın Zeytun'dan ayrıldıklarının hemen ertesi günü Fırnis Piskoposu ve arkadaşı Vartabet ile Türk askerlerinin büyük bir kısmının bölgeden uzaklaşmasını fırsat bilerek, etraftan

⁶⁷ Şimşir, **a.g.e.**, s.40-41.

topladıkları 400'den fazla adamıyla kalan askerlerin üzerine yürümüşler ve onlarla silahlı çatışmaya girişmişlerdir.⁶⁸

Diğer yandan Kamil Paşa'nın bu enerjik davranışı Halep'teki İngiliz Konsolosu P. Henderson'u çileden çıkarmıştır. Konsolos, Zeytun eşkıyalarıyla doğrudan işbirliği içindeydi. Onlarla mektuplaşmaya giriştikten başka, toplantılar da yapmıştı. Bu nedenle, Ermenilerin İngiliz himayesinde olduğunu, tutuklanan bütün Ermenileri serbest bırakacağını söylenmiştir. Valiye, ateş püskürtmeye başlamıştır. Vali, tutukluları serbest bırakmayınca İngiliz Konsolosu büsbütün çileden çıkmıştır. Doğrudan Lord Salisbury'ye gönderdiği raporlarla Vali Kamil Paşayı yerin dibine batırmiş ve kendisinin derhal görevden alınmasını ısrarla istemiştir.

Büyükelçi Layard, Salisbury'ye gönderdiği gizli raporunda, Kamil Paşa'yı "son derece dürüst, adil ve yetenekli" bir kişi olarak nitelendiriyor, "Türk valilerinin en iyisidir" diyordu. Ama konsolosun sürekli entrikaları ve Londra'nın talimatı üzerine, Kamil Paşa'nın görevden alınmasını istedi. Osmanlı Hükümetine inanılmaz baskılar yapıldı ve Mart 1879'da Kamil Paşa, Halep valiliğinden azledildi.⁶⁹ İleride dört kez sadrazamlığa gelecek olan,

⁶⁸ Sakarya, a.g.e., s.71.

⁶⁹ Kamil Paşa görevden alınması üzerine bir dilekçe yazarak neden görevden alındığını sitemkar bir şekilde sormuştur. "**Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti'ne** Efendim, Halep Vilayeti valiliğinden alınışımın herhangi bir sorumluluktan mı, yoksa şu anki bir mecburiyetten mi olduğu bilinemediğinden 'vilayetin tarafımdan idare edildiği süre içindeki uygulamalarına dair sorulacak bir şey varsa irade buyrulması' hakkında Vekalet makamına takdim ettiğim yazı Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da incelenmiştir. Yapılan görüşmeler sonucu, ayrılışımın şu anki bir mecburiyetten olduğu Dahiliye nazırı aracılığıyla tarafıma bildirilmiş ve benim için başka bir memuriyete bakılacağı da bizzat Sadaret'çe vaad edilmiştir. Görevli olarak Halep'e gönderilen komiserler Zeytun meselesinin gerçek yüzünü anlayıp bu konuda tarafımdan tutulmuş olan doğru yolu takip ederek Halep'teki bütün uygulamalarımı açıkça onaylamışlardır. Aynı şekilde gerçeği Babıali'ye de arz etmiş olmalarını ümit ederim. Padişah'ın hizmetinde doğruluktan zerre kadar ayrılmadığım,

Kamil Paşa, sırf Ermeni ve İngiliz oyunlarını bozduğu için görevinden atılmıştı. Ermenilerin gözünde İngiliz konsolosunun ve İngiltere'nin prestiji yükselmiş, Osmanlı valisinin otoritesi ise beş paralık olmuştu. Bu, Ermenileri daha da şımartacaktı. Böylece, ileride patlak verecek daha kanlı Ermeni olaylarının tohumları atılmıştı.⁷⁰

İsyan Sonrası

Halep'te bulunan İngiltere konsolosuna, Ermenilerin şikâyetlerini yerinde görmek için sefaretten aldığı emir üzerine Zeytun'a gitti ve burada yaptığı incelemelerde bulundu. İsyancılar bu durumdan memnun olmuşlar ve isyanı genişletmeye karar vermişlerdi. Zeytun'da eşkıya reisi Babek ve yandaşları tarafından Halep İngiliz konsolosuna yazılıp Maraş Mutasarrıflığı Vekâleti'nde bulunan Fırka-i İslahiye Kumandanı Mirliya Mazhar Paşa tarafından ele geçirilen Ermenice mektubun tercümesidir;

"Halep'te İngiliz Konsolosuna

Zeytun'a keşfe gelen konsolos bey !

Efendim Ayağınızın toprağına yüzlerimizi sürüp buradan oraya kadar ayaklarınızı öperiz. Bizim tutuklularımız için çalıştığınızı işittik, son derece memnun olduk. Mektubu aldık, manasını biliyor ve bekliyoruz. Sizinle beraber yaptığımız görüşmeyi gökte Allah yerde biz biliriz. Serkis Piskoposun tekkedeki odasında size verdiğimiz mazbatadan bir fayda göremedik, hala gözlüyoruz. Bize emrettiğiniz gibi hareket ettik. Hem siz de biliyorsunuz ki emrinizden çıkmadık. Siz bize: 'Ben buradan gittikten sonra

---

*sözü edilen Zeytun meselesinin mahiyeti ve İngiltere konsolosunun Zeytun eşkıyasıyla olan ilişkisi ekte takdim edilen üç adet belgenin suretlerinden anlaşılacaktır. Durumun uygun bir fırsat bulunduğu anda kısaca Padişah'ın bilgisine arz edilmesi konusunda gereğinin yapılması tarafınıza bırakılmıştır. 24 Haziran 1879 **Kamil**"*

BOA, Y. PRK. UM., Belge No: 1/66; **BOA, HR. SYS.**, Belge No: 78-6/60
⁷⁰ Şimşir, a.g.e., s.40-41.

eşkiyalar gelip tekkede rahatça otursun, dağlarda perişan olmasınlar. Bundan sonra hükümetten adam gelip eşkiyaları yakalamaya cesaret ederse karşı koyun ve bana bildirin ki ben de başka yerlere ne şekilde karşı koyduğunuz bildireyim' diye tembih ettin. Ancak Zeytun'dan dışarı çıkan adamımızı öldürüyorlar.

Bu mazbatanın cevabını acele bildiriniz. Ne şekilde hareket edelim? Fırnis murahasası ile Çolak Vartabet Efendi'nin yola çıktığını işittik. Eğer doğruysa bize bilgi veriniz ki, sevinelim. Mektubunuzda bizlere Hıristiyan kaymakam geleceğini ve hükümet memurlarının bizden olacağını okuduk. Ancak yeni duyduğumuza göre Müslüman memurlar gelecekti. Eğer bu doğruysa biz de ona göre hazırlıklarımızı yapalım. Daha önce olduğu gibi kör durumuna düşmeyelim ve sizin emriniz üzere yaşayalım, siz de çok yaşayınız. Tutuklularımızı derhal çıkarmanın bir çaresine bakınız. Ne masraf ederseniz kabulümüzdür. Biz hepimiz çevre köylerimizle beraber sizin milletinizdeniz. İnşallah sizin sayenizde bir iyilik görürüz ve siz buraya geldiğinizde şad oluruz. Biz de size duacıyız. Emretmiş olduğunuz gibi vekaleten gönderdiğiniz Patvili Efendi'ye hükümetten aldığımız silahları teslim ettik. Ancak bundan sonra Bertizli Müslümanlar Alabaşlı'da bir adamımıza saldırıp malını yağmaladılar. Malını vereceğiz diye tekrar mal sahibini çağırdılar. Mal sahibi malını almaya gittiğinde az bir mal verip yolladılar. Köprüde önüne çıkıp malı tekrar alıp kendisini öldürdüler. Kendilerine saldırmamız için de köprüyü yaktılar. Yine Elbistan ve Maraş Köprüsü'nde bir adamımızı daha öldürdüler. Bizler önceki gibi mi hareket edelim, yoksa rahat mı duralım? Bize acele haber bildiriniz. Biz bütün çevre köylerle beraber bu mazbatayı gönderdik;

Bostan oğlu Agop Ağa   Merken oğlu Avedik Ağa
Balcı oğlu Nişan Ağa   İshak oğlu Artin Ağa
Bedros'un oğlu Serkis Ağa   Selom oğlu Yanoş Ağa

Antorez oğlu Astor Ağa   Marik Paşa
Köylü oğlu Asador Ağa   Musa oğlu Ağa
Anarid oğlu Kirkor Ağa   Anarid oğlu Panos Ağa
Lorem oğlu Artin Çavuş   Kızıl Artin Ağa
Surp oğlu Agop Ağa”⁷¹

İsyan sonunda piskopos ve arkadaşları yakalanmıştır. Fırnis piskoposunun ve Halep İngiliz konsolosunun kendi üst makamlarına verdikleri yalan, yanlış ve iftiralarla dolu raporlar üzerine 1879 yılında padişah emri ile Mazhar Paşa, Nuryan Efendi⁷² tahkikata memur edilmişler; daha sonra bunlara Halep İngiliz konsolosu Henderson ve Kilikya Katogikos'u da katılmışlardır. Zeytun isyanını tahkike gelen bu şahıslar da Vali Kamil Paşa'nın aldığı önlemleri takdir ve tasdik ederek, valinin aleyhinde yazılan raporların asılsız olduğunu itiraf etmişlerdir. Buna rağmen İngiliz sefaretî, Mazhar Paşa'yı da taraf tuttuğu suçlaması ile azlettirmek için uğraşmaya başlamıştır. İngiliz Konsolosu bu kez Mazhar Paşa'nın da görevden alınması için ısrar etmeye başladı. İngiliz büyükelçiliği, Henderson'un raporları üzerine, Mazhar Paşanın derhal görevden alınması için resmen girişimde bulundu. Sadrazam, “bir tek konsolosun iddiaları veya vetosu üzerine her Osmanlı görevlisi azledilirse, bunun sonu nereye varır”, diyordu. Sonuçta Mazhar Paşa bu görevinden alındı.⁷³

Bu arada Fransız Büyükelçiliği de boş durmamış, Zeytun olaylarının ardından Maraş ve Halep'te tutuklananların haklarını gözetmek gerekçesiyle Bab-ı Ali'ye 8 Mart 1879 tarihinde nota vermiştir. Bu notada

⁷¹ BOA, Y. PRK.UM, Belge No: 1/66.

⁷² Nurian Efendi, Şûrayıdevlet üyesi bir Osmanlı Ermenisi idi. Ermenilerin Çar'a bağlılıklarını bildirmek üzere, Rus Başkumandanı Grandük Nicholas'ın karargahına gizlice gönderilen Ermeni heyeti içinde görev almış bir kişiydi. Şimşir, a.g.e., s.40.

⁷³ Sakarya, a.g.e., s.71; Şimşir, a.g.e., s.40-41.

tutuklananların sefalet içinde oldukları ve haksız yere tutuklandıkları belirtilmiş, Berlin Antlaşması'na atıf yapılarak; "Zaten 61. madde Bâbiâli'yi 'Ermenilerin oturdukları bölgelerde mahallî ihtiyaçların gerektirdiği ıslahat ve iyileştirmeleri' gerçekleştirmekle yükümlü kılmaktadır",⁷⁴ denilerek baskı oluşturulmuştur.

Bab-ı Ali, Zeytun'da kurulan komisyonun çalışmaları hakkında faydalı olduğunu belirterek aşağıdaki raporu 27 Ağustos 1879'da İngiltere'ye sunmuştur;

"- 500 silahlı tekrar köylerini kazanmışlardır.

- 2 Müslüman, 2 Hıristiyan'dan oluşan 4 kişilik Zeytun İdari Konseyi kurulmuştur.

- Zeytun yargıci yerine, Maraş Halissa yargıci Yahya Efendi geçici olarak atanmıştır. Herkesin güvenini kazanmış biridir.

- Sulh ve ıslah mahkemeleri hemen oluşturulmuştur. Yasadan sonra, sulh mahkemesi ıslah kısmına Maraş'tan Yargıç Ömer Efendi atandı. Her iki kısmın 2 Müslüman, 2 Hıristiyan 4'er üyesi var.

- Zeytun'da 8000 nüfusun 3.751'i Müslüman, geri kalan 4.424 kişisi de Hıristiyan'dır. Zeytun 4 bölgeye ayrılmış, 2'si bütünüyle Müslüman, her birinin 6 ya da 8 üyesi var.

- Birçok müesseseler kurulmuştur. Mahkemeler öteki kuruluşlar görevlerini düzenli yapıyorlar.

- Geçici bir komisyon gözetiminde Zeytun ve Pazarcık'ta vergi ve kazanç üzerinde bir anket yapılmaktadır. 2'si Müslüman 2'si Hıristiyan olmak üzere her komisyonda 4 üye bulunuyor.

- Halep kadastro başkanı çalışmalarına başlamış olup, alınan kararlar Babıali'nin onayına sunulacak,

- Zeytun zaptiyesi ayıklanacak ve kötülerin yerine iyiler konacak. Halep'ten Rüştü ve Ali Bey'ler bu işi yürütecekler.

- Kışla ve hükümet binasının temelleri atıldı, kurbanlar kesildi. Sis Katalikos'unun Naibi de törende bulundu ve Padişahın başarısına dualar okundu.

- Komisyon üyeleri kaymakama ve kumandana gerekli öğütleri verdikten sonra törenle uğurlandılar.

- Af konusunda alınan emir yerine getirilmiştir.

- Maraş hapisanesinden 21 tutuklu tahliye edilmiş, 131 kişi kalmıştır. Bunlardan 11'i isyanın elebaşlarıdır. İşbirlikçilerin öncelikle mahkemeleri yapılacaktır.⁷⁵ Osmanlı Devleti bu raporla adeta bir sömürge devleti gibi, isyancıları kışkırtan Avrupa devletlerine hesap vermiştir.

İngiliz baskılarıyla sonunda bütün 17 Ocak 1879'da Zeytun'daki bütün tutuklu Ermeniler serbest bırakılmış ve aynı gün Konsolos Mr. Henderdon da Maraş'a dönmüştür. Babıali'nin otoritesi bir kez daha zedelenip sarsıldı. İngiliz baskısıyla bir Osmanlı valisi görevden alınmıştı. Osmanlı mahkemelerinin kararları bozdurulmuş ve kanlı eşkiyaların hepsi serbest bırakılmıştı. Babik adlı eşkiya da serbest bırakılanlar arasındaydı. İlerde bunlar yeniden sahneye çıkacaklardı.⁷⁶ Örneğin bu meselede affa uğrayan Ermeni Keşişoğlu'nun tekrar eşkiyalığa başladığı 1890 yılındaki bir belgede bildiriliyordu.⁷⁷ Eşkiya Babik ise adeta isyanının ödülü gibi Zeytun'a Belediye reisi oldu.⁷⁸

Böylece 1878 İsyanı sona ermiş, ancak İngilizlerden alenen yardım gören Ermeniler zafer kazandıklarını düşünerek daha fazla başına buyruk hareket etmişlerdir. 23 Ocak 1879'da Kilikya Katolikos'u Mıgırdıç Zeytun'daki

⁷⁴ BOA, HR. SYS., Belge No: 78-6/60.

⁷⁵ Şimşir, a.g.e., Belge No. 239

⁷⁶ Şimşir, a.g.e., s.40-41.

⁷⁷ BOA, Y..PRK.UM., Belge No: 19/24.

⁷⁸ Hocaoğlu, a.g.e., s.299

durumu görmek üzere sefaret 1. Katibi Malet ile Halep Konsolosu Henderson'u gönderilmesi dolayısıyla bir mektup yazarak İngiltere'ye teşekkür etmiştir. Kraliçenin, manevi lideri olduğu Hıristiyan toplumunu korumasını rica ederek mektubunu tamamlamıştır.⁷⁹ İsyandan sonra yakalanarak İstanbul'a getirilen Zeytun Papazı, İngiliz elçisi aracılığıyla sözde mahkemesi yapılarak cezasını çekmek koşuluyla, hapisten çıkarılarak Ermeni Patriğine teslim olunmuştu.⁸⁰ Daha isyan bir yılını doldurmadan İngiltere tarafından Adana konsolos vekili olarak atanan Yüzbaşı Cooper'ın İngiltere Devleti'nin adaletini överek kalpleri kazanmaya çalıştığı, bölgenin Kıbrıs gibi İngilizlere bırakılacağını belirtiyor, kendisinin gelişinin bu yüzden olduğu, Kozan, Zeytun, Dersim ve Van'ın Ermenistan adıyla -Bulgaristan örneğinde olduğu gibi- Ermeni bir valinin özerk yönetimine verileceğini belirterek halkı kışkırtmaya başladığı Adana Vilayeti'nden 15 Aralık 1879'da Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta bildiriliyordu.⁸¹

Zeytun'da Misyonerler ve Din Adamlarının Faaliyetleri

Zeytun'da Ermeniler tarafından çıkarılan –asıl konumuz olan- daha büyük isyanlara geçmeden önce burada yapılan misyonerlik çalışmalarına göz atmakta fayda vardır. Çünkü isyanlarda din adamlarının rolü oldukça fazla olmuştur. Misyonerler halkı kışkırtmada bazen komitecilerden bile etkili çalışmışlardır. Yeri geldiğinde ise verdikleri vaazlarla isyancılara başkanlık etmişlerdir.

1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Ermenilerin daha fazla Batı'ya yönelmesine sebep olmuş, karşılıklı beklentiler de artmıştır. Misyonerler bu tarihten

⁷⁹ Şimşir, a.g.e., Belge No.149.

⁸⁰ Şimşir, a.g.e., Belge No.47

⁸¹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri 1845-1890**, Belge No:16.

itibaren ticaretten para kazanma imkanı bulan Ermenileri yönlendirmeye ve devletlerinin nüfuzu için kullanmaya, Ermeniler de Batı'yı kendilerini korumak ve ideallerini gerçekleştirmek için bir araç gibi görmeye başladıkları gibi misyonerle biraz temas kuran göç ederek gidip zengin olmak için fırsat aramaya başladı. Önce misyonerlerin hayat tarzları ve verdiği eğitim, ayrıca eğitim için yurtdışına giden Ermenilerin dönüşte yaptıkları propagandalar göçün artmasına da etken olmuştur.⁸²

Maraş'a bağlı dağlık bir bölgede yer alan Zeytun'daki dini yapılarla ilgili ilk bilgileri aslen Ermeni olan Polonyalı Simeon'dan almaktayız. 1608-1619 yılları arasında Anadolu'yu da kapsayan bir seyahate çıkan seyyah, 1613 yılında Maraş ve Zeytun'u da gezmiştir. Onun anlattıklarına göre; *“Zeytun'da altı kilise, bir manastır İncilci İonnes'e ithaf edilmiş çok eski bir şapel”*, vardır.⁸³

Misyonerlerin Zeytun'da Yapılanmaları ve Açtıkları Okullar

ABCFM (American Board of Commissioners for Foreign Missions)'nin 1847 yılında yapılan genel kuruluna sunulan bir raporda, Zeytun'da misyonerlik faaliyetlerinin başlamış olmasından duydukları memnuniyet ifade edilmesi⁸⁴, bölgeye misyoner ilgisinin çok erken olduğunu göstermektedir. Misyoner faaliyetleri içerisinde Maraş'ın ehemmiyeti, diğer bazı Anadolu şehirlerinde olduğu gibi misyonerlik için, demografik açıdan uygun bir dokuya sahip olmasından kaynaklanıyordu. Bu nedenle de Maraş'a 1855'te bir misyoner istasyonu tesis etmişlerdi. 1856 yılında

⁸² Erdal Açıkse, “Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine”, **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, ASAM-EREN Yayınları, Ankara 2003, s.5.

⁸³ Andreyan, a.g.e., s.156-158.

⁸⁴ **The Missionary Herald**, Vol.44, February 1848, No.2, s.49-51. (Bilgi için Sayın Prof. Dr. Ömer Turan'a teşekkürü borç bilirim.)

da Ermeni misyonunu Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayırmışlardı. İşte, Maraş, Güney Ermenistan misyonu içerisinde yer alıyordu.⁸⁵

Bilindiği gibi Zeytunlu Ermeniler de Gregoryen mezhebini. Ahmed Cevdet Paşa 1865'te Fırka-i İslahiye çalışmaları için geldiği Zeytun'da; “on beş seneden beri Katolik ve Protestan mezhepleri moda hükmüne girmiş olduğu cihetle gündün güne Ermeniler azalmaktadır ve az vakit zarfında Zeytun Ermenilerinden birçoğu Katolik olmuşlardır”, tespitini yapmıştır.⁸⁶

2 Mayıs 1868 tarihli bir belgede; “Zeytun'da Amerikalı Protestan Rahip Montgomery ve onunla birlikte hareket eden bazı Ermenilerin yine oradaki Ermeni papazlarla Zeytunlu Ermeniler tarafından saldırıya uğramamışlardır. Olayı soruşturmak üzere kurulan ve Tarsus Amerika Konsolosu'nun da yer aldığı komisyon soruşturmalar yapmıştır. Sonuçta olayın faillerini kesin olarak belirleyecek bir delile ulaşamadığı için bu meseleden dolayı tutuklu ahalinin salıverilmesi ve olayda adı geçen şahısların da haklarında bir hüküm verilene kadar kefaletle serbest bırakılmaları, ayrıca Rahip Montgomery'nin de hükümetten habersiz faaliyette bulunarak karşı tarafı tahrik etmesinin bu olaya sebep olduğu sonucuna varıldığı”, bildirilmektedir.⁸⁷ Amerikalı misyonerler bölgedeki köklü yapıyı değiştirmek için yaptıkları mücadelelerde bu gibi zorluklarla da karşılaşmışlardır. Ancak çalışmaları yılmaksızın artarak devam etmiştir. Amerikan Board'un 1870 yılı Maraş İstasyonu Mali Raporu'nda Zeytun'daki ikematgah konutu için 1000 kuruş harcadığı belirtilmektedir. 1881 yılı Mali

⁸⁵ Ayhan Doğan, “Maraş'ta Misyonerlik Faaliyetleri XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başlarında”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.11, 2004, s.274.

⁸⁶ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezahir 40 Tetimme**, Yayınlayan: Cavid Baysun, TTK Yayınları, Ankara 1986, s.209.

⁸⁷ **BOA, A.MKT. MHM.**, Belge No: 1/14.

Raporu'nda ise Zeytun'daki kilise ve papaz evi için harcama tutarı 40.000 kuruşa çıkmıştır.⁸⁸ Bu durumda Zeytun Ermenilerine yönelik ilgi ve faaliyetlerin yoğunlaştığını kanıtlamaktadır.

ABCFM'den Myra Pector, 1860 yılında Maraş'ta başlangıçtaki bazı güçlüklerden sonra kısa sürede gelişen bir kız ortaöğretim okulu kurmuştur.⁸⁹ Bu kız okulu resmi olarak 1880 "Merkezî Türkiye Maraş Kız Koleji" adıyla açılmıştır. Kızların eğitimini artırmak, bayan öğretmenlerin yetişmesine katkıda bulunmak, en azından yerli misyoner yardımcılara ve yerli öğretmenlere “okumuş eşler” yetiştirmek gibi, genel ve özel amaçları olan bu okulların, o yöre hanımlarına faydalı oldukları düşünülmüştür. Bu okulda okuyan öğrenciler, okul saatleri dışında, ders başına alınan çok cüzi bir ücret karşılığında ve bölgede sempati kazanmak amacıyla 200 kadar yetişkin kadına okuma-yazma eğitimi vermişlerdir. Bu okulun, Adana, Antep, Maraş, Haçin Zeytun gibi kentlerdeki orta dereceli okullardan gelen kız öğrencilere daha ileri düzeyde eğitim imkânı sağlamak ve bu arada adı geçen bölgelerdeki okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla tesis edildiğini belirtirmişse de kolejin amacının, Güneydoğu Anadolu'da Hıristiyanlığı yayabilecek ve azınlıkları aydınlayabilecek yerel kız liderler yetiştirmek olduğu açıktır.⁹⁰ 1876-77 eğitim döneminde Haçin ve Zeytun'dan Maraş'taki bu okula birer fakir kız öğrenci gönderilmiştir. Bu kızların yol, kitap ve giysi masrafları da karşılanmıştır.⁹¹

⁸⁸ Mustafa Çabuk, **Maraş'ta Faaliyet Göstermiş Olan Misyoner Okulları**, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2008, s.29-30.

⁸⁹ Hans-Lukas Kieser, **İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, Çeviren, Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.91.

⁹⁰ Doğan, **a.g.m.**, s.281.

⁹¹ Çabuk, **a.g.e.**, s.20.

1893'te devrin Maarif Nazırı Zühdü Paşa tarafından hazırlanan listeye göre; Zeytun kasabasında 1873'de Amerikan Protestan Kız Mektebi ve aynı tarihte Amerikan Protestan Erkek Mektebi açılmıştır. Yine Zeytun Fırnız Köyü'nde Amerikan Protestan Erkek Mektebi 1883 tarihinde açılmıştır. Bölge okullarından mezun olanlar Maraş'ta bulunan büyük okula gönderilmekte ve öğretmen olarak istihdam edilmekteydi.⁹² Bu mekteplerde iki öğretmen çalışmaktaydı. Amerikan Protestan Erkek Mektebi'nde 1894 yılında 65, 1895 yılında 30, 1896 yılında 45 öğrenci eğitim görmüştür. Amerikan Protestan Kız Mektebi'nde ise 1894 yılında 25, 1895 yılında 40, 1896 yılında 30 öğrenci eğitim görmüştür. Zeytun'da bulunan kiliselerden bir tanesi de Amerikan misyonierleri tarafından kullanılmaktaydı. 1895 yılında söz konusu kilisenin 85 erkek ve 30 kadın üyesi bulunmaktaydı. Bu okullarda Zeytunlu Ermeni çocuklara dini bilgilerin yanı sıra Ermeni tarihi ve kültürü de öğretilmiştir.⁹³

Amerikan Board'a bağlı olarak Zeytun'daki okullarda; Tuwanda Çilingiryan, Markaraid Bayramyan, Marian Garabetyan, Mariam Şirici, Gohar Bajin, Kootee Boyajen, Tuwanda Hocayan, Tuwanda Menengig, Anne Zerunyan, Gamer Şadoryan, Marian Karatunyan adlı yerli ve yabancı öğretmenler görev yapmıştır.⁹⁴

İzmirli Takvor Agopyan adlı kişi Zeytun Mekteplerine 200, Kahire'de sakin Arabkirli Boğos isminde diğer bir şahıs da yine bu mekteplere 400 lira yardımda bulunmuşlardır. Miyasyal Ingerutyun adlı şahıs da Zeytun'da mektepler tesisini ve oraya özel öğretmenler

⁹² Şamil Mutlu, **Osmanlı Devleti'nde Misyonier Okulları**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s.303-304.

⁹³ Yahya Bağçeci, **1895 Zeytun Ermeni İsyanı**, Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2008, s. 76.

⁹⁴ Çabuk, **a.g.e.**, s.22-24.

alınmasını üstlenmişti. Bu muallimler bilhassa hararetili Taşnak, Hınçak, Ramgavar cemiyeti üyeleri idi.⁹⁵

1900, 1902 yılı Halep Vilayeti Salnamesi'ne göre Maraş sancağında 8 kilise, 20 Hıristiyan mektebi; Zeytun kazasında 5 kilise, 2 Katolik mektebi, 4 Ermeni mektebi, 2 Protestan mektebi vardır.⁹⁶ Bu bilgiye dayanarak Zeytun'da 4 adet resmi misyonier okulu olduğunu söyleyebiliriz. 1906 yılında Maraş sancağında 4 Ermeni kilisesi, 3 Protestan kilisesi, 2 Katolik kilisesi, 11 Hıristiyan mektebi; Zeytun kazasında 5 kilise, 1 Katolik mektebi, 4 Ermeni mektebi, 1 Protestan mektebi bulunduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷

1911 tarihli bir belgede Maraş Alman Kız Okulu'ndan mezun olan iki kızın Zeytun kazası Fırnız nahiyesine giderek, yöre halkından muvafakat almak suretiyle okul açma teşebbüsünde buldukları anlaşılmaktadır.⁹⁸ Resmi olarak verilen bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi Zeytun'da çok sayıda farklı mezheplere yönelik okullar mevcuttur. Hatta I. Dünya Savaşı öncesinde Maraş, 19 adetle en fazla Ermeni okulunun bulunduğu kentler arasında zikredilmektedir.⁹⁹ 1895 olaylarında Zeytunluların yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak amacıyla Pesalvator adlı Latin papazı ile 11 arkadaşını katletmeleri,¹⁰⁰ bölgedeki diğer misyonier yapılanmalarını da göstermektedir.

Misyonierler bölge içindeki çalışmalar için sürekli bir araya gelmek durumunda kalmışlardır. Bir Osmanlı belgesinde; *"Maraş'da mukim Amerika misyonierlerinden Mr. Mikalim tarafından Haçin'de mukim Amerikalılar serlevhasıyla mah-i baki ruminin yirmiyedinci günü Maraş*

⁹⁵ **E.K.A.H.İ**, s.61.

⁹⁶ **Halep Vilayeti Salnamesi (H.V.S.)**, İstanbul 1318/1900, s.340-360; **H.V.S.**, İstanbul 1320/1902, s.366-389.

⁹⁷ **H.V.S.**, İstanbul 1324/1906, s.469-490.

⁹⁸ **BOA, İD.**, Belge No: 117/39.

⁹⁹ Doğan, **a.g.m.**, s.276.

¹⁰⁰ Hocoğlu, **a.g.e.**, s.300; Gürün, **a.g.e.**, s.159.

merkezinden çekilmiş telgrafta 'vazlar meclisi Maraş'ta bulunacak ve müntehiplerinize de bildirileceği' ibaratının muharrer olduğu ve bundan maksat Halep ve Adana vilayetleri dahilinde de civarda bulunan Protestan misyonerlerinin Maraş'ta tecemmü edeceklerinin hafiyen icra kılınan tahkikattan anlaşıldığı...'', denilmektedir. Anlaşıldığı gibi, misyonerler birbirinden kopuk değil aksine birbiri ile bağlantı ve düzen içersinde çalışmalarını sürdürmektedirler. Bu toplantılar da buna örnektir. Yine, ikinci bir toplantı düzenlendiğine dair olan belgenin 1906 tarihli olduğu ifade edilmektedir.¹⁰¹

Zeytun'un resmi nüfus istatistiklerinde de misyonerlerin faaliyetleri neticesinde mezhep değiştiren Ermeniler görülmektedir.¹⁰² Sayının yıllara göre çok fazla artmaması misyonerlerce alınmış bir tedbir olarak düşünülmektedir. Çünkü bölgede misyonerlik çok etkin bir şekilde yürütülmüştür.

Misyonerlerin Yardım Faaliyetleri

Misyonerler bölgedeki fakir halka yardım toplayarak dağıtıyorlar. Böylece kendi yandaşlarını artırarak fikirlerini rahatlıkla yayma imkanı buluyorlardı. 1896 tarihli bir belgede, Christian Herald Gazetesi'nin Anadolu'daki Ermeniler için toplamış olduğu 30.000 doların Amerika Misyonerleri vasıtasıyla dağıtıldığı ve bu olayın gazetenin son sayısında edebi bir lisanla anlatıldığı Washington Sefaret-i Seniyyesi'den bildirilmiştir. Bu yardımla ilgili çıkan yazıda; bu misyonerlerin yardımları vesilesiyle Hıristiyan, Protestan ve Katolik mezhebinden ahaliye emelleri olduğu vurgulanmış, eğitim ve insaniyet namına her türlü fedakarlığı fırsattan istifade yapan Protestan misyonerleri, Maraş ve Zeytun ahalisine bu yardımları

¹⁰¹ İlknur Polat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme", **Bellekten**, C.LII, S.203, 1988, s.631.

¹⁰² Bkz. 6. Bölüm, Zeytun Nüfusu.

takdim etmişlerdir, denilerek çalışmalar övülmüştür.¹⁰³ 1897'de Misyoner Mösyö Macallum'un yardım dağıtmak üzere tekrar Zeytun'a geleceği haber alınarak, mahalli yetkililerden buna engel olunması istenmiştir.¹⁰⁴ Başka bir belgede daha Amerikan misyonerlerinin bölge Ermenilere yardımı söz konusudur. 25 Mart 1916 tarihinde yazılan bir yazıda Amerika'daki Ermeniler tarafından Ermenilere yardım yapıldığı belirtilmiştir. Buna göre Halep Vilayeti'ne Amerika'dan gelen paranın Halep Amerika Konsolosu canibinden Ermenilere tevzi olunduğu anlaşılmıştır. Maraş'a ise Mister Vedli ve Laymin isimlerine Dersaadet'den Amerikalı Pitt tarafından gönderilen paraların Ermenilere bu kişiler tarafından verildiği anlaşılmıştır.¹⁰⁵

Amerikan misyonerlerinden Proteston Papazı John E. Meril, Zeytun Ermenilerinin tehciri sırasında şu bilgileri vermektedir; "*Maraş bölgesinin okumuş ve kabiliyetli Hristiyan halkının göç ettirilmesi, Amerikan misyonerlerinin menfaatine direkt bir darbedir. 50 yıl süren bir çalışmanın ve binlerce dolar masrafın neticesi tehlikeye sokulmaktadır*".¹⁰⁶ Bu itiraftan da anlaşıldığı gibi Zeytun Ermenilerine misyonerler büyük miktarda maddi destek vererek onları her konuda desteklemişlerdir.

Misyoner Okullarında Yapılan Faaliyetler

O dönemde yaşayan yerli bir tarihçinin anlattıklarına göre bu mektepler faaliyette oldukları dönemde çok sayıda zararlı işler yapıyorlardı. Buradaki heyetler Ermeni fukaralarını yedirmek, giydirmek ve mekteplerine mali yardımda bulunmak gibi görünüşte hayırsever hareketleriyle göz boyayarak el altından fesat vermekten geri

¹⁰³ BOA, HR. SYS., Belge No: 54/4.

¹⁰⁴ BOA, HR. SYS., Belge No: 2792/61.

¹⁰⁵ **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, C.II, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara 2005, s.303-305.

¹⁰⁶ Gürün, a.g.e., s.201.

kalmıyorlardı. Bunlar, yerli gibi hareket ediyorlardı. Tarlalar, bağlar, bahçeler almışlardı. Şehirde köylerde evler, çiftlik binaları kurmuşlardı. Hizmetlerinde kullandıkları kimseleri Ermenilerin açık gözlerinden seçerlerdi. Çarşı pazar işleri, arazilerinin işletilmesi, hükümet dairelerindeki, tapu muamelelerinin takibi, kendi adamları olan bu Ermeniler tarafından yapılırdı. Bunlar ayrıca okuma odaları da açmışlar ve Türklere de serbest bırakmışlardı. Burada gündelik gazetelerden başka bir takım mecmualar, Avrupa medeniyet ve terakkiyatına ait eserler, bilhassa Hıristiyanlığa ait din kitapları bulundurulardı.¹⁰⁷

Maraş'ta bulunan Alman erkek ve kız okullarında okutulan ders programları bölge şartlarına göre tertip ediliyordu. Ermeniler tarafından çok kullanılmasa da ana dil olarak Ermenice yanında, bölge coğrafyası ve dinsel ağırlıklı bir program yürütüldüğü ders programlarından görülmektedir. Programlarda birinci yıldan 6. yıla kadar her yıl ders programında Ermenice ve din dersi mevcuttur. Okutulan kitaplar arasında Ermeni Tarihi kitabı da bulunmaktadır.¹⁰⁸ Böylelikle Ermeniler daha milliyetçi bir şekilde yetişiyorlar, Ermenilerde sözde Ermeni milli bilinci uyandırılıyordu.

Bu mekteplerin kütüphanelerinde mevcut olan ve Cenevre'de Ermeni komitesi tarafından bastırılmış kitaplardan bazılarını isimleri; "Ermeniler İçin", "Sosyalizm", "İhtilal", "Islahat Meselesi", "Zindandan Zindana", "Kan Yolu Üzerinde", "İtiraz", "Unutulmuş Kahramanlar", "Yıldız Bombası" şeklindeydi. Yine Türkleri tezyif ve tahkir eden Rusya'da yazılarak burada neşr ettirilmiş kitaplar ise; "Ermenistan'ın Mazisi", "Ermenistan Tarihi", "Kadim Ermenistan Haritaları", "Ermeni Kahramanları" idi. Bunların yanında Ermeni komitecilerinin kartpostalları, Ermenistan krallarının büyük resimleri,

¹⁰⁷ Bağdatlılar, **a.g.e.** s.12.

¹⁰⁸ Mutlu, **a.g.e.** s.106-110.

Ermenistan arması, doğuda en çok mezalimi gerçekleştiren Rus-Ermeni çetelerinin büyük kıta tabloları, Sasun ve Zeyton kahramanlarının resimleri ise Anadolu dışından temin edilerek komiteler tarafından binlerce nüshası vilayetlere sevk ediliyordu. Ermeni fesat komitelerinin bu mekteplerde olmaması düşünülemezdi.¹⁰⁹ Temmuz 1886 tarihli bir belgede Zeyton kazasında bulunan Meyasipal Şirketi mektebi birinci muallimi Agop Efendi'nin yerine tayini istenilen ve aynı mektebin ikinci hocalarından olan Simbat'ın zararlı işleri nedeniyle nedeniyle okuldaki görevlerinden azlettiği belirtiliyordu.¹¹⁰

25 Nisan 1888'de Halep Vilayeti'ne yazılan yazıda; Ermeni ve Katolik milletinden oluşan ve Papaz Dirkovand Efendi başkanlığında yasadışı olarak kurulan Zeyton kazasındaki Muhabbet Şirketi'nin kilise haricinde ayın yaptırmasına mani olunması istenmiştir.¹¹¹ Bu bilgiden misyonerlerle yerli Ermenilerin ortak hareket ettiği de anlaşılmaktadır.

Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliği tarafından 9 Ağustos 1892 tarihinde Adana Ermeni Başpiskoposu'na gönderilen ve oradan da dolaylı olarak bölgedeki başlıca komitelere bildirilmiş olan mektup da mekteplere verilen önemi anlatmaktadır;

"...Başka yerlerde bulunan ihtilalci komitelerle yarışırken, Kilikya'daki partiler için de çalışmalısınız. Kız ve erkek çocuklarının eğitimlerine dikkat ediniz. Çünkü ilimsiz selamete varılmaz. Zeki ve inançlı öğretmenlerinizi henüz tespit etmemiş olmanız büyük bir hatadır. Türk kafalı olduğu bahanesiyle kaybettiğiniz bir yönetici öğretmeniniz vardı. Aşırı isteklerinin hoş görülmesini binlerce defa yazdık ve kendisine verilmek üzere çok miktarda para gönderdik. Siz bu parayı birbirinize yedirdiniz ve Katolik başrahabin de

¹⁰⁹ **E.K.A.H.İ.**, s.61.

¹¹⁰ **BOA, DH.MKT.**, Belge No: 1357/36.

¹¹¹ **BOA, DH.MKT.**, Belge No: 1424/68.

*almasına müsaade ettiniz. 200 liradan ona hiç bir şey vermediğiniz, göndermiş olduğunuz Kilikya'nın bilançosu da bunu teyit etmektedir. Biliniz ki, Kilikya bu yıllarda hiçbir faaliyet gösteremediyse bu, öğretmeninizle anlaşamamanızdan kaynaklanmaktadır. Ermeni çocuklarını Osmanlı okullarına göndermeyiniz. Çünkü Türklerle dostluk bağları kurarlar”.*¹¹² Görüldüğü gibi komiteler Ermeni çocukların eğitime ve Ermeni okullarına büyük önem veriyorlardı.

23 Mart 1901'de Zeytun'daki mekteplerde İslamlar aleyhinde ve tahrik edecek surette okutturulmakta olan zararlı dokümanlardan elde edilenler Haleb ve Adana fevkalade kumandanlığı Vekaleti tarafından Seraskerlik Makamı'na sunulmuştur. Burada yazılanlardan mekteplerdeki öğrencilerin Türklere kin ve öfkeyle yetiştirildikleri anlaşılmaktadır. Eğitim programı içinde okutulan bu satırlar tamamen Türklerin kötülüğü, Ermeni milliyetçiliği propagandası meyanındadır. Burada görev yapan muallimlerin bazılarının ele geçirilen defterlerinden özetlenen şiirler ve yazılar şu şekildedir;

“Muallim Avodis Karderya'nın Defterinden;

Vatanımın benim harab heykellerine selam veriniz

Ararat eyaletinin viranelerine selam ediniz

Toprakda kalmış şahane saraylarına selam ediniz.

Yere serpilmiş yetimlerin lekesiz kemiklerine selam ediniz.”

Buna Zeytunlu derler kimseyi sokmaz

Osmanlı Devleti'nin ağzına bakmaz,

Kırar askerini içeri sokmaz

Elemin Zeytun'u dün Ferik Paşa

Allah Alah deyince hazır ulaştı

Kılını çekince delik dolaştı.

Yeni Dünya Ağa bir kale basdı

Allah Allah deyüb üç asker kesdi.

Daha ondan ma'da nicesini asdı

Martini bırakıb kaçırمام der kalanını

Serkis oğlu Hacı kışlaya oturdu.

Beşyüz uşaklara akıl yetürdü.

Kırdı Osmanlı askerini kökünü bitirdi

Yakdı çıkdı Osmanlının imanını

Avrupa şirketinden dört arslan geldi

Milletin yoluna katılıverdi

Osmanlı mülkünü elinden aldı

Ermeni ferdini gör Ferik Paşa

Muallim Asvatur'un 3 numaralı ve inkar eylediği defterinden;

Sus artık bülbülüm figan etme

Bizim eski dertlerimizi tazeleme

Sus evvel senin nağmen

Yareler açıyor Kilikya Kilikya deyü

Bu kadar sükût yetsin artık

Ey Ermeniler büyük hükümdarın esaretine karşı

Bize yakışır mı bu kadar sükût

Millet tahkir eder Ermeniler yetişir artık

Muallim Astavur'un 4 numaralı eski defterinden;

¹¹² BOA, HR. SYS., Belge No: 2789/8.

Türk Ermenistan'ı ayağa kalkub arslanlar gibi
İntikam intikam deyü bağıyor
Bütün yazılar kan ile boyanmış
Bütün ırmaklardan kan akıyor
Yaşasın Zeytun yaşasın asla esirlik görmesün
Bizim gibi evlatları var yaşa Zeytun yaşa

Biz Zeytunluyuz kahramanlarımız var
İslamlara intikamımız var
Validemizin aziz sütüne mukabil
Katre katre kan içmişiz

Manastır Eytamhane muallimlerinden Efsuslu
Asvatur'un yeni defteri tercümesi;
Kalk sen ey Ermenistan validesi senin derdlerin acıdır
Yaralı yüreğine kanlı yüreğine zannedersin netice
verirsin
Sason'un devasını Allah sana göndersin
Silahlarımı alayım muharebeye ineyim
Urayım, kırayım muharebe ideyim
Rezil acemler şimdi görsünler ki
Ermeniler daimen galebe çalarlar".¹¹³

Zeytun Olaylarında Misyonerler

1862 ayaklanmasında Zeytun Ermenileriyle ilgilenmesi için III. Napolyon'a dilekçe verilmiştir. Bu meselenin sonucunu yine bir Ermeni yazarı olan Leo'dan aktaralım; "*Zeytun olayında, Ermeni ruhani reisleri eskiden olduğu Ermenilerin idari imtiyazını ellerinde*

bulunduruyorlardı. Fransız siyaseti ayaklandırıldı. III. Napolyan Zeytunlulara, Lübnan idaresi biçiminde, bu küçük kasabaya, muhtariyet verilmesine taraftar oldu. Fakat onların Lübnan Marunileri gibi Katolik Kilisesine bağlanmaları gerekiyordu. Zeytunluları Katolik yapmak gibi bir mesele ortaya çıktı. Ermeniler de öteden beri olduğu gibi taassup ejderi baş kaldırdı. Zeytunlular mezheplerinden dönmediler. III. Napolyon da Zeytun'u unuttu. Bu ilk teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat Ermeniler büyük bir umutla, bundan sonra, Avrupa diplomatlarının kapılarını İsrarla inatla çalmasını öğrendiler".¹¹⁴ Bu olay bölgedeki Katolik misyonerlerinin etkin çalışmalarını da göstermektedir.

1877 ayaklanmasında Kamil Paşa'nın anlattığına göre, Zeytun'da Fırnis manastırının papazı yanında 4 aydan beri İstanbul'da görevi başında olmayan, bir okul öğretmeni Zeytun'a gelerek Fırnis köyünden başlayarak halkı kıskırtmıştı. Yine Kamil Paşa olaya karıştığı için yakalanan bir papazdan şu itirafları almıştır; "*5 ay önce İzmir'den bir Ermeni'nin Zeytun'a gelerek, manastırda kendisiyle konuştuklarını, Kendisi ve Zeytun'daki okulun bir öğretmeni bu zatla birlikte İzmir'e ve İstanbul'a gittiler, fakat bir şey elde edemeyince geri döndüler".¹¹⁵ Görüldüğü isyan hazırlıklarında İzmir'den gelen bir misyoner okulu öğretmenin papazlarla birlikte yoğun bir çabası olduğu görülmektedir. İsyanın ön hazırlıkları papazların tahrikleriyle böylece oluşurken, 30 Kasım 1878 tarihinde İstanbul Ermeni Patriği'nin İngilizlere ve diğer Avrupa sefirlerine yazı göndererek, Zeytun, Maraş ve Diyarbakır'dan (din görevlilerinden) aldığı haberlere göre, Ermenilere çok kötü davranıldığını bildirmiştir.¹¹⁶*

¹¹³ BOA, Y.MTV., Belge No: 211-140.

¹¹⁴ Hocaoğlu, a.g.e., s.94.

¹¹⁵ Şimşir, a.g.e., Belge No.129.

¹¹⁶ Şimşir, a.g.e., s.196.

Yine bu isyan sonucunda arabulucuk yapmak amacıyla Papaz Marden ve iki arkadaşı İngilizlerin isteği üzerine Zeytun'a giderek orada bir hafta kalarak ve barış sağlanması için çalışmışlardır. Daha sonra ise Türk heyetinin isteği üzerine bu sefer Amerikalı Papaz Giles E. Montgomery Zeytun'a gitmiş; eski idarecileri, mevkilerini bırakmaları ve Türk devletinin yeniden idareyi ele alması konusunda ikna etmişti.¹¹⁷ Böylece 1878 İsyanı sona ermiş, ancak İngilizlerden alenen yardım gören Ermeniler zafer kazandıklarını düşünerek daha fazla başına buyruk hareket etmişlerdir. 23 Ocak 1879'da Kilikya Katolikos'u Mıgırdıç Zeytun'daki durumu görmek üzere sefaret 1. Katibi Malet ile Halep Konsolosu Henderson'u gönderilmesi dolayısıyla bir mektup yazarak İngiltere'ye teşekkür etmiştir. Kraliçenin, manevi lideri olduğu Hıristiyan toplumunu korumasını rica ederek mektubunu tamamlamıştır.¹¹⁸ Olay sonrası Zeytun'daki komisyon çalışmalarına ilişkin Teğmen Chermiside'in gönderdiği 29 Mayıs 1879 2. Rapor'da da misyoner Montgomery'nin isyancıların affi için aracılık yaptığı görülmektedir.¹¹⁹

¹¹⁷ Kieser, **a.g.e.**, s.188.

¹¹⁸ Şimşir, **a.g.e.**, Belge No.149.

¹¹⁹ "Komisyon, 19 Mayıs'ta 4 bölükle Maraş'tan yola çıktı ve ertesi günü Zeytun'a vardı. ABD misyoneri Montgomery'nin aracılığıyla askerlerin gelmesinden korkan halk yatıştırıldı ve kasabanın dışında konakladı.

Eşkiya reisleri Babek, Katzoff, Basterma ve diğerleri 100 kişilik tayfasıyla dağa çıkmışlar. Nedeni; yakalanıp yok olmaksızın askere karşı savunmak. Aracı Montgomery, bu durum affi kaldıracığı gibi, kasabadaki masum dindaşlarını da tehlikeye atar dedi. Kaymakam 1 Protestan, 1 Katolik, 1 Müslüman ve 5 Ermeniden oluşan bir soruşturma komisyonu kurdu. Komisyon kazayı 4 nahiyeye ayırdı. Köylerdeki evlerin reisleri bir aya gelerek 29 kişilik 15 Hıristiyan, 14 Müslüman bir seçiciler kurulu teşkil ettiler. Bunlardan 8'i kaymakamlık meclisine aday gösterildi. Bunlardan 4'ü kaymakam tarafından seçildi. Caminin yakılmasını soruşturmak üzere yerli bir mahkeme kuruldu. Yeni kaymakam da geldi. Kadı da Maraş'tan geldi. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında eşitlik kurulması için karma bir mahkeme daha kuruldu. Kaymakama bir emlak tahrirat meclisi memuru bağlandı.

1880'li yıllarda Zeytun'da ortaya çıkan ve Ermeni-Apostolik Kilisesi'nin şiddetle mücadele ettiği bir tür Paskalya Hareketi -Teslimciler Hareketi- mevcuttu. Biri isyancı olduğu ve gizli komplolar planladığı gerekçesiyle bu hareketi yönetime şikayet ettiği için, liderleri tutuklanmış ve Haçin'deki hapishaneye tıkılmıştı. Bunların serbest bırakılması için yine devreye bölgede görev yapan misyonerler girmişti.¹²⁰

Misyonerler isyanlarda Ermenilere önemli yarar sağlamışlar, bu olaylara katılmaktan çekinmemişlerdir. 1895 isyanına Ayıntab Ermeni Protestan Kilisesi rahibi katılmıştı. İsyanın üzerinden bir yıl bile geçmeden bu kişinin 1 Haziran 1896'da Halep'te tahliye edildiği görülmektedir.¹²¹ Bu isyana katılan diğer bir kişi ise idama mahkum edilmişken aftan yararlanarak serbest bırakılan Papas Gond adlı kişi idi.¹²² İsyanın silah tedarikini patrikhane temin ediyordu. Patrikhane ve Ermeni Milli Meclisi; Usta Sinem, Usta Maksud adlarında iki mahir tüfenkci ustasını Zeytun mektep muallimleriyle beraber oraya göndermişti.¹²³

Halep-Fransız konsolos Ateşemiliteri 1896'da Maraş Mutasarrıfı hakkında şikayette bulunmuştur. Bunun üzerine mutasarrıf, isyanın Fransa'nın ve Katolik misyonerlerin rolünü anlatan açıklamalarda bulunmuştur.¹²⁴

Kaymakamın başkanlığında vergi şikayetlerini dinleyecek bir komisyon kuruldu. Kasabanın dışında büyük bir kışla yapımına başlandı. Askerlerin gideri için bir miktar para bulundu. Subay ve askerlerin durumu perişan, bu işlerin yürüyeceğini pek ummuyorum." Şimşir, **a.g.e.**, s.256-257.

¹²⁰ Kieser, **a.g.e.**, s.189.

¹²¹ **BOA, A.MKT.MHM.**, Belge No: 651/12.

¹²² **BOA, A.MKT.MHM.**, Belge No: 652/13.

¹²³ **E.K.A.H.İ.**, s.30.

¹²⁴ 1- Zeytun'a gelen Fransız Ateşemiliteri, isyancıların teslimi konusunda aracı olmuştur. Görevini tamamladıktan sonra Maraş'a gelmiştir. Bu arada zorla Maraş'a getirilmesi istenen 4 Cizvit rahibi, Zeytun eşkiyasına katılmıştır. Bunlardan 3 rahibin teslimi sırasında Salvator adında bir rahip kaçarak kaybolmuştur. Bunun üzerine konsolos

1898 yılında Orta ve Doğu Anadolu'ya seyahat yapan Alman Rahip Ferdinand Brockes ve Rahip Lumann Maraş'taki Amerikalı misyoner Ferdinand ile Zeytun'da bir Protestan kilisesi için gerekli çalışmaları da yapmışlardı. Burada Hıristiyan cemaatlerinin liderleriyle Ermeni ileri gelenlerini evlerinde ziyaret etmişlerdi.¹²⁵ Zeytun şehrindeki Ermenileri İngiltere ve Rusya'dan gelecek yardımlardan söz ederek isyana teşvik etmekle suçlanan Rahip Ferdinand Brockes Osmanlı Devleti tarafından sınır dışı edilmiştir.¹²⁶

21 Kasım 1898 tarihinde Halep ve Adana Fevkalade Kumandanlığı'ndan şifreli telgrafta; Zeytun hadisesinden sonra (1895) Avrupa'ya gönderilen baronlardan Mileh isimli fesatçının Maraş'ta bulunan Amerikan misyonerlerinden Mister Mesalimi vasıtasıyla Nur Aşıkyan ile Zeytunlu

---

bu rahibin asker tarafından öldürüldüğünü iddia etmiştir. Mutasarrıf konsolosun bu iddialarını uygun bir şekilde reddetmiştir.

2- Konsolos Zeytun eşkıyasının silah kullanarak askere isyan etmesini teşvik etmiştir. Bu arada Katoliklerin yanında Ermenileri isyana teşvik eden evrak bulunmuş ve yapılan soruşturmada da Ermeniler bunu itiraf etmiştir. İsyarla ilgili bulunan Katolikler mahkeme tarafından tutuklanmıştır. Konsolos, tutuklu bulunan Katolik Ermenilerin derhal tahliye edilmesini istemiş, fakat bu isteği uygun bulunmamıştır.

3- Konsolos, Maraş ve Zeytun kasabasıyla sancak dâhilinde bulunan bütün Katolik Ermenilerin Fransa'nın himayesinde olduğunu resmen yazmıştır. Mutasarrıf böyle bir kayıtlı bulunmadığını konsolosa cevaben bildirmiştir.

4- Konsolos Fransız himayesinde olduğunu iddia ettiği Cizvit mekteplerinin civarında bulunan Müslümanların evlerinin iki misli ücretle satılmasını talep etmiştir. Fakat bu teşebbüsünde başarılı olamamıştır.

5- Konsolos, Maraş ve Zeytun Ermenilerinin Katolik adı altında Fransa'nın himayesinde olması gibi zararlı fikrini yaymak istemiştir. Konsolosun bu hareketleri Serasker Müşir Ethem Paşa ve Babıali'ye bildirilmiştir. Bu açıklamalardan sonra Maraş mutasarrıfı, Fransız konsolos ve Sefaret Ateşemiliterinin Halep ve Maraş bölgesinden uzaklaştırılmalarını istemiştir. **BOA, Y.PRK.UM.**, Belge No: 32/61.

¹²⁵ Nejla Günay, **Maraşta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları**, İstanbul 2007, s.189.

¹²⁶ Kieser, **a.g.e.**, s.231.

Nezaret Çavuş'a Üskübyan imzasıyla yazdığı mektup ele geçirilerek sunulmuştur. Bu olay misyonerlerle isyancıların yardımlaşmasını göstermektedir.¹²⁷ Mektupta Avrupa'nın himayesini arkasına alan Ermeni eşkiyalarının rahatlığı ve uslanmazlığı açıkça görülmektedir.

31 Ekim 1898 tarihli bir Adana kumandanlığı vekaletinden şifreli telgrafta; Payas kazasının Çokmerzimen cihetinde kadın ve erkeklerden oluşan Muhabbet Şirketi isminde bir fesâd cemiyeti kuran Dergonet isimli rahibin merkez vilayetine aldırıldığı ve Zeytun kazasına bağlı Fırnis nahiyesinden Deli Papaz adlı kişi olduğu anlaşılmıştır. Bu kişinin bazı zararlı kişileri başına topladığı ve Ayıntablı Makaracı Agobcıyan vasıtasıyla Kayseri ve Haçin Ermenileriyle haberleştiği anlaşılmıştır.¹²⁸ Zeytun'da misyonerlik faaliyetinde uzmanlaşan papazların çevredeki vilayetlerde de zararlı faaliyet yaptıkları görülmektedir.

Misyonerler bölgedeki yabancı devlet temsilcilerinden tam destek görmekteydiler. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden biri olması dışında belirgin bir özelliği olmayan Zeytun'da da 1825 yılından önce açılmış bir Fransız Konsolosluğu vardı.¹²⁹ Bunun için zaman zaman tedbirler alınmıştır. 1904'te Zeytun havalisinde ziyaretlerde bulunan Maraş Fransız Konsolosu'nun ahaliye müdahale eylemesine katiyen meydan verilmemesi yetkililerce istenmiştir.¹³⁰ Misyonerler ve Ermeni din adamları yabancı konsoloslarla da sürekli irtibat halinde idi. Bunlarla fikir alışverişinde bulunuyorlar ve onların koruyucusu olduklarını sürekli dile getiriyorlardı. 1897 yılında Fransa Konsolosu Vekili Mösyö Bartelmi

---

¹²⁷ Mektupta Zeytunlu ünlü bir Ermeni Komiteci olan Mileh'in yazdıkları için, Bkz. "Zeytun'da Ermeni Komiteleri ve Zeytun Ermenilerinin Silahlanması" başlıklı bölüm", **BOA, Y.PRK.ASK.** Belge No: 147/27.

¹²⁸ **BOA, Y.PRK.ASK.**, Belge No: 146-10.

¹²⁹ Günay, **a.g.e.**, s.166.

¹³⁰ **BOA, İ.HUS.**, Belge No: 116/1322.

Ruşuk'dan Fırnis'a gidip burada birkaç Müslüman ve Hıristiyan köyünde İslamların silah taşıyıp, Hıristiyanların taşımamalarının ve Çukurhisar'daki Hıristiyanlara Müslümanların hane ve nüfus sayılarının sormuş, asker ve zabıta sayısını öğrenmiş ve orada katlolunan Hıristiyanların ölüm sebeplerini nahiyeye müdürüne sorarak cevapları defterlerine kayd etmiştir. Göksun ve diğer köylerin ahalisinden 40 kadar kişi yanına gelerek iane suretiyle topladıkları zahirenin kendilerinden vergi için zorla hükümet tarafından alındığını anlatarak şikayette bulunmuşlardır. Daha sonra bu kişi Maraş'a gelip mutasarrıfla resmen cevap verilmesi için dilekçe yazmıştır.

Yine bu kişi yanında iki papaz olduğu halde Göksun ahalisiyle gizlice konuşmuş, kiliseye giderek iki saat papazlarla görüşmüştür. Sonra tercümanıya bir Ermeni'nin bahçesine giderek birçok Hıristiyan'la konuşmuştur. Misafir olduğu hanede Çukurhisarlı Kigorok ve muhtar Asador ile gece saat yediye kadar yakınlarına kimseyi almayarak Fırnis'in nüfusunu tahrir etmiştir. Ertesi gün Fırnis'in dört tarafındaki dağ ve yolların ve civardaki karyelerin krokisini yaparak defterine kaydetmiştir. Sonra Göksun'a giden şahsın Zeytun ve Andırın kazalarına gideceğinden bu kişinin burada kaldırılması Maraş mutasarrıflığından alınan telgrafnamede bildirilmiştir.¹³¹

26 Nisan 1913 Hariciye Nezareti Tahrirat Dairesi'nden Dahiliye Nezaret Celilesine yazılan yazıda; *"Maraş'tan birkaç gün evvel yola çıkan Jhon Ayan ve Daklis Karadiris namlarında iki İngiliz Zeytun'da Katolik kilisesinde eşkiyayı toplayıp isyana teşvik etmişlerdir. Bu kişiler aynı zamanda oradakilerin silahlı şekilde resimlerini almıştır. İsyan çıkarmak üzere İngiltere hükümetinin kendilerine silah ve akçe vererek yardım edeceğini telkin etmişlerdir. Bu kişiler daha sonra Göksun üzerinden Kayseri'ye ve oradan da İzmit'e gideceklerini beyan*

¹³¹ BOA, Y.MTV., Belge No: 168/72.

etmişlerdi", denilerek bilgi verilmişti.¹³² Bu kişilerin halkı tahrik etmek için kiliseyi seçmeleri tesadüf olmasa gerektir.

Bölgede görev yapan Amerikalı misyoner Stanley Kerr, *The Lions of Maraş* adlı eserinde bölgedeki yaşayan Ermenilere dayanarak Fındıcak'taki 1915 yılındaki isyanda da Misyonerlerin Zeytunlu isyancıların uzlaşması için aracılık ettiklerini anlatmaktadır.¹³³

Zeytun'da Ermeni Komiteleri ve Zeytun Ermenilerinin Silahlanması

Zeytunlu Ermenilerinin her isyandan önce yoğun bir şekilde silahlandıkları belgelerden anlaşılmaktadır. Zeytun bölgesine silah, bomba ve bomba yapımında kullanılan kükürt, güherçile, barut ve dinamit gibi gereçler getirdikleri görülmüştür. Çünkü silahla donatılmayan isyancıların uzun sürelerce isyanı sürdürmeleri mümkün değildi. Bu silahların temininde birçok Avrupa ülkesinde mevcut olan Ermeni komitelerinin işbirliği yaptığı göz önünde bulundurulmalıdır. Komitelerin en çok yaptığı işler silah ve zararlı yayınların Ermeni halka ulaştırılmasıydı. Zeytun Ermenilerine yönelik komite çalışmalarında Hınçak ve Taşnak Ermeni Komiteleri başı çekiyordu. Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi'nin 4

¹³² BOA, DH.SYS., Belge No: 118 / 5.

¹³³ "Zeytun'da 300 kadar asker öldüren isyancılara karşı 26 Temmuz 1915 günü öğleden sonra Komutan Ömer Bey, jandarmalarıyla saldırı başlattı. Ağır kayıpların olacağı tahmin edildiği için sakınılarak Maraş mutasarrıfı İsmail Kemal Bey'den arabuluculuk yapılması istenmişti. İsmail Kemal Bey ofisine Ermeni toplumun üç dini liderini çağırdı ve onlardan Fındıcak isyancılarının genel uzlaşma karşılığında boyun eğmeleri için ikna edilmesini istedi. Katolik liderler bu alanda hiç Katolik olmadığını söylediler. Protestan papazı Badveli veya papaz Abraham Hartunian ile Ermeni Apostolikçi kişilerden Der Arsen Hovaniyan ve Der Sahag, Der Bedrossian isteksiz şekilde bu görevi kabul ettiler. Jandarmanın eskortluğu altında Fındıcak'a gitmek için beş saatlik bir yolculuğa çıktılar..." demektedir. Stanley E. Kerr, **The Lions Of Marash : Personal Experiences With American Near East Relief, 1919 – 1922**, Albany 1973 s.18-20.

Temmuz 1914'te yapılan 3.Türkiye Kongresi'nde alınan kararlar komitenin Zeytin sorumlusu Mihran Ağaçaryan olarak belirlenmişti.¹³⁴

1850'den sonra teşkilatlanmak amacıyla Ermeni önderler Ermeni köylerinde çalışmalara başlamışlardı. Bu dolaşmalarında köylülerden, Ermeni komitelerine yazılma ve bu komitelerde yer alma talepleri başta geliyordu. Onlardan, önce “komite vergisi”, “okul vergisi”, “silah vergisi”, “koruma vergisi”, vs. olmak üzere bir sürü vergi istiyorlardı. İkinci olarak, aynı komite tarafından o anda kendilerine verilen silah ve mühimmatın karşılığını peşinen istiyorlar ve alıyorlardı. Muhalefet eden ve karşı koyanlar, kademeli olarak artan bir dizi ceza ile cezalandırılıyordu. Bu cezalar, köyden sürülmeden başlayarak evlenme, miras ve seçim hakkından mahrumiyetle devam ediyor ve falakadan geçirilme ve ölümle nihayet buluyordu. Bilhassa, ayak sürüyenler ve karşı koyanlara medeni ve dini haklardan mahrumiyet cezaları uygulanıyor; elleri altındaki kilise yetkilileri sanki bütün salahiyetlerini komiteye devretmiş gibi davrandıkları için, amaçlarına da ulaşıyorlardı. Hükümet yetkililerine şikayet için başvurma, komite tarafından, “Millete” karşı işlenen cinayetlerin en vahimi olarak tanımlanıp ölümle cezalandırılabilir suç sayıldığı için, şikayetçi kişi bu yola gidemiyordu. Ermeni ahali tamamen Taşnak'ın safına terkedilmişti.

İşte bu yüzden ki, komitelerin girişimine, yani ayaklanmaya en çok düşmanca tavır takınanlar veya en kayıtsız kalanlar bile, sonunda onların taleplerini yerine getirmek mecburiyetinde kaldılar. Taşnak komitesinin programının ikinci kısmı askeri olarak iyi talim görmüş disiplinli çetelerin oluşturulması idi. Balkan savaşından önce çıkarılmış olan ve Gayrı Müslimlerin de Müslümanlar gibi askerlik hizmetine tabi tutulmalarını emreden kanun bunu kolaylaştırmış oldu.

¹³⁴ E.K.A.H.İ., s.205.

Programın üçüncü kısmı, genel bir ayaklanma için yeterli sayıda silah ve mühimmat temini idi. Bu operasyon da, ülkenin coğrafi ve idari şartları ve yabancı konsolosluklara gümrük muafiyeti tanıyan kapitülasyonlar yardımı ile kolaylıkla gerçekleştirildi.

Osmanlı Türkiye'si nüfusu çok dağınık ve seyrek, çoğu zaman dağlık ve engebeli ve sahilleri epeyce uzun olan bir ülkeydi. Devlet mekanizmasını istenen verimlilik ve etkinlikle çalıştırabilmek için yeterli personelin istihdam edilmesi, hazinenin parası olmadığı için mümkün olmadığından, kaçakçılık başta olmak üzere, birçok kanun dışı girişimler karşısında devlet çaresiz kalıyor, bunları önlemek ve bastırmakta güçlüklerle karşılaşılıyordu. Bu duruma ek olarak, yetkilerini ve ayrıcalıklarını kötüye kullanan Fransa, Rusya ve İngiltere konsolosluklarının işbirliği sayesinde, komiteler yararına geniş ve etkili bir silah kaçakçılığı yürütülüyordu. Densizlik ve her türlü kural tanımama örneği olarak Türkiye, birinci dünya harbine kadar, kendi nezdinde bulunan büyük devletlerin resmi görevlileri tarafından yapılan bunun gibi ve başka türlü pek çok şeyi sayabilir ve belgeleyebilir. İnanılmaz miktarda otomatik tabanca, savaş tüfekleri, bomba, dinamit ve sair mühimmat komitenin gizli depolarını dolduruyordu. Kayseri, Erzurum, Van, Bitlis, Gevrek, Trabzon ve Samsun gibi Doğu Anadolu vilayetleri... Adana, Maraş, Antep ve Halep gibi güney vilayetleri ve nihayet Bursa, İzmit ve Adapazarı gibi İstanbul bölgesi şehirleri ve İstanbul silah depolama ve dağıtım merkezleri olarak seçilmişlerdi.¹³⁵ Maraş Emniyet Komiserliği'nden gönderilen 1879 tarihli Kilikya Vatanperver Şirketi isimli mühür örneği, Ermenilerin Maraş'ta teşkilatlandığını göstermektedir.

¹³⁵ Ahmet Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2001, s.44-46.

Kilikya Vatansever Topluluğu'nu kuran Ermeniler, bundan sonra Zeytun'da faaliyetlerini artırmışlar.¹³⁶

Osmanlı belgeleri yukarıda verilen bilgileri desteklemektedir. Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliği tarafından 9 Ağustos 1892 tarihinde Adana Ermeni Başpiskoposu'na gönderilmiş ve oradan da dolaylı olarak Türkiye'deki başlıca komitelere bildirilmiş olan mektupta şöyle denilmekteydi;

“Şu sıralar komitenin elebaşları için gerekli talimatları size gizli olarak vermekteyiz. Slav ve nihilist komiteler ile Avrupa'nın diğer benzer komiteleri tarafından gönderilmiş olan her şey daha evvel intikal ettirilmiş ve alındığına dair haber alınmıştır. Bunları iyi kullanmasını biliniz ve bundan istifade ediniz. Fakat çalışmalarınız gizli kalmak zorundadır. Burada bulunan elebaşların uzlaşmasına çalışınız ve gücün sadece birlikten elde edilebileceği esasını iyi belleyiniz.

Tchopli Derhouvendi Houvend isimli şahıs Adana vilayetinde kurulmuş olan Çayköy papazıdır. Elizabet ile onu iyi koruyunuz. Hükümetin eline geçmelerine izin vermeyiniz. Bu takdirde onları kurtarmak imkansızlaşır. 1000 kişilik teçhizat gönderilmiş ve dinamit için gerekli olan talimatlar verilmiştir. Derhal Adana'ya gece içinde 300, Payas'a 60, Maraş'a 200 atlı göndermek lazımdır. Onların saldırıları sert olmalı ve bu hareketler gizli kalmalıdır. Şu ifadeleri ihtiva eden telgraf aldığınız zaman ihtilal hareketine başlayınız: “Ölülerimiz için dua ediniz”. O zamana kadar her şeyden habersiz olan hükümet rehabet içinde olmalı, onlarla ilişkilerinizi sürdürün, vali, mutasarrıf ve kaymakamların dostluklarını, ikiyüzlülükle de olsa güvenlerini kazanmak ve Ermenilerin bu hareketleri hususunda şüphelere düşmemeleri lazımdır. Tek kelimeyle

¹³⁶ Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, C.I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, s.125.

onların tam güvenini kazanmak gerekir. İhtilalin nasıl olacağını biliyorsunuz. İlk olarak telgraf tellerini kesip personelini durdurarak, kamu binalarını yakarak, yüksek dereceli memurları öldürerek, devlet hazinesini ve nerede para varsa saldırıp yağmalayarak, silah depolarını ele geçirerek, hapishanelere saldırıp mahkumları salıvererek, son olarak da Kıbrıs'taki İngiliz Komitesi vasıtasıyla ihtilal hakkında Avrupa'ya telgraf göndererek isyancı hareketi başlatmak gerekecektir. Ancak ihtilali bildirmek için gönderilecek olan telgraflar, ihtilalin olacağı gecenin ilk akşamı gönderilmelidir. Büyük Ermenistan'da bulunan komiteler de aynı şekilde hareket edeceklerdir. Amerika'dan gelenler derviş, Atina'dan gelenler köylü, Fransa'dan gelenler Kürt çobanı, İngiltere'den gelenler softa, İsviçre'den gelenler seyis, İtalya'dan gelenler de Arnavut kılığında olacaklar ve hepsi bir araya geleceklerdir. Alman gönüllüler de ihtilale “fella” kılığında katılacaklardır.

Bir takım alışılmamış söz ve haberlerle halkın bütün kesimlerinin zihnini bulandırınız ve kışkırtınız. “Armenie” (Ermenistan) gazetesiyile özel mektuplar gönderilmiştir. Adana'da bulunan Kasparyan, Armenie Gazetesi'nin sayılarını mutlaka halka okutsun. Galiçya'da muhbirlere veınanrlrilecek ücretler Karabet Guskdereli'ye gönderilmiştir ve o da bu ücretleri usulüne uygun olarak ödesin.

100 civarında Harput Ermenisi sağ-salim Amerika'ya varmışlardır. İtalyan kaptanın masraflarını ödedik. Henüz açılmış olan gizli yerden gemiye binen genç Zeytun Ermenilerini Yunan denizcisi kılığında Avrupa'ya göndermek çok kolaydır. Eğer yardım toplayan Suriyeli papaz kılığındaki şahıslar vasıtasıyla iletişim sağlanırsa amaca ulaşılacaktır. Zeytun'daki eşkıya çetelerinin yetişmesi amacına ulaşmamıştır. Onlar çok bilgisizdirler. Maraş ve Antep'teki eşkıya çetelerinin teşkilatlanması iyidir. Yazışmalarda mektuplarınızı matbaa harfleriyle yazınız ki, bu yazının kim tarafından yazıldığı bilinmesin. Eşkıya

çetelerinin teşkilatlanması konusunda daha önce gönderilen talimatları harfiyen uygulayınız.

Suriyeli dağlıların tüfekleri tadil edilmiş ve sayıları artırılmıştır. Burası için endişeye mahal yoktur. Karabağ gönüllüleri çok faydalı olacaklardır. Gürcü, Slav, Malakan ve Kazak gönüllüler de hazırlanıyorlar. Bulgaristan'daki komiteler elverişli durumdadır ve daima askeri eğitim yapmaktadırlar. Karadağlı, Sırp ve Rumen orduları içerisinde ve askeri okullarda bulunan adamlarımızın bu sene sağladıkları gelişmelerden oldukça memnunuz. Aynı şekilde, İtalyan, Fransız, Amerikan, İsviçre, Avusturya ve Rus orduları içindeki okullarda bulunan Ermenilerin elde ettikleri gelişmelerden de çok memnunuz.

Bize çok para gönderiniz, çünkü her şey parayla yapılmaktadır. Size ve bize gönderilen paranın çoğunu Avrupa Komitesi almaktadır. Silah üretme hususunda ilerleme sağlayınız ve Yöredeki Türk birliklerinin durumunu daima bize yazınız. Bölgenizin bir haritasını temin edip gönderiniz. İşler çok yazıp konuşmakla bitmiyor. Çok para ve çok insan hazırlayınız. Londra ve Marsilya Komitesi Birinci Sekreteri bu mektubun ulaşacağı komiteleri selamlar!”¹³⁷

Yukarıdaki belge aslında birçok şeyi özetlemektedir. Ermenilerin birçok ülkede örgütlendiklerini, yandaşlarıyla sürekli iletişim halinde olarak, isyancıları eğiterek çeşitli maddi imkanlar sundukları, Anadolu'daki komitecilerden stratejik bilgiler istedikleri görülmektedir. Yurtdışından bu tür yardımlar geldiği gibi, Haçinli Terziyan ailesi bölgede zengin olan yerli Ermeniler de Zeytun'a destek veriyordu. Bu aile sivillerin silahlı teşkilatlanmasını yaparak 500 kişilik

¹³⁷ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1879-1918**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, C.I, Ankara 2002, Belge No.8.

silahlı bir güç kurmuşlar ve Zeytun isyanlarına fiilen katılmışlardı.¹³⁸

Zeytun bölgesine silah tedariki ile ilgili birçok bilgi mevcuttur. 1894 tarihli bir belgede Kayseri ve Sivas'ta barut imalinde kullanılan güherçile üretiminin arttırıldığı, ocaklar açıldığı, yapılan barutun büyük kısmının Zeytun, Haçin ve diğer bölge Ermenilerince satın alındığı yetkililerce bildirilmiştir.¹³⁹

1914 yılı sonlarında Zeytun'da Ermeni çetelerinin takibi, yakalanmaları ve silah aramak için gönderilen askeri kuvvetlerin icraatı sonunda: Zeytun'da, 30 adet beylik mavzer, bir adet Martini, bir adet Hanri Martini, 69 adet yapma Martini ve Gras, 612 muhtelif silah, 21 çifte tüfeği, 12 adet Mavzer tabancası ile muhtelif cinslerde adi Revolver ve bombalar ele geçirilmiştir.¹⁴⁰

Avrupa'dan sürekli olarak bu tür haberler Osmanlı istihbarat teşkilatı tarafından bildirilmiştir. Temmuz 1904 tarihli bir belgede bu konuda bir uyarı mevcuttur. Avrupa'daki Ermeni komitesi tarafından yakın zamanda Maraş ve Zeytun civarına adamlar gönderilerek orada isyan ve karışıklık ilânına çalışılacağı ve Londra'daki Ermeni komitesi tarafından Mersin yoluyla Maraş'a 120 kilo dinamit ithal olunacağı Paris Büyükelçiliği'nden istihbarat neticesi öğrenilmiş ve arz kılınmıştır. Bunlara meydan verilmemesi istenmiştir.¹⁴¹

14 Eylül 1891'de alınan bilgiye göre; geceleyin saat 6 buçukta bir takım şahıslar Zeytun kaymakamın yatmakta olduğu odanın duvarını delmeğe kalkmış ve muvaffak

¹³⁸ Selahattin Sert, **Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı Kilikya 1918-1922 Haçin Ölüm Kampı**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005, s.271.

¹³⁹ Recep Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2001:21.

¹⁴⁰ **E.K.A.H.İ.**, s.221.

¹⁴¹ **BOA, Y.PRK.KOM.**, Belge No: 13/4.

olamamaları üzerine odanın penceresine merdiven koyarak kaymakamın üzerine kurşun ve saçma ile bir el silah atmışlardı. Silahı isabet ettiremeyerek firar etmişlerdir. Gürültü esnasında ahaliden hiçbirinin hanesinden çıkmaması işin tertipli bir eylem olduğunu göstermiştir. Ertesi günü bir yüzbaşı refâkatiyle hükümet konağına 45 nefer asker gönderilip muhafazaya itina gösterilmesi Maraş mutasarrıflığından istenmiştir.¹⁴²

Ağustos 1894'te Zeytun kazasında bazı kimseler tarafından çakmaklı ve kapsüllü tüfekler yapıp ahaliye satıldığı anlaşılarak tedbirler alınmıştır.¹⁴³ Elbistan Redif Taburu deposundan çalınan silahlar Zeytun'da bulunmuştur.¹⁴⁴

Osmanlı Devleti içinde isyan hareketlerine karışan ya da planlayanlardan bazıları, kolluk kuvvetlerinin takibinden kurtulmak için, yurt dışına kaçmaya kalkışıyorlardı. Bunların çoğu Amerika ve Avrupa ülkelerine gitmeye çalışıyordu.. 13 Ocak 1893 Mısır'da bulunan Ermeni Fesad Cemiyeti'nin, Amerika veya diğer mahallere firar etmek isteyen Sayıları üç yüz kadar olan Zeytun Ermenileri'ni Mersin ve İskenderun iskelelerinden her posta üçer beşer alıp İskenderiye'ye götürüyorlardı. Süveyş Kanalı'ndan geçen gemiler vasıtasıyla Amerika'ya gitmek üzere İskenderiye'de toplanan komite üyesi Ermeniler, Mısır Ermeni papazlarından Muşlu Mampere'nin maddi ve manevi himayesi altındaydılar. Bu papaz başkanlığında toplanan Ermeni komiteciler Ermenistan adını verdikleri yerleri Osmanlı Devleti'nin hükümranlığından koparmak için her türlü fedakarlığı yapmaktan geri durmayacaklarına dair İncil üzerine yemin ediyorlardı.¹⁴⁵

¹⁴² BOA, Y.PRK.ASK., Belge No: 80/2.

¹⁴³ BOA, Y..MTV., Belge No: 103/67.

¹⁴⁴ BOA, Y.MTV., Belge No: 108/141.

¹⁴⁵ BOA, Y.MTV., Belge No: 72/60; Kızıltoprak, "1890'lı Yıllarda Ermeni Komitecilerinin Britanya İmparatorluğu'nun İşgali Altındaki

21 Kasım 1898 tarihinde Halep ve Adana Fevkalade Kumandanlığı'ndan şifreli telgrafta; Zeytun hadisesinden sonra (1895) Avrupa'ya gönderilen baronlardan Mileh isimli fesatçının Maraş'ta bulunan Amerikan misyonerlerinden Mister Mesalimi vasıtasıyla Nur Aşıkyan ile Zeytunlu Nezaret Çavuş'a Üskübyan imzasıyla yazdığı mektup ele geçirilerek sunulmuştur. Mektupta Zeytunlu ünlü bir Ermeni Komiteci olan Mileh şunları yazmaktadır;

"Şu an Amerika'da bulunuyorum, şubat ayının sonunda Zeytun'a gelerek yeniden karışıklık çıkarmaya çalışacağım. Zeytun'a gelen toplar bir işe yaramayacaklarından ehemmiyeti olmayacağını ve gelirken beraberimde top ve Martin imaline muktedir ustalar ile kilitli para getireceğim. Yanında birçok arkadaşım olacak, bunların hepsi ise vapurla Mersin ve civarına gelerek diğer komitecilerle ihtilal için gerekli mahallere gönderilecektir.

Benimle gelecek ustalar Payas ve Sis (Kozan) ve Kars (Kadirli) Pazarı yoluyla Keban (Geben) karyesine gelecekler, oradan 'مى' işaretiyle Zeytun'a mektup gönderildiğinde hemen Zeytun'dan münasip kimseleri gönderip Keban (Geben)'dan bizleri aldırın. Buradan ise Fırnis ve Zeytun dağlarında demir ocakları ve saire imal edebilmek için müsaid yerler ve mağaralar bulunduğundan, ulaştığımızda bu yerlerden birisinde işleriyle uğraşacaklardır. Bugün dünyayı böyle zabta muktedir olan Amerika Ermenistan hakkında himayekârâne bir durumdadır ve İngiliz Başvekili 'Lord Salisbury' bu günlerde Ermenileri himaye etmeği üzerine almıştır. Almanya imparatoru hazretlerinin Dersaadet'e geldiğinde her ne kadar Ermeni ruhbaniyla görüştürülmemiş ve bu suretle imparator hazretleri işgal edilmiş idiyse de kutsi ziyaretlerinde Ermeni Patrik ve Ermeni ve Katolik murahaslarıyla ve reislerle ile uzun uzadıya mülâkatda

bulunarak Ermenilerin haklarını aramakda haklı bulduklarını söylemiştir. Artık Ermeniler her cihetten yardım görüp emellerine muvaffak olacaklar ve Zeytun'un bir kerre daha kıyımı pek kafi bir başarı vesilesi olacaktır. Bu sefer götürecekleri meblağ eskisi gibi olmayıp her ihtiyaçlarını defetmeye yeterli olacaktır"¹⁴⁶ Mektupta Avrupa'nın himayesini arkasına alan Ermeni eşkiyalarının rahatlığı ve uslanmazlığı açıkça görülmektedir.

22 Nisan 1903 tarihinde Halep, Adana fevkalade kumandanlığı tarafından ele geçirilen Şahin Şahmiryan imzasıyla Mençistir'dan Zeytunlu Nezaret Çavuş'a posta ile gelen mektupta; Şahin Şahmiryan kendisinin İngiltere'nin Mençistir içinde manavlık yaptığını ve önemli bir yeri olduğunu belirttikten sonra Zeytun'daki durumu sormaktadır. Kendisinin Zeytun isyancılarından Derpart Agmiyos, Baron Agassi, Ebah ve Mileh ile mektuplaştığını belirtmektedir. Araştırma sonucu mektup yazan kişinin asıl isminin Haraçyâ olduğu anlaşılmıştır.¹⁴⁷ Bu mektup Avrupa'daki komitecilerle Zeytunlu Ermenilerin sürekli haberleştiklerini göstermektedir.

5 Haziran 1890'da Paris'teki Osmanlı Büyükelçiliği'nden Hariciye Nazırı Said Paşa'ya yazılan bir yazıda; *"son zamanlarda, Ermeni komitesinin iltifatına mazhar olan ve kendisini Zeytun Ermenilerinden bir şef ve Prens olarak tanıtan Haroutioun Tchakirian (Harutyun Çakıryan) adlı kişinin Londra'dan Paris'e geldiğibildirilmiştir. Bu kişi Paris'teki ilk gününde, Haroutioun'un sözde Prens De Lusignan ve oğlu Leon'un misafiri olduğu konusunda bana güvence verilmektedir. Bugüne kadar yürütmüş olduğu resmi görevlerine rağmen, düşmanca kışkırtmalarını gizlemeyen Leon'un eşliğinde, bazı Fransız gazete bürolarına bu adamın son zamanlarda ziyaretler gerçekleştirdiği ve onun tercümanlığı görevini*

¹⁴⁶ BOA, Y.PRK.ASK., Belge No: 147/27.

¹⁴⁷ BOA, Y.PRK.ASK., Belge No: 194-1112.

üstlendiği bildirilmektedir. Bu kışkırtıcılar hakkında daha sonra elde edebileceğim bilgileri, siz ekselanslarına bildirmekten geri kalmayacağım. Esad"¹⁴⁸

1882 yılından itibaren Britanya İmparatorluğu'nun işgali altında bulunan Mısır da Ermeni terör eylemlerini planlayan cemiyetler için coğrafi ve siyasi avantajlar sağlıyordu. Özellikle İskenderiye'de örgütlenen Hınçaklar, Osmanlı Devleti sınırları içinde yapılacak eylemlerin planlarını hazırlama, maddi yardım toplama, silah temin etme, eylemde kullanılacak kişileri ve silahları gizlice Anadolu'ya sevk etme gibi faaliyetleri için bu liman kentini bir üs olarak kullanıyorlardı. İskenderiye'de "Ermeni Gönüllü-Askeri" ismiyle gizli bir cemiyet kuran Ermenilerden bazıları Osmanlı tabiiyetine mensup kişilerdi. Bunlardan, Papazyan, Azerbaycanlı Kunduracı Bağya Kibrityan, Kayserili Ovakim ve Aşçı Agob bu cemiyetin tespit edilen üyeleri arasında idi.

Hınçak Komitesi üyelerinden Kirkor Karabet Açıkbaşyan'ın burada yardım toplayarak ile Atina'daki Ermeni cemiyetine gönderdiği belirlendi. Bundan sonra 300 tüfekten ibaret olan bir mühimmatın Atina'daki Ermeni komitecileri tarafından Zeytun'a gönderildiği hakkında bir takım bilgiler Babıali'ye ulaştı. Bunun üzerine, sadaret Zeytun ve civarındaki bölgelerdeki kontrollerin dikkatlice yapılmasını emretti. Papazyan da Zeytun Ermenileri için yardım topluyordu. Ermeni terör çeteleri 35-100 kişilik gruplar oluşturup gemilerle Mısır'dan hareket ediyorlar, Anadolu'ya silah taşıyorlardı.¹⁴⁹

1895 tarihli Zeytun'da Müşir Edhem Paşa'dan alınan şifreli telgraf sureti'nde; Hınçakyan cemiyetinin Avrupa ve Mısır cihetlerinde 5.000 kişiyi aşkın kişiyi Kıbrıs'a götürerek Mart ayı sonunda toplayacağı belirtilmiştir. Bu kişiler toplanan akçe ve silahlarla kiralanacak İngiliz

¹⁴⁸ BOA, HR. SYS., Belge No: 2748/7.

¹⁴⁹ Kızıltoprak, a.g.e., s.120-124.

vapuruna hep birlikte binerek İskenderun, Silifke veya Mersin arasındaki sahile çıkacak, oradan ise Zeytun cihetine sevk olunarak hücumla başlayacakları haber alınmıştır. Bunların pekçoğu İngiliz pasaportları taşıyıp Sis manastırını ziyaret vesilesiyle geldiklerini anlatacaklardır. Bu yüzden adı geçen yerlerde karadan ve denizden gerekli tedbirler alınması istenmiştir.¹⁵⁰ Yine aynı tarihli başka bir belgede 1895'te Zeytun'dan firar eden iki Ermeni komitecinin Atina'ya ulaştıkları bildiriliyordu.¹⁵¹

1890 tarihli bir belgede; Zeytun bölgesindeki Hristiyan ahalinin İngiltere'ye yalan haberler ilettikleri anlaşılmıştır. İngiltere Parlamentosu'ndaki görüşmelerde, Zeytun ahalesinin gönderdikleri bir arzuhalinden bahisle, 400 kadar Hristiyan çocuğunun aşılacak yoluyla itlaf edilmiş olduğunu söylemişlerdir. Rivayetin araştırılacağı Halep İngiliz Büyükelçiliği'ne bildirilmiştir.¹⁵²

Kasım 1898'de alınan bir haberde; Halep vilayetindeki Zeytun kasabası civarında mükemmel baruthaneler olup, etraflarına gözcüler konarak düzenli olarak imalat yapıldığı 300'den fazla Martini Henri tüfenkleri saklandığı gizlice buraya gönderilen ve haberlerine güvenilen Haçinli Bedros'un ifadesinden anlaşılmıştır. Ayrıca taşradaki bazı köylerde de ahali tarafından barut yapıldığı haber alınmıştır. Zeytun'un önemi nedeniyle kumandan nezaretinde soruşturma yapılması Dahiliye Nazırı tarafından istenmiştir.¹⁵³

26 Ekim 1905'te Zeytun'da bir eşkiyalık meselesinden dolayı tutulan Süren oğlu Haçir ve Delvet adlarındaki iki şahsın Adana'da bir Ermeni Cemiyeti Fesadiyesi olduğunu söylemeleriyle bir soruşturma yapılmıştır. Buna göre bu fesat topluluğunun reisi

¹⁵⁰ BOA, Y.PRK.MYD. Belge No: 17/46.

¹⁵¹ BOA, HR.SYS., Belge No: 2779/56.

¹⁵² BOA, Y.PRK.EŞA., Belge No: 13/15.

¹⁵³ BOA, Y.MTV., Belge No: 184/ 70.

Şimendifer köyünde kiremit imalathanesi olan Hacı Muşlu yahud Banos Ağa'dır. Üyeleri ise Ters kapısında dükkanı bulunan Çıplak Karabet ve Büyük Çarşı'da hazır elbise satan İsa Efendi'lerdir. Bu kişilerin Andırınlı Gürük Karabet'in Zeytun taraflarına karışıklık çıkarmak amacıyla gönderildiği anlaşılmıştır.

Daha sonra Gürük Karabet yakalanarak sorgulanarak şu bilgiler elde edilmiştir; Adana'da yukarıda adı geçenlerden oluşan bir komite vardır. Bunlardan Çıplak Karabet, kurşun almak amacıyla Maraş katircılarından Keşiş oğlu Dayı Serkiz aracılığıyla Maraş'a 7 yük saçma göndermiştir. Maraş'ta Babikyan, Melkon Efendi, Zeytun'da Yeni dünya Nişan, Melkon oğlu Hacı ve biraderi Vanis ile Şamlıyan Bagos Ağa'nın Turuşukyan Cemiyeti üyesidirler. Hacı Etrakbanyan isimli tüccar, Delvon Serkizyan, Sevadir Ağa, Uzun oğlu Aynan, Agob Ağa'nın oğlu Ohannes ve Sedye Karamanyan Efendile ise Hınçakyan Cemiyeti'ne dahildirler. Bunların Haçin'de 3 ajan fesatçısı mevcuttur. Kendisi ise Adana'daki komite tarafından Zeytun komitesinin ne durumda olduğunu anlamak için gönderildiğini itiraf etmiştir.

Merkan oğlu Vanis de, Haçin'deki komiteden olup Haçin'e gittiğinde oradaki Ermeni mektebinde muallim olan iki adam tarafından barut, kurşunu bakır olan fişenkle iki revolver verilmiştir. Andırın'ın Keban köyünden Sirkat adlı kişi de Adana Cemiyet-i Fesadiyesinden olup, 10 gün evvel öküz satmak bahanesiyle Haçatur'un malları ile Adana'ya gitmiştir.¹⁵⁴

29 Aralık 1904 tarihli belge de bu konuyla ilgilidir. Antalya, Kilis ve Antep'te gardiyanlık yapan Erzincanlı Ovakisyan 7 arkadaşı ile Antep'e gelip Emirli Hanı'na yerleşmiştir. Bu kişiler ertesi gün Ermeni mezarlığını ziyarete gitmiştir. Bu sırada kır sakallı bir Ermeni papazı onların yanına gelmiştir. Ovakisyan cebinden bir evrak

¹⁵⁴ BOA, Y.A. HUS., Belge No: 495/125.

çıkarmış ve papaza vermiştir. Bu evrakta Maraş'ta Karabet Hıdırbacıyan, Adana'da Kunduracı Malkof, Tarsus'ta Harputlu Artin, Dersaadet'te Sinbat Ravidyan ve Dava Vekili Bülbülyan'ın imzaları bulunmaktaydı. Evrakta Yunanistan'dan yeteri kadar silahın Zeytun'a gönderildiği bildirilmiştir. Evrak İstanbul'da Erzincanlıyan Keşişoğlu Mardiros tarafından gönderilmiştir. Antep'te Artin Karanazaryan ve Babikyan'ın ayrılması üzerine Okakıyan yedi arkadaşı ile silah için para toplamak üzere Antep'e gelmiştir. Silah gönderilmesi konusu Harputlu mühtedi Mahmut Hüdayan tarafından ihbar edilmiştir. Gelişmeler hakkında Halep vilayetinin tahkikat yapması istenmiştir.¹⁵⁵

3 Temmuz 1905 tarihli belgede; "Halep vilayetine bağlı Zeytun kazası ahalisinden olan Asrin adlı Ermeni'nin Amerika'ya gittiği, oradan da Romanya'ya geldiği, 1904'te Cenevre'ye ve oradan da Londra'ya giderek bozguncu Rus Cemiyeti başkanı ile görüştüğü anlaşılmıştır. Asrin; uzun boylu, iri yapılı, kumral sakallı, iri yüzlü, kalın kaşlı, buğday tenli ve basık burunludur. Sağ gözünün üzerinde ufak bir bıçak yarası vardır. Elbisesi ve sarığı Afganlı kıyafetindedir. Ermenice ve Fransızca konuşmaktadır. Eşkali belirlenen Asrin'in Mehmed Nuri isimli yazar pasaportu taşıdığı, yanında Rusyalı Haccac ile İstanbul'a geleceği haber alınmıştır. Bunların İstanbul'a gelir gelmez tutuklanması emredilmiştir.¹⁵⁶

14 Nisan 1904 tarihli, Başkitabet Halep Adana Fevkalade Kumandan Vekaleti'nden Şifrede; "Maraş ve Zeytun havalisine ara sıra kilitli güherçilenin Sivas vilayetinin Aziziye kazasında oturan Çarıklar aracılığıyla Kayseri cihetinden getirilmekte olduğu anlaşılmıştır. Hemen yapılan takibat sonucu, Zeytun kazasına tabi Ketman

köyünden İbiş'in hanesinde 5.5 kilo kükürt, 5.5 kilo güherçile ve 60 gram barut ele geçirilmiştir.¹⁵⁷

3 Ekim 1904 tarihli belge; Avrupa'daki Ermeni komiteleri tarafından yakın zamanda Maraş ve Zeytun civarına adamlar gönderilerek orada isyan ve karışıklık çıkarılacaktır. Dersaadet Hasköy'de Sorep Karabet Kilisesi batısındaki bakkal dükkanında 3-4 senden beri mahfuz olan dinamitle bombalar oradan Kumkapı ve Üsküdar'daki Ermeni mahallelerine nakl edilmiştir. Bunlar, Makedonya Fesad Komitesi tarafından 8-10 ay evvel Londra'da satın alınmıştır. Bulgar Ermeni fesatçıları Osmanlı topraklarına girmeye muvaffak olamamışlardır. 120 kilo dinamit ise Londra'daki Ermeni Komitesi'ne hediye edilmiş ve Mersin yoluyla Maraş'a ulaştırılmak üzereyken bulunduğu memurlarımızca haber verilmiştir.¹⁵⁸

1905 Mayısında Osmanlı Tiflis Büyükelçiliği'nden yapılan bir soruşturma sonucu; Tiflis, Bakü ve Yunan Ermeni komitelerinin Rusların da yardımıyla Türkiye-Kafkas Ermenilerini silahlandırdıkları, başta Zeytun ve Sason olmak üzere, İsviçre Ermeni Merkez komitesi'nin emrinde, Türkiye'de 20.000 kadar silahlı Ermeni'nin bulunduğu anlaşılmıştır.¹⁵⁹

24 Kasım 1907 tarihinde Adana ve Zeytun ahalisini ihtilale davet etmek üzere Mamuretilaziz (Elazığ)'in Ayas köyünden Hınçak komitesi üyesi Karabet Zeraryan gönderildiği Amerika'dan Adana vilayetine gelen bir mektupta belirtilmiştir. Mamuretilaziz Vilayeti'ne şifreli bir yazıyla bu kişinin Amerika'ya ne zaman ve hangi hüviyetle gittiğinin serian araştırılması istenmiştir.¹⁶⁰

14 Nisan 1907 Halep Valisi Reşid; Zeytunluların kendilerini hükümete karşı fakir gösterip 1500 lira ile ve

¹⁵⁵ BOA, ZB., Belge No: 426/12.

¹⁵⁶ BOA, ZB., Belge No: 996/104.

¹⁵⁷ BOA, Y.PRK. ASK., Belge No: 187/67.

¹⁵⁸ BOA, Y.MTV., Belge No: 261-125.

¹⁵⁹ BOA, HR.SYS., Belge No: 2762/38.

¹⁶⁰ BOA, ZB., Belge No: 611/71

gelen yardım paralarını revolver, fişenk ve cephaneye harcadıklarını belirtmiştir. Bu cephanenin ise bir kısmı ile kışlaya hücum ettiklerini, diğer kısmıyla da Meclis-i Mebusan'ın vereceği karara yani Zeytun'u müstakil mutasarrıflığa çevirmek arzusu için kullanıldığını, bu amacı gerçekleştirmek için tenekeden yaptırdıkları boruları çalarak şehir dışında geceleyin toplanıp silahlarını çıkardıklarını bildirilmiştir.¹⁶¹

9 Ağustos 1898 tarihinde Halep ve Adana fevkalade kumandanı vekaletinden bildirildiğine göre;

Zeytun murahhası ve ağalarına gelen mektuplar hakkında yapılan soruşturmada Maraşlı Serkis konuşurulmuştur. Bu kişi Rusya pasaportuna sahiptir. İskenderun'da kırbaç satarak gezmekte olan Erdem Zaykof müstear ismini taşıyan Mıgırdıç Haykiyan'la görüşmektedir. Kendisinden başka şu günlerde Mısır'dan Benar tebasından Dinmarı müsteâr ismini kullanan ve aslen Rusya'nın Revan şehri ahalisinden Mardiros Serkisyan ve fotoğrafçılık etmek bahanesiyle birisi daha gelerek Kilikya'nın umumi ve Zeytun'un hususi haritasını alacaktır. Bunlar Tiflis'deki Taşnak Cemiyeti üyesidirler.

Bunların öğrenilmesiyle araştırma yapılmıştır. Zikrolunan fotoğrafçının İskenderiye'den Halep'e geldiği ve bir müddet sonra Kilis ve Antep'e gittiği, Mıgırdıç Haykiyan'ın Mersin'e gittiği anlaşılmıştır. Fotoğrafçı Ayıntab'da yakalanarak Maraş'ta sorgulanmıştır. Mıgırdıç ise ihbârdan birkaç gün önce Rusya pasaportu sayesinde vapura binerek İstanbul'a gitmiştir. Yakalanması için eşkali ve bindiği vapurun ismi Seraskeri makamına bildirilmiştir.¹⁶²

23 Nisan 1904'te Maraş Fransız konsolosunun Zeytun'a ziyarette bulunmuştur. Ziyaretin ikinci günü kışla-i

hümayunda Zeytun kumandanının nezdinde giderek kışla bahçesindeki köşkte kabul olunmuş ve sonra Zeytun kasabasının civarındaki manastıra ve oradan Zeytun mahkeme azasından Baba Ağanın hanesine ve ba'de Orta Mahalle Kilisesi'ne azimetiyle mahfuz olan 600 senelik İncil-i Şerifi ziyaret etmiş ve kasabanın vasatında vahi kala mahallesine gidip kasabanın dört tarafının resmini çıkarmıştır. Daha sonra ise Elbistan'a hareket eylediği ve oradan Efsus ve Göksun tarihiyle Malatya'ya kadar seyahat ideceğini açıklamıştır.¹⁶³

¹⁶¹ BOA, DH.MUİ., Belge No: 2-1/15.

¹⁶² BOA, Y. PRK. ASK., Belge No: 153-2.

¹⁶³ BOA, Y.MTV., Belge No: 259/43.

1895 ZEYTUN İSYANI

Zeytinlu Ermenilerin en büyük isyanı 24 Ekim 1895’de başlayan ve 28 Ocak 1896’da sona eren bu isyandır. Senelerce önce hazırlıkları yapılan ve birçok komitenin ortaklaşa tertip ettiği bu isyanda Türkler 20.000 kadar kayıp vermişlerdir. Daha önceki isyanlarda olduğu gibi bu sefer de Avrupa devletlerinin isyancılara yardımı isyanın başından sonuna kadar sürmüştür. Bu isyanın bir nedeni olarak 1895 yılında Ermeniler lehine düzenlemeler yapmak için hazırlanan İslahat Projesi’nde dikkatleri bölgeye çekmek olduğu görülmektedir.

1895 İslahat Projesi

11 Mayıs 1895’te İngiltere, Fransa ve Rusya’nın Babıali’ye verdikleri notanın bir maddesinde; Altı vilayetin dışında kalan vilayetlerde oturan Ermenilerin menfaatlerini korumak üzere valilerin maiyetine hususi Hıristiyan bir memur tayin edilecektir. Bu memur Ermeni halkı tarafından verilen arzuhalleri kabul ederek gereğini yerine getirecektir. Valiye ve İstanbul’da kurulacak “Daimi Muayene Komisyonu”na rapor verecektir. Bu vilayetler dahilinde, mesela Adana vilayetinde Haçin ve Halep’te Zeytin gibi halkının ekseriyeti Ermeni olan bazı yerler bulunduğu takdirde, mülki taksimatları değiştirilecektir¹⁶⁴

¹⁶⁴ Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1986, s.117.

Memorandumuna ekli olan ıslahat projesi ise 13 bab ve 40 maddeden oluşmaktaydı. Bu projede yer alan başlıca istekler de şu şekilde özetlenebilir;

1 — Valiler müslim ve gayr-i müslimlerden ve ehliyetli olanlardan tayin edilmelidir.

2 — Valiler beş yıl süreyle tayin olunmalıdır

3 — Vali hangi dinden ise, karşı dinden bir de yardımcısı olmalıdır. Yardımcılar da valiler gibi irade ile tayin edilmelidir.

4 — Sancaklara tayin edilecek mutasarrıflar da irade ile tayin edilmelidir. Her vilayette mutasarrıflıkların bir kısmı Hıristiyanlara ayrılmalı ve bunlar, Hıristiyan nüfusu fazla olan sancaklara verilmelidir.

5 — Kaymakam valinin inhası üzerine irade ile atanmalı, kaymakamlıkların bir kısmı da Hıristiyanlara tahsis edilmeli.

6 — Herhalde Hıristiyan mutasarrıf ve kaymakam sayısı, vilayetin toplam mutasarrıf ve kaymakam sayısının üçte birinden az olmamalıdır. Vilayetlerde olduğu gibi kaza ve sancaklarda da birer meclis bulunmalı; sancak meclislerini kaza meclisleri, kaza meclislerini de nahiye meclisleri seçmelidir. Meclisler, bir başkan ile, ikisi Müslim, ikisi gayr-i müslim 4 azadan oluşmalıdır.

7 — Her kaza birkaç nahiyeye taksim edilmeli ve nahiyelerin hududu halkı aynı mezhepten olan köyler birleştirilerek meydana getirilmelidir.

8 — Her nahiyenin bir müdürü ve ona bağlı bir meclisi olmalıdır Meclis, kendi azaları arasından müdürünü seçmelidir. Müdür hangi dinden ise, yardımcısı karşı dinden olmalıdır.

9 — Maliye halkı tek dinden ise meclis o halktan seçilmeli, karışık ise her mezhebin mecliste temsilcisi bulunacaktır.

10 — Müdürün maaşı nahiye bütçesinden verilmelidir.

11 — Nahiye meclisine üye seçilebilmek için Osmanlı vatandaşı olmak; yıllık 100 kuruş vergi vermek şartı aranmalıdır.

Projenin bundan sonraki maddelerinde, nahiye müdür' lüklerinin tayinleri ve görevleri, polis ve jandarma teşkilatıyla ilgili daha önceki istekler tekrar edilmektedir.¹⁶⁵

Bilindiği gibi, 1895 Nisan ayında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçileri, İngiltere Hükümetinin teşebbüsüyle Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince Doğu Anadolu'nun altı vilayetinde, (Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Harput ve Diyarbakır'da) yapılacak ıslahatın esaslarını tespit çalışmalarına başladılar. Üzerinde anlaştıkları metni Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya elçilerine bildirip, onların da muvafakatini aldıktan sonra ıslahat projesini bir nota ile 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı Hükümetine sunmuşlardır.¹⁶⁶ Osmanlı Devleti gerekli cevapları bu devletlere vermişse de yabancı devletlerin ısrarı devam etmiştir.

Bu çalışmalar sürerken diğer taraftan İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi artık pek çok bayatlamış olan Ermenilerin zorla dinlerinin değiştirilmesi arazilerinin ellerinden alınması, mallarının talan ve yağma edilmesi gibi konularla sürekli olarak Osmanlı Hükümeti'ne şikayetlerde bulunmaya başlamıştı. Bu yıllarda bölgede bulunan bir batılı Ermenilerin bu isteklerini yalanlamaktaydı. David G. Hoarth gözlemlerini şöyle anlatıyorlardı; *“Benim Batı Ermenistan'daki, 1894 yılına kadar uzanan hemen hemen 4 senelik şahsi tecrübemde bir terör idaresine işaret eden hiç bir şey görmedim. Hristiyan köylerindeki hayat bana Müslüman köylerindeki farklı görünmediği gibi, şehirlerdeki Ermenilere ait mal ve ticaretin, müslümanlara*

¹⁶⁵ Küçük, a.g.e., s.118-119.

¹⁶⁶ Yusuf Sarınoy, “Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri (1878-1918)”, **Ermeni Araştırmaları**, Sonbahar, S.7, 2002, s.66.

*ait olandan daha az korunduğuna da şahit olmadım Bir gerginlik, bir sürtüşme, bir karşılıklı şüphelenme hali vardı, bunlarla ilgili olarak Ermeniler bana tekrar tekrar, şu vatanperverler bizi kendi halimize, ticaretimize, ziraatimize bıraksalar dediler. Türkler 500 yıllık bir sahipliğin verdiği hakla hüküm sürüyorlar ve onlardan önce Bizanslılar, İranlılar, Partlar, Romalılar, Ermenistan hakimi idiler. Türkler bu konuda bazı haklar ileri sürüyorlar. Kendi mevcudiyetini korumak hakkı, asırlardır Doğu Toroslar'da ticareti yok eden Zeytin gibi nifak ocaklarını söndürmek hakkıdır.Hakimiyetini devam ettirmek hakkı hiç bir şekilde tezyif edici sayılamaz”*¹⁶⁷

Sonunda Rusların da çabalarıyla elçiler 11 Mayıs 1895'de İslahat Projesi'nin İstanbul'da tekrar görüşülmesini sağladılar. Rus Dışişleri Bakanı Sazanoff, Türkiye'deki Rus Büyükelçisi aracılığıyla Osmanlı Hükümeti'ne, Ermeni sorunu için zamanında ıslahat yapılmasının Avrupalı büyük devletlerin, işe karışmalarına yol açacağını ve Rus-Türk sınırında, daha fazla karışıklıklar çıkmasından yararlanacaklarına değinerek, Ermeni sorunlarında Türklere bir dostluk yapmak için aracı olmak istediklerini bildirdi.

Sonunda Avrupalı devletlerin İstanbul büyükelçileri, Rusya'nın isteğiyle, Ermenilerin bulunduğu Doğu Anadolu vilayetlerinde yapılacak ıslahat için İstanbul'da bir konferans topladılar; Almanlar da, bu konuşmalara katıldılar. Ermeniler, bu konferansta şu ilkelere dayanacak bir ıslahat istiyorlardı:

a. Osmanlı Hükümeti tarafından Ermenilerin yoğun bulunduğu Doğu Anadolu vilayetlerine, Avrupalı büyük devletlerin de uygun bulacağı birer yüksek komiser atanması.

b. Vilayet merkezlerinde oturacak olan yüksek komiserin başkanlığında ıslahatın uygulanmasını gözetmek

¹⁶⁷ Gürün, a.g.e., s.136.

üzere üçü Müslüman olan, üçü Müslüman olmayanlardan ve üçü de yabancı devletlerin onayacağı üç sivil memurdan oluşacak sürekli bir kontrol komisyonu kurulması.

c. Üyelerinin yarısı Müslümanlardan, yarısı Müslüman olmayanlardan seçilmek üzere 1880 tarihinde yayınlanan Vilayetler Islahat Kanunu'ndaki yetkileri taşıyan Vilayet Genel Meclisleri'nin kurulması,

d. Avrupalı subayların yönetiminde, yarı yarıya Müslümanlardan ve Müslüman olmayanlardan oluşan polis ve jandarma örgütünün kurulması.

e. 1895 yılı Mayıs Projesi'ne göre adalet işlerinin yeniden düzenlenmesi, Türk hakimlerinin arasına Avrupalı hukukçuların da konulması.

f. Mali ıslahat yapılması. Hazine işlerine Osmanlı Bankası'nın karışmaması.

g. Ermeni ziraatçı ve çiftçilerin zorla alınmış olan arazi için idari önlem alınması zarar görmüş olanlara tazminat verilmesi.

h. Ermeni Kilisesi'ne ait hak ve ayrıcalıkların aynen kalması ve sürdürülmesi.

i. Aşiretlerin disiplin altına alınması.

j. Zeytun ve Kilikya Ermenileri için, 1895 Islahat Projesi'nde saptanan ilkelere göre özel hüküm ve önlemler konulması.¹⁶⁸

Üç büyük devletin Osmanlı Devleti nezdinde ıslahat konusundaki baskıları 1897 yılına kadar sürmüşse de, bu sırada Rumların Girit'te çıkardıkları isyan Avrupa'nın dikkatini bu yöne çekmiş ve Ermeni meselesi geçici olarak ikinci plana düşmüştür. Ancak Islahat Projesi'nin sunulmasından 4 ay kadar sonra Zeytun Ermenileri kendileri lehine maddeler de içeren bu müdahaleye destek sağlamak düşüncesindeydiler.

İsyana Dair Haberler ve İsyan Hazırlıkları

Zabtiye Nezareti İstanbul'dan Mısır'a kaçan Ermenileri takip etmek için iki memurunu daha gizlice İskenderiye'ye göndermişti. Çünkü Mısır'daki Ermeni komitesinin yeniden asayiş bozmak suretiyle Avrupa'yı müdahaleye mecbur etmek için Adana Vilayeti dahilinde ve Kilikya adını verdikleri yerlerde 1896 bahar aylarında bir isyan çıkarmaya hazırlandıkları konusunda alınan istihbarat üzerine Adana Vilayetine gerekli uyarılar yapıldı. Bu bilgiler İskenderiye'de Osmanlı Devleti adına istihbarat toplayan gizli polis memurları tarafından sadarete düzenli olarak rapor ediliyordu. 1896 baharına Zeytun ve çevresinde yeni bir isyan hazırlığına girişen İskenderiye komitesi, Londra'daki Ermeni cemiyeti ile ortak hareket ediyordu. Buna göre, Anadolu vilayetlerinden bazılarında uygulamaya konulacak ıslahatın daha geniş bir şekilde ele alınmasını sağlamak için Avrupa ve Rusya kamuoyunun desteğini sağlamak amacındaydılar.¹⁶⁹

9 Aralık 1895'te Beykoz'daki Debbağhane müdür muavini Mustafa Celaleddin Efendi Askeri Daire'ye giderek, Musevi Nesim'den duydukları hakkında bir ihbarda bulunmuştur. Beykoz'da kunduracılık yapan Ermeni Onik'ten duydukları şöyleydi; *"Zeytun'a Ermeniler tarafından 7 senelik erzak gönderilmiş ve Rusya'dan Ohannes adlı bir general gelerek onun kumandanlığında Zeytun'un etrafına ahali tarafından bir hayli lağımlar açılmıştır. Onik, oraya fazlaca zahire gerekli olduğunu anlatmıştır. Yine gelecek ayın 12'sinde Tüm Ermenilerin yekvücut olduk Türkleri kamilen katliam edeceğiz. Dersaadet'te 4000 ermeni fedaisi bulunduğundan Ramazan'ın 15'inde padişah Hırka-i Şerife gider iken suikast edeceklerdir ve bize şirketten emir vardır. Biz de yardım vereceğiz. Beykoz'da Ekmekçi Kigorok yardım*

¹⁶⁸ Uras, a.g.e., s.387; Sakarya, a.g.e., s.153-154.

¹⁶⁹ Kızıltoprak, a.g.e., s.122.

toplamakla görevlendirilmiştir, hatta kendisi 1000 lira vermiştir. Anlattığına göre 15 günde bir gazete gelip bu gazete Ermeni büyüklerine okutturularak yine görev alınmaktadır”¹⁷⁰ Bir başka belge ise; Zeytun civarındaki Hıristiyanların hayvanlarını alarak Zeytun’da toplandıkları ve eşkiyanın kasaba etrafında siperler inşa ettiklerini bildiriliyordu.¹⁷¹ 1895’te Halep Ermeni Piskoposu’nun Urfa Ermeni Piskoposu’na gönderdiği iki adet mektup ele geçirilerek incelendiğinde; Anadolu’daki Ermenileri bir ihtilal yapmak için ittifak içerisinde oldukları, Zeytun’a silah ve mühimmat gönderilmesinin istendiği, Maraş Ermenilerinin savaşa hazır oldukları ifade edilmiş ve bu bilgilerin mümkün olduğu kadar çabuk araştırılması istenmişti.¹⁷² Bu ve buna benzer Zeytun Ermenilerinin silahlandıkları, erzak depoladıkları ve isyan çıkaracaklarına dair haberler olduğu halde gerekli tedbirlerin alınmasında geç kalındığı, ya da iddiaların umursanmadığı düşünülmektedir.

Dahiliye Nezareti’nden gelen 15 Eylül 1896 Tarihli tezkire’de ise; Zeytunluların Haçinlilerle birleşerek isyan çıkaracakları haber alınmıştı.¹⁷³ Londra Hınçakyan Komitesi’den İzmit’e bağlı Bağçecik’deki Amerikan Mektebi Müdürü Mister Çembers’e gönderilen beyanname; Hınçak Cemiyeti’nin bir tebliğnamesinde Cümleye malumdur ki 1895 Eylül’ünde Dersaadet nümayişinden sonra Dersaadet Hınçakyan İdaresi, milletin menfaati ve Zeytun ihtilali için birçok paralar topladı denilmiştir.¹⁷⁴ Anlaşılan büyük isyanlar çıkarmak, o terör örgütü için bir reklam aracı olarak kullanılmaktaydı.

¹⁷⁰ BOA, Y.PRK.ASK., Belge No: 110/13.

¹⁷¹ BOA, Y..PRK.ASK., Belge No: 108/46.

¹⁷² BOA, HR.SYS., Belge No: 2790/43.

¹⁷³ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., C.II, s.391.

¹⁷⁴ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., C.II, s.413-415.

İsyanda silah tedarikini patrikhane temin eyliyordu. Patrikhane ve Ermeni Milli Meclisi; Usta Sinem, Usta Maksud adlarında iki mahir tüfenkci ustasını Zeytun mektep muallimleriyle beraber oraya göndermişti.

İsyan için Avrupa’da eğitim gören 1895’de Agasi, Hıraçyan, Abah, Nişan, Mileh, Garabet isimlerindeki Hınçaklar 400 lira ile Zeytun’a geldiler ve emirlerine amade İskenderun limanında bir İngiliz zırhlısı olduğunu ve Avrupa’nın kendilerini, istiklal için yapacakları isyanı ve bu komite hareketını takdir ettiğini ileri sürmüşlerdir.¹⁷⁵ Bunların eşgalleri şöyleydi;

Baron Agasi; orta boylu beyaz benizli kumral, sakallı ve bıyıklı ela gözlü, az sivri, yüzlü ve sinni 25

Hıraçyan; orta boylu, açık buğday benizli, koyu kumral bıyık ve sakallı kara gözlü müdevvir yüzlü 24 yaşında

Abah; kısa boylu, buğday benizli ela gözlü kumral bıyık ve sakallı müdevvir yüzlü 24 yaşında

Mileh; orta boylu, esmerce benizli, koyu ela gözlü, kumral bıyıklı müdevvir yüzlü 28 yaşındadır.¹⁷⁶

1895 İsyanı’nı başlatan Aghasi olayları günlüğünde şöyle anlatmaktadır; “BenToroslarda doğdum. 1888’de okumak için İstanbul’a gittim. 1891’de Fransa’ya ve 1893’te yurttaşlarımın çağrısı üzerine Kilikya’ya gittim. Müslümanların muhtemel saldırılarına karşı halkın savunma tedbiri almasını sağladım. Bir süreden beri kendini frenlemeye mecbur kalmış topluluk çağrımızla ayağa kalktı”¹⁷⁷

Maraş Polis Komiserliği’nin Aralık 1895 tarihli yazısından Agasi ve faaliyetleri şöyle anlatılıyordu;

¹⁷⁵ E.K.A.H.İ., s.30

¹⁷⁶ BOA, Y.MTV., Belge No: 138-71

¹⁷⁷ Gürün, a.g.e., s.159.

“Zeytun ve çevresinde Baron Ağası adında bir Ermeni'nin başında Ermeniler toplanmıştır. Baron Agasi Haçinlidir. Amerika, İngiltere ve diğer memleketlerde okumuş 1890 Kumkapı hadisesinin tertipçileri arasında olmasından ötürü hükümetçe arandığından Amerika'ya kaçmıştı. Bundan iki sene önce birkaç arkadaşıyla Kıbrıs'a oradan da çokça silah ve cephane ile birlikte bir yelkenli ile Antakya'nın Süveydiye Köyüne gitmiş, burasını kendisine merkez yapmıştır. Baron Agasi arkadaşlarıyla Süveydiye'deki Ermenileri Hınçak Komitesi'ne üye yapmış, daha sonra arkadaşlarını Tüfekçiyan Serkis, Vahan takma adlarıyla Halep, Antep taraflarına göndererek komite adına 110 lira (altın para) para toplattığı tahkikat sonunda belirlenmiştir.

Adı geçen Baron Agasi 1311 (1895) senesi Ekim ayının başlarında yardımcılarında Melih, İbah, Raçyan ile Zeytun'un Alabaş Köyü'ne giderek oralı Ermenileri de Hınçak Komitesi'ne üye yapmıştır. Bunların savaş araç ve gereç tedarikine koyulduklarının haber alınması üzerine hükümet araştırma yapmaları için Zeytun jandarmalarından Urfalı Mustafa ile Dölevli Süleyman'ı tebdil-i kıyafetle tahkikat için gönderilmişti. Ermeniler, Mustafa ile Süleyman'ı tanıyıp şehit ettiler.¹⁷⁸ Avrupa'dan gelen bu komitacılar, gizlice bütün Ermenileri haberdar ederek Maraş, Antep, Darendede ve civarındaki genç Ermenilerin Zeytun'da toplanmalarını temin etmişlerdi.¹⁷⁹

İsyan Bildirileri

İsyanın elebaşları öncelikle etrafa ihtilal bildirileri dağıtmıştır. Zeytun'da ayaklanma başlamadan önce Kilikya ve Halep'te Hınçak komitesinin dağıttığı ilan aşağıdadır. Bu

¹⁷⁸ Hocaoglu, a.g.e., s.252.

¹⁷⁹ Yalçın Özalp, **Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz**, Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 1986, s.44.

ilan Ermenilerin Türk ve İslam düşmanlığında ne derece ileri gittiklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

“Kilikya Ermeni cemaati !

Ermeniler mahvedilmek üzeredir. Bugün Ermeniler sıcak kanlarının içinde yüzmekte ve cehennem ateşinde yanmaktadırlar. Canavar düşmanların maksadı bütün Ermenileri yok etmektir. Bu dehşetli dakikalarda kendimizi yoralım ve savunalım !

Kilikya'nın Ermeni evlatları!

Ermenilerin belli başlı umut ve inançları sizlersiniz. Ermeniler kurtuluşlarını sizlerden bekliyorlar. Onun büyük kuvveti sizsiniz. Onların var olması sizin elinizdedir, Esirlikten kurtulun. Değerli hizmetlerinizle bağımsızlık yolunu tutun.

Kilikyalı Ermeniler!

Hınçak komitesi sizinle beraberdir. Sizin şerefizin için birkaç seneden beri yaptığı savaşlar isteklerimizin haklı olduğunu gösteriyor, başarıya ulaşacağından emin olduğundan yeni bir savaş tavsiyesi ediyor. Ermeni cemaatini tehlikelerden korumak, hürriyet ve bağımsızlığı ele geçirmek için zaferler kazanmalı, şan ve şerefle savaş meydanlarında olmalıyız.

Kardeşler!

Ayağa kalkalım. El ele verip kuvvetle birbirimizi kucaklayalım. Sonra hürriyet ve mutluluğumuz adına ihtilal bayrağını yükselere kaldıralım. İhtilal sesimizi bir ağızdan çıkarıp barbar düşmana karşı gidelim. Her ne olursa olsun, Ermeni cemaati mahvolmuştur.

Kilikyalılar!

Ayağa kalkınız, düşman şimdi şaşırılmış ve perişan durumdadır. Kendi kılıcı ve topu ile döktüğü Ermeni kanının içinde boğuluyor. Canavarlar gerek Avrupa'nın ve gerek Ermenilerin gözünde suçludur. Bunlara cezalarını çektirmeliyiz. Ermenileri bu cezayı biz vermeliyiz. Sasun

dağlarında ve Ermenistan'da karlar içinde boğazlanmış olan on binlerce kardeş ve hemşirelerimizin kanları feryad ediyor. Bunlar kurban gittiler. Yüreklere kırıldasın, güçleşip aslan kesilsin. Kalplerimizin sesi bütün dünyayı sarssın. Bizimde zafer uğrunda ölmekten çekinmediğimizi medeniyet dünyası anlasın.

Esirlik, sefillik ve kıtlık içinde ölmek, harap olmak, horlanmak, katledilmek ve asılmak bize layık değildir. Bu duruma katlanamayız. Bunun için elimizdeki kılıcı sıkı tutalım. Düşüncemiz demir gibi sert olmalı ve ateş kesilmelidir.

Kilikya, sopa, demir, hafta, kazma, tüfek, revolverini kaldır. Kendini koruyacak her neyin varsa hepsini kaldır. Kilikya kalk ki yüreğin yüzlerce yüreği tutuştursun. Yitireceğin her nefes yüzlerce Ermeni'ye ömür ve hayat versin. İhtilal sesleri gök gürültüleri gibi gürlesin. Senin davan yücedir, büyüktür. İşin de uludur. Ölürsen şehit olursun. Zaferimiz mutluluktur. Barbarlara karşı gidelim. Birimiz hepimiz için hepimiz birimiz için ileri gidelim.

Yaşasın Ermeniler! Yaşasın hürriyet! Yaşasın bağımsızlık! Yaşasın İhtilal! Yaşasın Ermenistan, Kilikya, yaşasın Hınçak komitesi...!" (Hocaoğlu, 1976:301).

Alınan ihbar üzerine Maraş idare meclisi üyelerinden Çorbacıyan Agop Efendi'nin evinde yapılan aramada, Portakalyan Mıgırdıç tarafından Marsilya'da hazırlanan Ermenistan ve Kilikya hakkındaki nizamname ile cemiyetin mühürleri ele geçirilmiş ve bu belgeler 11 Kasım 1895 tarihinde Bâbîâlî'ye gönderilmişti. Çorbacıyan Agop'un evinde ele geçirilen mektupta, bedevi kıyafetinde Maraş ve Zeytûn'a gelen Ermenilerin kan dökerek amaçlarına ulaşacaklarından emin oldukları, kısa zamanda harekete geçileceği, Çorbacıyan Agop'un güvenilir bir Ermeni olduğu, Maraş'ta isyanın başlatılmasından memnun olunacağı yazılıydı.

17 Ekim 1895'te Zeytûn'a gönderilen ve Zeytûn halkına ve Maraş Ermeni murahhaslarına hitap eden ilannâmelerde;

"Ermenistan meselesi imzalsın imzalanmasın, Kilikya meselesi ayrı bir şeydir. Siz bir dakika hâli kalmayınız, Zeytûn kışlasını ve saniyen esliha deposunu zapt etmelisiniz ve idare-i hükûmeti ele aldığınızda icraatı da ileri götürmelisiniz. Velhasıl her ne lazım ise bir gün evvel yapmalısınız. Patriğin telgrafını nazar-ı ehemmiyete almayınız. Onlara cebren yazdırıyorlar. Ermeni fesadı rüesa-yı ruhâniyeyi parmağıyla döndürdüğüne sultan ve Avrupalılar zâhib olmasınlar.

Kilikya'nın ehemmiyet-i mevkiyesi ve derece-i metanet ve kuvveti malumdur. On bin askerin kuvveti tehdiye kâfi değildir. Zeytûn ve Alabaş ve Fırnız ve Haçin mevkiindeki Ermeniler her türlü endişeden vâreste olduklarından, orada istiklâl şimdiden ilan edilmelidir ve dünyanın nihayetine kadar böyle devam edeceklerini bilmelidirler... Zeytûn ve Maraş'ta ittifaksızlık olduğunu işittim. Bugün (27 Ekim 1895) hükûmete telgraf gelmiş ve Zeytûn yerinden sarsılmış. Ne için telgraf tellerini kesmeyi unuttunuz?

Osmanlıların bu bölgede ancak üç beş yüz askeri vardır, Bunun da yarısını Süveydiye iskelesine göndermişlerdir. Yalnız altmış katırlı birlik yiğitlik göstermek üzere o tarafa gelmiş, kasaba içinde bir tabur adını almıştır. Osmanlı maliyesi top atmıştır.

Ah sevgilim!

Bu fırsatı ganimet bilin ve hiçbir şeye inanmayın; dövüşü sürdürün zafer sizindir. Kilikya'yı zapt ettiğiniz vakit bütün milleti kurtarmış olursunuz. İstanbul'daki olay pek korkunç ve dehşetlidir. Merhametsizler 1200 Ermeni öldürmüşlerdir. Üç dört yüz kişiyi de İstanbul denizine atmışlardır. Sizin istihbaratınız için öğüt veren Patrik'in elindeki asada 26 kılıç darbesi vardır. İstanbul'da hürriyet

isteyen komiteler Sultana karşı ayaklandılar. Onlardan da üç dört yüz tutuklu vardır. Yıldız hapishanesinde ölenlerin sayısı hesaba sığmaz.

Tarihten 12 gün evvel İslamlar Trabzon'da 1200 Ermeni boğazladılar, şimdi Rusya'nın savaş gemileri oradadır. Kısacası, bütün Ermenilerin son günüdür. Ya hürriyet ya ölüm. Ona göre hareket edip fırsatı elden kaçırmayınız. Sonra dövüleceğimize şimdi dövülmeliyiz.

Avrupalıların himayesi Ermenileri korumak için değildir. Kendi çıkarları içindir. Zira Ermeni ayaklanmalarına destek olmayıp ileri götürmezlerse Şark meselesinin ortaya çıkmasından zarar göreceklerdir. İşte bunun için himayeye mecburdurlar. Avrupa kendi faydası için ayaklanmaları söndürmek istese bile biz şaşırıp ayaklanmadan geri kalmamalıyız. Çünkü maksadımız hürriyete kavuşmak veya ölmektir. Ölürssek Türkiye'yi de öldürürüz. Avrupa'nın çıkarlarını da iptal ederiz. Biz ölmeyeceğiz.

Bu ayaklanmayı ne kadar ileri götürürsek İslamlar o kadar öleceklerdir. Avrupa devletleri Türkiye'yi bölüştükleri zaman, büyük bir bölgeyi bize terk edeceklerdir. Çünkü birbiriyle kavgaya cesaret edemeyeceklerdir. Emin olunuz İngiltere mahvolsa bile Rusya, Ermenistan'ı idaresine alamayacaktır. Diğer devletlerde bu düşüncededirler.

Orada galip veya mağlup olursanız bize haber veriniz. Biz de ana göre davranalım. Zeytun ile Maraş'ta birlik olmadığını işittim. Bugün hükümete bir telgraf gelmiş Zeytun bundan sarsılmış, niçin telgraf tellerini kesmediniz? Antep komitesinden para gelmedi. Süveydiye'den bilgi alamadık. İşittiğimize göre köylüler ayaklanmadan soğumuşlar, ayaklanma çıkarmak istemiyorlarmış, doğru

mu? İnceleyip bize yazınız. 15 Ekim 1895 Erturalı" ifadeleri yer almaktadır.¹⁸⁰

Ermeniler, eşkiyayı bu bildirilerle açıkça tahrik ederek isyana davet ettiler ve bunun yanısıra başka beyannameler de dağıttılar.

İsyanın Başlaması

16 Eylül 1895'de 100 kişilik köy temsilcilerinin katılmasıyla Karanlıkdere denilen yerde toplantı yaparak ayaklanmanın planını hazırladılar. Bu plan gereğince isyan başlar başlamaz telgraf tellerinin kesilmesi 6.000 kişilik Ermeni çetecisinin Zeytun'a taarruzu, kaymakam ve diğer devlet memurlarının esir edilmeleri, aynı zamanda kışlanın işgali, askerlerin esir edilmesi ve silahlarının alınmasını kararlaştırdılar. Ermenilerin ellerinde İngiltere'den getirilmiş son sistem silahlar bulunuyordu. Ermenilerin amacı Zeytun'da bağımsız bir devlet kurmaktı. İngiltere'nin Halep ve Adana'da bulunan konsolosları da Ermenilere destek veriyordu. Ermeniler yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak maksadıyla Pesalvator adlı Latin papazı ile 11 arkadaşını katil etmişler ve bu katil olayını askerlerin yaptığını iddia edip yabancı devletleri Türkiye aleyhine kışkırtmaya çalışmışlardır. İngiltere'nin Halep ve Adana konsolosları her fırsatta Ermenilere yardımcı olmuştur.¹⁸¹

İsyan başladığında Hınçak Gazetesi'nin 20 Kasım 1895 tarih ve 21 nolu sayısında "Kilikya İhtilali" başlıklı yazıda; "İş bitti. Bugün Zeytun'dan Tokat'a kadar ihtilal bayrağı dalgalanmaktadır. Zeytun'un bağımsızlığı ilan edildi", deniliyordu.¹⁸²

¹⁸⁰ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, C. I, s.104, 128-129; Hocoğlu, **a.g.e.**, s.250-251.

¹⁸¹ Hocoğlu, **a.g.e.**, s.300; Gürün, **a.g.e.**, s.159

¹⁸² Hocoğlu, **a.g.e.**, s.302.

Eşkiyabaşı Agassi çıkardığı isyanı şu şekilde anlatıyor; *“Herkes silahlarıyla gelmişti, hatta tabanca ve kama taşıyan çocuklar bile vardı... 10 Ekimde Hükümet Alabaş köyüne Ermenilerin durumunu tespit için iki jandarma yollamıştı. Hırslanan Alabaşlılar bu iki Jandarmayı bir ağaca bağlayıp yaktılar... Sabahtan itibaren bütün Ermeni köylerinin ileri gelenleri birkaç savaşçıyla geldiler. Aralarında Papaz Vartabet Bartholomeos, Papaz der Mardios, Prens Nezaret Yeni Dünya vardı. Sonra Papaz Vartabet Sahag’ı gördük. 90 yaşında topal bir ihtiyardı, mesut bir hali vardı ve hamdolsun Allah’ım, barut kokusunu bir daha koklamadan ölmekten korkuyordum, günlük kokusundan iğrenmeye başlamıştım, diye Allaha dua ediyordu. Kadınlar tabanca, kama ve sopalarla kaçan Türk esirlerinin arkasından koşup bunların büyük bir kısmını öldürdüler. Sadece 56 tanesi kendisini kurtarabildi”*¹⁸³ Görüldüğü gibi Zeytun Ermenileri kadın, çocuk, yaşlı demeden topyekûn bu isyana katılmışlardı.

Maraş Polis Komiserliğinin Aralık 1895 tarihli yazısında, Zeytun ve çevresinde Baron Agasi adında bir Ermeni’nin başında toplanan Zeytun, Fırnis, Keban, Sis, Landok, Karamanlı, Döneke, Sivilli Köylerindeki Ermeniler de Baron Agasi’nin çetesıyla birlik oldular. Daha sonra Maraş, Antep, Halep, İskenderun, Adana, Haçin, Kayseri, Gürün, Sivas, Elazığ, Diyarbakır, Van, Bitlis taraflarındaki Ermenilerin de bunlara katılmasıyla sayılarının 15.000’e ulaştığı anlaşılmıştır.

15 Ekim Pazar günü Ermeniler Zeytun Kışlası’na hücum etmişler Askerler silahlarıyla birlikte teslim olmak zorunda kalmıştır. Ermeniler esir aldıkları 600’den fazla askeri öldürdüler. Birkaç askerin de derisini yüzdüler.¹⁸⁴ Ermeniler Maraş’tan yardım gelmesini engellemek için Ceyhan körüsünü de tahrip etmişlerdi. Zeytun kasabasındaki

¹⁸³ Gürün, a.g.e., s.159.

¹⁸⁴ İter, a.g.e., s.147.

hükümet konağı ile Manastır’da beyaz, yeşil ve kırmızı renkli Ermeni bayrağı çekildi.¹⁸⁵

Zeytûn’da Ermeni ayaklanması nedeniyle Müslümanların can, mal, ırz ve namusları eşkiyanın ayakları altında kalmıştı. Buradaki memurların görevlerini ihmal etmelerine II. Abdülhamit çok üzüldü. Muhasara altında tutulan Zeytûn Ermenilerini kuvvet kullanarak bastırmak mümkündü. Bu sebeple II. Abdülhamit sorunun bir an önce çözülmesini istiyordu. Bu olay üzerine Maraş Bölgesi Komutanlığına tayin olunan Mustafa Remzi Paşa Maraş’a gelmiştir.¹⁸⁶ Avrupalıların araya girerek Ermeni asileri kanunun şiddetli cezasından kurtaracaklarını düşünen Sultan, 25 Aralık 1895 tarihinde bir emir gönderdi. Sultan’ın emrinde askerin toplanması, eşkiyanın cezalandırılması, isyana bir an önce son verilmesi, işin sürüncemeye bırakılmaması istenildi. Eğer isyanı bastırma hareketi sürüncemede bırakılırsa yabancı devletlerin müdahale edeceği ve bunun sonucu olarak hükümet ile eşkiya arasına elçilerin gireceği belirtildi.¹⁸⁷

Halep Polis komiserliğinin 15 Ekim 1895 tarihli telgrafından; Maraş Tabur Ağası Mehmet Efendi ve beş jandarma eri Cevani adındaki yerde Ermeni ihtilalcileri tarafından şehit edildikleri bildirilmiştir.

21 Ekim 1895 tarihinde de Ermeniler Maraş’a bağlı Kürtül Köyünü basarak 57 evi yakmışlar; Çapanoğlu Hüsnü’yü diri diri yakmışlar, Karabacak Osman’ı da şehit etmişlerdir. Ermeniler, daha sonra Çukurhisar İslam Köyüne hücum edip 150 erkek 40 kadın ve 95 çocuğu şehit ettikleri gibi, 180 evi de yakmışlardır.

19 Ekim 1895 tarihinde Ermeniler Nadir Köyü’nü basarak Müslümanlardan birçoklarını şehit etmişler, mallarını da yağmalamışlardır. Ermeniler, Zeytun kışlasında

¹⁸⁵ BOA, Y.MTV. Belge No: 135/110.

¹⁸⁶ İter, a.g.e., s.150.

¹⁸⁷ Hocaoglu, a.g.e., s.306-307.

esir aldıkları askerleri koyun boğazlar gibi boğazlamış, birkaç erin de ayaklarının derilerini yüzmüşlerdir.

Ermeniler, Kasım ayının ikinci gününde Keban Köyüne hücum ile birçok Müslümanı şehit etmiş, evlerini de yakmışlardır.¹⁸⁸ Aynı ayın 13. günü 2500 kadar Ermeni eşkiyası Göksun kasabasına hücum kalkışmışlarsa da askerler tarafından geri püskürtülmüşlerdir Zeytunlu Ermeni eşkiyası ile Göksun'a bağlı Kiş, Havayiş ve Elma karyeleri civarında çatışma çıkmıştı.¹⁸⁹

Maraş mutasarrıfı Abdulvahab tarafından Mabeyn Hümayun Başkıtabet Celilesi'ne yazılan yazıda şu bilgiler mevcuttur;

Zeytun kasabasına birbuçuk saat mesafede ve 57 haneli Beşen ve Zeytun hududunda 56 haneli Kürtül ve civarında 8 haneli Kürtler köyleri eşkiya tarafından yakılmıştır. Çukurhisar'dan kadın-erkek ve büyük-küçük 80 kişi öldürülmüş, 15 kişi yaralanmıştır.¹⁹⁰

30 Ekim 1895'te Zeytin Ermeni eşkiyasından 3000 silahlı şahsın Çokmerzimen Köyünü istihkamla çevirerek yürüttükleri hareket asker tarafından bertaraf edilmiş ve asayişi sağlanmıştır.¹⁹¹

"2 Kasım Perşembe günü saat 7'de 700 kişilik Zeytun ve Alabaşlı Ermeni eşkiyası Andırın Kazasına hücum etmiş, sayısı bilinmeyen birçok Müslümanı öldürmüş, mallarını yağmalamış, memurları ve ailelerini esir ederek Zeytun'a götürülmüş ve hükümet konağını da yakmışlardır. Bunlar arasında 100 katır, askeri elbise giymiş, ellerinde martın olanlar bulunduğu Maraş Komiserliğinin 3 Kasım 1311 (1895) tarihli telgrafından anlaşılmıştır.¹⁹² Aynı baskını dönemin tanıkları da anlatmışlardır. Ermeni çeteleri

kasabaya taarruz ettiği esnada orada 5-10 jandarma bulunuyordu. Ayrıca silahlanan 5-10 milis de müdafaaya katılmış ve bu suretle yüzlerin karşısında 20 kadar asker ve silahlı halk yer almıştır. Müsademe sırasında Jandarma Yusuf Çavuş ile arkadaşları şehit olmuş. Ermeniler, hükümet konağını ve bazı evleri yakmışlar ve lüzumlu eşyaları yağma ederek dönmüşlerdir.¹⁹³

Adana Vilayeti Polis Komiserliğinden (5 Kasım 1895) Tarih ve Şifreli Telgraf namede; Nizamiye 40. Alayı'nın Birinci Taburu 1. Mülazımı Kilisli Kürd Hasan Ağa ailesiyle Haçin ahalisinden bir Ermeni cemaatinden Rupen oğlu Baba oğlan veled-i Artin ile Mar'aşa gittikleri sırada Haçin'e 15 saat mesafede Fırız yakınında Alaçay denilen yerde Zeytun ve Fırız ve Alabaşlı köyleri Ermeni cemaatinden 90 kişiyi aşan silahlı eşkiya ile karşılaşmışlardır. Eşkiya bunlara hücum ederek Mülazım ve ailesini öldürmüşlerdir.¹⁹⁴

Agasi'nin anlattığına göre isyan sonucu; *"Türkler 13.000 asker olmak üzere 20.000 kişi kaybettiler, bizden ise sadece 125 kişi vurularak öldü"*, demektedir. Ancak yabancı kaynaklara göre bu isyanda Zeytun'da 6.000 Ermeni öldüğünü iddia etmişlerdir.¹⁹⁵ Zeytun Ermeni isyanı sürdüğü sıralarda 3 Şubat 1896 tarihinde Mr. Barnham'dan aldığı bilgiyi hükümetine aktaran İngiltere'nin İstanbul Büyük Elçisi Currie, *"Zeytun nehrinde Zeytunlular tarafından öldürülmüş, Türk askerlerinin cesetleri doludur. Zeytunlulardan biri dün 230 askeri katlettiklerini itiraf etmiş ve olayı nasıl gerçekleştirdiklerini anlatmıştır. Çoğunu ellerini bağlayarak baltalarla kafalarını yarmışlar veya kılıç ile keserek, silahla vurarak öldürmüşler, bazılarının ise*

¹⁸⁸ Hocaoğlu, a.g.e., s.246; İlter, a.g.e., s.147.

¹⁸⁹ BOA, HR.SYS., Belge No: 2791/12.

¹⁹⁰ BOA, Y.PRK.UM., Belge No: 33/92.

¹⁹¹ BOA, A.MKT.MHM., Belge No: 616/32.

¹⁹² BOA, Y.MTV., Belge No: 132-10.

¹⁹³ Özalp, a.g.e., s.40.

¹⁹⁴ BOA, A.MKT.MHM., Belge No: 646/29.

¹⁹⁵ Gürün, a.g.e., s.159.

ellerini ve ayaklarını parçalamışlardır”, diyerek durumun korkunçluğunu anlatmıştır.¹⁹⁶

Sonuçta Zeytun ve çevresinde toplanan 10 binden fazla Ermeni ihtilalcileri çevredeki İslam köylülerine hücum ederek Müslümanları öldürmüşler, mallarını yağmalayarak, namuslarını çirkin biçimde kirletmişler ve daha akla hayale sığmayan insanlık dışı canavarlıkları yapmaya başlamışlardır.

İsyan'ın Maraş'a Sıçraması

Zeytun'da isyan bütün hızıyla sürerken, bu durumdan cesaret alan Maraş Ermenileri de olaylar çıkararak isyanı Maraş ve civarına yaymışlardır. Maraş Mutasarrıfı şu durumla ilgili şu bilgileri vermiştir;

*“Maraş Ermenileri dahi hanelerinde silahlı bir şekilde toplanarak Zeytun'un bir işaretine hazır beklemektedir. Memleket ve hükümet-i muhatırada olduğu gibi, Ermeniler taraf taraf akıp gelmekte Andırın ve Elbistan Müslüman köylerini de yakıp yıkmaktadırlar. Maraş'ta toplam 5-600 asker kaldığından, bu sayı memleketi muhafazaya kafi değildir. Hayatımızın sonuna kadar çaba sarf olunacaktır. asker yetişinceye kadar gerekli tedbirler alınacaktır”*¹⁹⁷

Hınçak Komitesinin pastacılığını yapan Maraş'ın Şıh mahallesinden Gülüzoğlu Osep, Polis Ahmet Efendi'nin himmeti ile Ekim ayının 10. günü yakalanması üzerine Maraş'taki Komitecilerden Kör Nazar Artin, Vali Betvan, Armanak ile 10 komiteci Polis Ahmet Efendi'yi öldürmek amacıyla silahlı olarak sokağa çıktıkları sırada Gömleksizoğlu Mehmet'e rastlamış şehit etmişlerdir.

¹⁹⁶ Muammer Demirel, “İngiliz Belgelerinde Türkler ve Ermenilerle ilgili Terminoloji”, **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, Ankara 2003, s.100.

¹⁹⁷ **BOA, Y.PRK.UM.** Belge No: 33/92.

Halep vilayetinin 18 Ekim 1895 tarihli yazısıyla gönderilmiş. Maraş polis komiserliğinin jurnalinden;

“Ermeniler, Elbistan ve Maraş'a hücum etmektedirler. Asker ve jandarma ile Ermeniler arasında her tarafta çarpışmalar olduğu haberi alınmıştır. Maraş Ermenileri, 6 günden beri dükkanlarını kapayıp 20 kişi bir evde toplanmaktadırlar. Gece gündüz silahları ellerinde isyan halindedirler.”¹⁹⁸

Mustafa Remzi Paşa Ermeni ihtilalcilerinin zararlı evraklarını arka arkaya elde ettirmektedir. Bu arada Maraş İdare Meclisi üyesi Çobanyan Agop ve kardeşi Karabet'in evleri tekrar aranmış evlerinde Zeytun Komitecileri tarafından gönderilmiş mektuplarla bir takım Ermenice evrak ve gazete ile billur bir kutu içinde 12 resim ve üç adet mühür elde edilmiştir. Bunların Ermenistan ve Kilikya hakkında Marsilya'da Portakalcıyan Mıgırdıç tarafından düzenlenmiş ve Türkiye'deki bütün komite başlarına gönderilmiş tüzük olduğu, mühürlerin de komitelerin resmi mühürleri olduğu anlaşılmıştır.¹⁹⁹

Ekimin 13. günü saat dört sıralarında komite üyelerinden Kasap Baboş Serkis'in arkadaşı kasap Mehmet ile kavga etmesi üzerine, Ermeniler dükkanlarını kapayıp silahlarını ellerine almışlar, İslamlara saldırmaya başlamışlardır. Akşam üzeri Maraş'ın Karamanlı mahallesinden 11 Ermeni komiteci de Hafız Mehmet oğlu Ali'yi kurşunla, Yusuf oğlu İbrahim'i de kama ile şehit etmişlerdir.

Halep Komiserliğinin 7 Kasım 1311 (1895) tarihli ve şifreli telgrafından

“5 Kasım 1311 (1895) pazartesi günü akşamı saat 12 de Maraş'ın Künbet Mahallesi'nde Ermeniler evlerine toplanarak kargaşalık çıkarmak amacıyla Müslümanlar

¹⁹⁸ Hocaoğlu, **a.g.e.**, s.253.

¹⁹⁹ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, C.I, s.104.

üzerine ateş açtıkları gibi adı bilinmeyen bir İslamı da şehit etmişlerdir.

Dünkü gün saat iki sıralarında Akdere Kilisesi'nden ve Künbet ve Şekerdere'deki Ermeni evlerinden Asakir-i şahane ile İslamlar üzerine dört saat kadar ateş etmişlerdir. Her iki tarafın ölü ve yaralı sayısı belli değildir. Bu olayda birkaç evle yukarıda adı geçen kilise yanmıştır. Tahkikat sürdürülmektedir.²⁰⁰

Maraş Komiserliğinin 8 Kısım 1311 (1895) tarihli yazısından;

“Maraş Ermenileri, bir zamandan beri, kötü niyetlerini uygulamak için evlerini boşaltıp 15-20 aile silah ve cephaneleriyle birlikte kargir ve sağlam evlere 6. Pazar gecesi saat 2 sıralarında Akdere Kilisesi civarında ihtilalcilerden Karabet ve arkadaşları tarafından ‘Zeytunlular geldiler daha ne duruyorsunuz, Hücum edelim’ deyip iki el silah atarak gösteriye başlamalarından maksatları gecenin karanlığında şaşırtıp İslamlarla askerleri birbirlerine kırdırmak olduğu anlaşılmıştır. Ermenilerin bu kötü niyeti anlaşılmış, alınan tedbirle de büyük bir felaket önlenmiştir.

Ermeniler Pazartesi günü, saat ikide Belediye Karakolu çevresindeki Kanburoğlu Serkis'in evinde toplanarak yoldan geçen Müslümanları kurşunladıkları gibi 1 Müslümanla 12 yaşındaki İslam çocuğunu da şehit etmişlerdir. Derestiyen mahallesinde Bayramyan'ın evinde Agopçıyan Mıgırdıç kardeşleri, oğulları ve daha başka arkadaşları Martin ve garin tüfekleriyle Kayabaşı Mahallesinden Hacı Ağa'yı şehit etmişler; Çolakoğlu Hüseyin'i de kolundan yaralamışlardır. Şekerdere, Akdere, Künbet ve Kırklar Kiliselerinden Ermeni Komite başları birden bire asker jandarma devriye kolları ve İslamların üzerine kurşun yağdırmışlardır. Diğer tarafından daha

²⁰⁰ Hocaoglu, a.g.e., s.248.

önceden boşalttıkları evleri de ateşlemiş büyük yangın çıkarmışlardır.

Bu yangınlardan sıçrayan alev ve ateşlerden Künbet ve Akdere kiliselerindeki barut ve daha başka patlayıcı maddelerin tutuşmasıyla her taraf alevler içinde kalmıştır. Maraş Komutanı Ziver Paşa başta olmak üzere subayların aldıkları tedbirler sivil memurların gayretleriyle polis, jandarma ve askerlerin tulumlarıyla yetişerek yangını söndürdükleri gibi ayaklanmayı da bastırmışlardır.

Bu olayda askerden 1 ölü 2 yaralı jandarmadan 1 ölü 3 yaralı İslamlardan 2 ölü yaralı gayri Müslimlerden 98 ölü, 83 yaralı vardır. 150 kadar evin yandığı tahmin edilmektedir. Şekerdere Kilisesinin yangın yerinde demir güller görülmüştür. Burada bazı patlayıcı maddelerin bulunabileceği sanılmaktadır. Ermeni evlerinden ele geçirilen barut, hartuç ve diğer patlayıcı maddelerin numuneleri askeriye teslim edilmiştir. Yangının Ermeniler tarafından çıkarıldığı kesinlikle anlaşılmıştır. Olay sırasında bazı evlerden yağma edilen eşyalar hükümetçe toplanarak sahiplerine verilmektedir.²⁰¹

Halep Komiserliğinin 4 Aralık 1311 (1895) tarih ve 30 sayılı yazısından;

“Kasım ayının 22. gününden 29.u gününe kadar Maraş'ta emniyet ve asayişin tam olduğu ancak ayın 22. gecesi Zeytunlu Ermeni eşkiyalarının Maraş'a altı saat uzaklıktaki Sarılar köyünü basarak 40 ev yaktıkları Maraş Komiserliğinden bildirilmektedir.

Bir Ermeni çetesi de Kurumlu Köyü İslamlarından bir çocuğu şehit, mallarını yağmaladıkları haberi alınmış; bunun üzerine Maraş Jandarma Binbaşısı Hacı Mehmet Efendi altı süvari jandarma ile olay yerine giderken 600 kişilik Ermeni çetesi tarafından şehit edilmişlerdir. Ayın 22. gününün gecesi saat iki sıralarında Maraş'a 6 saat

²⁰¹ Hocaoglu, a.g.e., s.248-249.

uzaklıktaki Demrek ve Sarılar Köyleri de Ermeni eşkiyası tarafından basılmış ve 40 kadar evin yıkılmış olduğu anlaşılmıştır.²⁰²

İsyan Sonrası Gelişmeler

Osmanlı yetkilileri çalışmalar yaparak bölgeye önemli sayıda asker sevk etmiştir. Zeytun'a 3 Tabur Nizamiye ve Redif Taburu, 8 Tabur ile 4 dağ topu ve 100 süvari getirmiştir. Adana cihetinde ise 4 Redif Taburu ise Sis'de hazır bulun durulmuştur. 3 Redif taburu ve İskenderun'dan ise bir Cebel Taburu gelmiştir. Elbistan ve Maraş'tan 700 nefer Redif ve Nizamiye Zeytun kışlasının imdadına gönderilmiştir.²⁰³

Zeytun'da Ferik Edhem Paşa askerlerden eşkiyaca zaptolunan 167 Martini Henri ve 1 adet tüfengi teslim almıştır. Yine eşkiya eline geçmiş olan iki kıta cebel topundan ele geçirilen birinin parçalarının eksik olduğunu, diğer silahların da peyderpey toplanacağını bildirmiştir.²⁰⁴

Zeytun'daki Ermeni müfsitlere karşı yapılan askeri harekatı sekteye uğratmak amacıyla Ermenilerin Van'da bir karışıklık çıkarma hazırlığında oldukları haber alınarak, bu meyanda lazım gelen tedbirlerin alınması istenmiştir.²⁰⁵

Alabaş, Fırıs ve diğer yerlerde dağınık görülen Ermeni eşkiyaları yeteri kadar katliam yaptıktan sonra, artık yorulunca tutunamayarak Zeytun'a sığınmışlardır. Ölü ve yaralı sayısıyla Zeytun'daki eşkiyanın sayısı tam olarak anlaşılamamıştır. Zeytun'daki eşkiyanın Halep'teki konsoloslar gelip araya girince teslim olacakları söylenmiştir.²⁰⁶ Mustafa Remzi Paşa; Müslüman köylerini yakma, kadınların memelerini kesme ve çocukları öldürme

²⁰² Hocaoglu, a.g.e., s.252-253.

²⁰³ BOA, Y.PRK.UM. Belge No: 33/92.

²⁰⁴ BOA, Y.MTV. Belge No: 136-100.

²⁰⁵ BOA, A.MKT.MHM. Belge No: 666/12.

²⁰⁶ İter, a.g.e., s.147.

gibi fiiliyata girişen Zeytunluları topa tutmaktan başka çare kalmadığını ecnebi sefirlere bildirmişti.²⁰⁷ Tam Osmanlı ordusu eşkiyaya dersini vereceği sırada, isyanı destekleyen Avrupa devletleri araya girmişlerdir.

Zeytun hakkında İstanbul Fransız Elçisi M. Cambon'un Fransa Dışişleri Bakanlığı ile haberleşmeleri şöyledir;

“Numara: 169 Beyoğlu: 24 Aralık 1895

Zeytun Ermeni asileri hala dayanıyorlar. Kasabaları, katliamdan kaçan İskenderun, Maraş bölgesindeki Hıristiyanlara sığınma yeri olmuştur. Yiyecek ve cephaneye kıtlığı yüzünden asiler silahlarını bırakacakları gün, 4.000'i asi ordusunu meydana getiren 30-40.000 kişi, askerlerin saldırısına uğrayacaklardır. Bab-ı Ali, son günlerde elçilere, Zeytunlulara makul ve adil bir şekilde karşılık görmek vaadiyle teslim olmaları resmen bildirildiği halde bunların, Türk memurlarının sözlerine güvenemedikleri için bunu kabul etmediklerini bildirmişti.

Kanlı bir felaketin önünü almak için (Gregoryen) ve (Katolik) Ermeni Patrikleri müdahalemizi istemişlerdir.

Bugün toplanan elçiler, Babı Ali'ye yardımlarını teklif etmek ve barışın sağlanması amacıyla bu tekliflerin kabulünü dostça tavsiyeye izin verilmesini hükümetlerine bildirmek konusunda anlaşmışlardır.

Bu yarı resmi müdahale, dayanmanın devamını şüpheli gören Babı Ali için faydalı olacak ve Hıristiyan halk tarafından da minnetle karşılanacaktır.²⁰⁸

Maraş ileri gelenlerinden bazıları görüşmek üzere iki defa eşkiyanın yanına gönderilmiş olduğu halde eşkiya bunların sözlerine kulak vermemiş, son dakikaya kadar karşı koyacaklarını ısrarla söylemişlerdir ve esir ettikleri askerlerden birisinin aracılığıyla Ermenice yazılmış bir

²⁰⁷ BOA, İ.HUS. Belge No: 44/1313.

²⁰⁸ Uras, a.g.e., s.494.

mektubu komutan paşaya göndermişlerdir. “Zeytun hükümetinden Osmanlı hükümetine” başlığı altında yazılı ve bir hezayannameden başka bir şey olmayan bu mektup Vekiller Heyeti’nce bilindiğinden tekrarına lüzum görülmemiştir.²⁰⁹

Barış İmzalanması ve Eşkiyanın Affı

3 Kasım 1895 de Zeytun’lu asiler Halep’teki İngiliz Konsolosuna müracaatla, mühimmatlarının azaldığını bildirip İngiliz Hükümetinin müdahalesini istiyorlardı. İngiliz Sefiri de Babıali’ye, Zeytun’lular teslim olurlarsa merhametli davranılmasını söylüyordu. 24 Aralık 1895’te Zeytunlular kuşatılmışken müzakerelere memur edilen Halep’teki Rus, İtalyan (Almanya ve Avusturya’yı temsilen), Fransız ve İngiliz konsolosları 11 Ocak 1896’da Zeytun’a girmişlerdir. Burada vatandaşları eşkiyaca katledilen Osmanlı adeta devre dışı bırakılmıştır. Yabancı konsoloslar Zeytun Ermenilerini kendi vatandaşları gibi savunmuşlardır. Bu arada kuşatılan 10.000 kişiden 5.000 kadarı Kilis tarafına kaçmıştır. Bunların bir kısmı yakalandı. Remzi Paşa azlolunarak yerine Halep Nizamiye Fırkası Kumandanı Edhem Paşa getirilmiştir.²¹⁰

Asilerin dayanma imkanları sona erince İngiltere’nin, diğer devletleri de sürükleyerek ve sanki bir savaşa son vermiş gibi her hangi bir suçluyu mahkemeye vermek hakkını bile Hükümete tanımayan bir şekilde asileri kurtarması ilginçti.

Uzun süren müzakerelerden sonra 11 Şubat 1896 tarihinde barış imzalanır. İki tarafın da kabul ettiği barış şartları şunlardı;

1- Zeytunlular kayıtsız şartsız, Osmanlı Hükümetine kendilerine gelmiş olan Hınçak reislerini teslim etmeyi reddederler.

2- Bu isyancılar, Osmanlı toprağını terk edeceklerdir. Bab-ı Ali’de, altı hükümetin İstanbul’daki temsilcilerine, bu komitecilerin kendilerine gerekli saygı gösterilerek, sağ ve salim olarak Avrupa’ya kadar hareketleri ve masraflarının kendisi tarafından ödenmesini taahhüt edecektir.

3- Elçiler, konsolosları vasıtasıyla 6 Hınçak komitecisi hakkında, ikinci maddenin tam olarak uygulanmasını, (Avrupa tebaasına konsoloslarının yaptıkları şekilde) taahhüt edeceklerdir.

4- Yalnız Zeytunlular hakkında değil, oraya sığınmış köylüler, yolcular, Ermeni çeteleri hakkında da tam anlamıyla genel af ilan edilecektir.

5- Avrupa hükümetlerinin onaylamasıyla, Zeytun için bir vali seçilecektir.

8- Zeytun’daki güvenlik görevlileri, askerleri, hükümet memurları Zeytunlulardan olacaktır.

7- Zeytunlular, vergi borçlarını ödemeyecekler ve beş yıl için vergiden muaf tutulacaklardır.

8- Vergi, herkesin kudretine göre alınacaktır.

9- Zeytunluların hayatı, malı, şerefi ve din hürriyeti, Avrupa hükümetleri tarafından garanti edilecektir.

10- Zeytun’a sığınmış bütün Ermeni köylülerinin, Türkiye’nin, başka yerlerinden gelerek orada toplanmış bütün çetelerin sağ-salim yerlerine dönmelerini konsoloslar kontrol edeceklerdir.

11- Zeytun’luların kışladan almış oldukları savaş silahları (martinler ve iki top) ancak şu şartlarla hükümete geri verilecektir: Hükümet Zeytun çevresindeki köylerde Türk ve Çerkeslerin elinde bulunan aynı cinsten silahları da alacak ve Zeytunluların kendilerine ait silahları yine kendilerinde kalacaktır.

²⁰⁹ Hocaoglu, a.g.e., s.308.

²¹⁰ Gürün, a.g.e., s.160.

12- Zeytunlular; yanmış olan kışlayı tekrar onarmayacaklardır. Bunu hükümet yapacaktır.

13- Osmanlı askerleri Zeytun'dan çıkacak, yalnız bir bölük kalacaktır. Bu bölüğün de, Zeytun işlerine karışmaya, güvenliğin korunmasına katkısı olmayacaktır.

14- Müzakerede bulunan konsoloslar bu şartlar yerine getirilmeden önce Zeytun'dan hareket etmeyeceklerdir.

15- Avrupa hükümetleri, Maraş'ta konsolosluklar kuracaklardır. Bunların görevleri, Zeytun'un yeni idaresini denetlemek olacaktır.²¹¹

İngiliz Büyükelçi anlaşma ile ilgili şu bilgileri veriyordu;

“Konsoloslar ortak bir telgraf göndermişlerdir. Elçilerin kendilerine telgrafla bildirdikleri şartların Zeytun reisleri tarafında kabul edilmiş olduğunu açıklıyorlar. Şimdiye kadar Osmanlı hükümetinin kabul ettiği şartlar şunlardır:

1 - Zeytunlular ve bu dağda yerleşmiş olan Osmanlılar savaş silahlarını teslim edeceklerdir. Bunların eğlence, av ve spor silahları, kamaları, tabancaları kendilerine bırakılacaktır.

2- Genel af. Hınçak komitesinin birkaç yabancı tabiiyetinde bulunan üyesi dışarı çıkarılmalıdır. Affedilen kimseler hakkındaki şahsi davalar takip olunabilir. Hükümet, bunların kendisine tesliminde çok ısrar etti. Fakat Zeytunlular bu adamların can emniyeti bakımından bunu kabul etmediler.

3 - Gecikmiş vergiler sorunu göz önüne alınacak, kışlanın tekrar yapılmasında ısrar olunmayacaktır. Bunlar padişahın rica edilecektir.

²¹¹ Uras, a.g.e., s.493.

4 - Bir Hıristiyan kaymakam tayini meselesi, ıslahat projesine göre yapılacaktır.

5- Askerlerin çıkarılması hakkında azınlık tarafından gelen istek, hükümetçe kabul edilmedi. Elçiler, bu istekleri uygun görmüştü. Ancak, bunları kendileri yapamayacakları için, Bab-ı Ali'den nota ile isteyeceklerdir.²¹²

Anlaşma imzalanıp bir ay geçtiği konsoloslar Zeytun'dan ayrılmamışlardı. 28 Mart 1897'de Edhem Paşa konsoloslar Zeytun'dan çekilmedikçe en ufak bir meseleye varıncaya kadar müdahale ve cezai bir işlem yapamayacaklarını, vergilerin toplanamayacağını bildirerek durumu şikayet etmiştir. Ayrıca Zeytunluların vahşiyane hücumlarından dolayı Müslümanların intikam hareketlerinden menî için burada 9 taburun bırakılması uygun bulunmuştur. Bunlar ilkbahara kadar Zeytun havalisinde kalacaklar, 6 Redif taburuyla 5 Nizamiye taburundan birisi Yenicekala'da, diğerleri de Göksun, Elbistan'da bulundurulacaktı.²¹³

Zeytun eşkiyası tarafından isyan sırasında malları ve eşyası yağma edilerek evlerini terk eden 4.460 müslüman nüfus ile şehir dışında kalan 920 nüfus Maraş ve Göksun'daki hanelerde misafir edilmiş ve bunlara yardım yapılmıştı. Daha sonra iaşelerini temin imkanı kalmadığından iskanları yapıncaya kadar bunlara 40'ar para verilmesi gerekli görülerek gereği Halep vilayetine bildirilmişti.²¹⁴ Ermenilerin isyan sırasında harap olan köyleri ise Amerikan misyonerlerin yardımlarıyla yeniden yapılmıştı.²¹⁵

13 Mart 1896 tarihli bir belgeye göre; “1895'te Maraş ve Zeytun'da meydana gelen karışıklık nedeniyle 400 Hıristiyan Ermeni tutuklanmıştı. Bunların bir kısmı Tifo

²¹² Uras, a.g.e., s.493.

²¹³ BOA, Y.MTV. Belge No: 138-93.

²¹⁴ BOA, Y.MTV. Belge No: 136-68.

²¹⁵ Gürün, a.g.e., s.160.

hastalığından ölmüş, bir kısmı ise mahkeme edildikten sonra serbest bırakıldı. 1896'da bunlardan sadece 100 kişi tutuklu bulunuyordu. Bunlar karışıklık esnasında olayla ilgisi bulunduğu için tutuklanmıştı. Dokuz aydan beri tutuklu bulunmalarından dolayı 100 Ermeni'nin kendileri ve aileleri zarar görmüş, fakirlik ve yokluk içine düşmüşlerdi. Çocuklar aralıkta dilencilik ederek geçimlerini tedarik ediyorlardı. Vilayete her gün gelerek perişanlıklarını anlatıyorlardı. Tutuklu yakınlarının istekleri karşısında çok etkilenen Maraş mutasarrıfı, tutuklu mağdurların affedilmesi için 13.03.1896'da Zabtiye Nezareti'ne yazı yazdı. Bu yazıda tutuklu mağdurların yokluk ve perişanlık içinde olduğu belirttikten sonra affedilmelerini istedi.²¹⁶ Bu belge eli kanlı katillere bile acıyan, Ermenileri her zaman diğer vatandaşlarından ayırmayan Osmanlı adaletinin bir göstergesiydi.

İsyanı çıkarıp yöneten eşkiya elebaşları Agasi ile dört arkadaşı ise 23 Mart 1896 tarihinde Mersin Fransız konsolosundan teminat alınarak Fransız vapuruna binmişlerdir. Mavroyeni Bey'den Tevfik Paşa'ya yazılan telgrafta (26 Mart 1896) adı geçen dört isyancının "Lind des Messageries" ile Marsiya'ya geldikleri bildirilmiştir. Bunları Londra Komitesi'nin bir delegasyonu ile bir grup dindaşları tarafından karşılamışlardır. Bunların Paris ve Londra'ya gidecekleri anlaşılmıştır.²¹⁷

Zeytun'u kana bulayan ve daha sonra elini kolunu sallayarak Marsilya'ya giden bu kişilerin daha sonra ikisinin Fransız posta vapuruyla Kıbrıs'a geldiği, diğer ikisinin de bu şekilde Kıbrıs'a gelerek diğer arkadaşlarıyla birleştiği, dördünün gemici kıyafetinde olarak söz konusu Fransız vapuruyla İskenderun'a çıktıkları, burada bulunan İngiliz zırhlısına girip İngiliz gemici tayfası kıyafetine bürünerek karaya çıktıkları, oradan da Payas kazasına tabi Çamlık

²¹⁶ BOA, ZB., Belge No: 18/29.

²¹⁷ BOA, HR.SYS., Belge No: 2749/12.

köyüne giderek Mart'ın sonuna doğru bir fesat çıkaracakları Mersin Mutasarrıflık ve Kumandanlığı'ndan 13 Mart 1897 tarihinde haber verilmiştir.

Bunun üzerine Adana'da bulunan nizamiye taburundan bir zabıt tayin edilerek bir karışıklığa meydan verilmemesi için gönderileceği Adana Kumandanlığı'ndan bildirilmiştir. Bununla beraber bahsedilen dört bozguncuyu tanıyıp hemen yakalamaları için arşivde bulunan fotoğraflar özel süvari ile Adana Kumandanlığı'na gönderilmiş ve adı geçen köyün aranması için kesin emir verilmiştir.²¹⁸ Binlerce Türk'ün ölümünden sorumlu bu teröristler sürgün yerine, Avrupa'ya adeta tatile gitmişler, orada dinlendikten sonra tekrar Anadolu'ya gelmenin bir yolunu bulmuşlardır.

Halep-Fransız konsolos Ateşemiliteri 1312'de (1896) Maraş Mutasarrıfı hakkında şikayette bulunmuştur. Bunun üzerine mutasarrıf isyanda Fransa'nın rolünü anlatan şu açıklamalarda bulunmuştur;

1- Zeytun'a gelen Fransız Ateşemiliteri, isyancıların teslimi konusunda aracı olmuştur. Görevini tamamladıktan sonra Maraş'a gelmiştir. Bu arada zorla Maraş'a getirilmesi istenen 4 Cizvit rahibi, Zeytun eşkiyasına katılmıştır. Bunlardan 3 rahibin teslimi sırasında Salvator adında bir rahip kaçarak kaybolmuştur. Bunun üzerine konsolos bu rahibin asker tarafından öldürüldüğünü iddia etmiştir. Mutasarrıf konsolosun bu iddialarını uygun bir şekilde reddetmiştir.

2- Konsolos Zeytun eşkiyasının silah kullanarak askere isyan etmesini teşvik etmiştir. Bu arada Katoliklerin yanında Ermenileri isyana teşvik eden evrak bulunmuş ve yapılan soruşturmada da Ermeniler bunu itiraf etmiştir. İsyanla ilgili bulunan Katolikler mahkeme tarafından tutuklanmıştır. Konsolos, tutuklu bulunan Katolik

²¹⁸ BOA, Y. PRK. ASK., Belge No: 119/45.

Ermenilerin derhal tahliye edilmesini istemiş, fakat bu isteği uygun bulunmamıştır.

3- Konsolos, Maraş ve Zeytun kasabasıyla sancak dâhilinde bulunan bütün Katolik Ermenilerin Fransa'nın himayesinde olduğunu resmen yazmıştır. Mutasarrıf böyle bir kayıdın bulunmadığını konsolosa cevaben bildirmiştir.

4- Kendi isteği ile Müslüman olan bir Ermeni kızının Konsolos, Katolik olduğunu ilan etmiş ve buna Müslümanların sebep olduğunu belirtmiştir. Konsolos bu tutumu ile yeniden bir arbede çıkarmak istemiştir. Bunun üzerine Ermeni kızının kendisine teslimini ısrarla istemiştir. Bu isteğine olumsuz cevap verilmiştir.

5- Konsolos, Müslüman eşkıyalar tarafından Ermenilerin öldürülerek mağdur olduğunu iddia etmiştir. Konsolosun bu iddialarıyla Müslümanlara eşkıyalık isnat etmenin doğru olmadığı ve kendilerinin de sorumlu oldukları bildirilmiştir.

6- Konsolos Fransız himayesinde olduğunu iddia ettiği Cizvit mekteplerinin civarında bulunan Müslümanların evlerinin iki misli ücretle satılmasını talep etmiştir. Fakat bu teşebbüsünde başarılı olamamıştır.

Konsolos, Maraş ve Zeytun Ermenilerinin Katolik adı altında Fransa'nın himayesinde olması gibi zararlı fikrini yaymak istemiştir. Konsolosun bu hareketleri Serasker Müşir Ethem Paşa ve Babıali'ye bildirilmiştir. Bu açıklamalardan sonra Maraş mutasarrıfı, Fransız konsolos ve Sefaret Ateşemiliterinin Halep ve Maraş bölgesinden uzaklaştırılmalarını istemiştir.²¹⁹

Konsolosların Zeytun'a olan ilgisi artarak devam etmiştir. Nisan 1897'de Zeytun'da bulunan muhacir ve fakirlere devletin yardımda bulunmasına rağmen yabancı konsoloslar para dağıtma girişiminde bulunmuşlardır.²²⁰

Bunların isteği üzerine Mayıs 1896'da Zeytun'a bir Hristiyan kaymakam tayini yapılmıştır. Zeytun Kaymakamlığı'na Yevanaki Efendi'nin, Muavinliği'ne de İzzet Bey'in tayini kararlaştırılmıştır. Zeytun Kaymakamlığı'na yapılan tayin esnasında Teftiş Komisyonu Riyaseti, Vilayat-ı Sitte Islahat Layihası'na uyulmadığı konusunda yetkilileri ikaz etmiştir.²²¹

Bu isyan hareketinde Doğu Anadolu hedef alınmıştır. Bundan da amaçları, baskı, tehdit, tedhiş, suikast ve katliam eylemleri ile Doğu Anadolu'da yaşayan Müslüman halkı yıldırım ve başka yerlere göçe zorlamaktır. Onların yerine, Osmanlı toprakları içinde dağınık bir şekilde yaşayan ve Kafkaslar'da Rusya'nın kontrolünde bulunan Ermenileri getirmek istiyorlardı. Böylece bölgedeki nüfus dengesini olabildiğince kendi lehlerine çevirmeyi amaçlıyorlardı. Fakat bölgedeki halkın bu projeye karşı gelmesi ve Hamidiye alayları vasıtasıyla duyarlı bir direniş göstermesi sonucunda elle tutulur bir netice alamadılar.²²²

1895 Zeytun isyanı ile Hınçak Partisi'nin Türkiye'deki aktif çalışması da fiilen sona ermişti. Parti yapacağı hareketlerle Avrupa'nın ilgisini çekip Ermenilere bağımsızlık temin edeceğini düşünmüş ve bu sebeple de büyük yekunlara varan Ermenilerin kanına girmiş, fakat bir şey elde edememişti. Sasun isyanından sonra ıslahat konusu canlanmış ve Abdülhamid ileride göreceğimiz gibi ıslahatın esaslarını ilan etmişti. Ama tatbikata geçilememiştir. Hınçak Partisi, 1896 senesinde ikiye bölünüyor ve kendi iç problemleriyle uğraşmaya başlıyordu. 1896'dan sonra Türkiye'de meydan yavaş yavaş Taşnak Partisine kalıyordu.²²³

İsyandan sonra 1897'de özel muhabir olarak Türkiye'ye gelen Amerikalı gazeteci Dr. Hepworth 1895-

²¹⁹ BOA, Y.PRK.UM. Belge No: 32/61.

²²⁰ BOA, Y.PRK.ASK. Belge No: 110/32.

²²¹ BOA, A.MKT.MHM. Belge No: 651/20.

²²² Kızıltoprak, a.g.e., s.120.

²²³ Gürün, a.g.e., s.161.

1896 olayları ile ilgili olarak vardığı sonucu; “*Türklere nazaran sosyal yönden ileri, iktisadi açıdan refah içinde olan Ermenilerin olay çıkarması, siyasi istiklal arzularının ağır bastığını gösteriyor. İktisadi ve sosyal sebepler Türkler için de söz konusudur. Durum bu olunca büyük devletlerin Ermeniler lehine reform istemelerinin sebebi tamamen kendi siyasi menfaatleri icabı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır*”, şeklinde özetliyordu.²²⁴

Ermeniler için bu isyan bir zafer olarak algılanmış, Zeytun Kışlası’na Ermeni asileri tarafından yapılan tecavüzün yıldönümünde, Boston Ermeni Komitesi 1901 yılında bir kutlama töreni düzenlemişti.²²⁵

Zeytun Ermenileri bu olayla ilgili birçok kahramanlık şiirleri ve kanlı destanlarını anlatan eserler yazmışlardı. (Bkz. Bölüm 1.8.1.) Bu şiirler ve şarkılar, Türkler aleyhine sokaklarda, dini ayinlerde okunuyordu. Aşağıda belirtilen şarkı bunun en somut örneğini teşkil etmektedir. Ermenilere ait bu şarkı Halep’teki Fransız konsolosu tarafından Fransızca’ya çevrilerek Paris’e gönderilmiştir. Şiir Zeytunlu bir Ermeninin Türkleri öldürmekle övünmesine güzel bir örnektir;

“(Maraş, 17 Ocak 1898)

*Pek utanç verici oldu sonu babamın
Öldü yatağında Türklerle savaşmadan
Bense hiç layık değilim Zeytunlu adına
Çünkü ancak üç Türk öldürdüm
Böyle ölmek istemiyorum
Birçok Türk’ü öldürmeden*

²²⁴ Bülent Bakar, **Ermeni Tehciri ve Uygulanması**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s.44.

²²⁵ **BOA, HR.SYS.** Belge No: 2863/44.

Ölmek, ölmek istemiyorum”.²²⁶

²²⁶ Halil Aytekin, **Kıbrıs’ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, TTK Yayınları, Ankara 2000, s.5.

1908 MEŞRUTİYETİN İLANI'NDAN TEHCİRE KADAR ZEYTUN VE ÇEVRESİ

Bilindiği gibi Birinci Meşrutiyet 23 Aralık 1878'de ilan edilmiş, ancak Osmanlı-Rus Savaşı bahanesiyle II. Abdulhamit'in 14 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı kapatmasıyla sona ermişti. Bu olaydan sonra Jön Türklerin çabaları sonucu İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet baskıcı buldukları II. Abdulhamit yönetimine karşı yoğun çalışmalar yapmışlardır. 3 Temmuz 1908'de Rumeli'de bulunan 3. Ordu subaylarından Kolağası Niyazi Bey, Resne'de dağa çıkarak anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını istemiştir. Başlayan bu hareket Binbaşı Enver Bey'in de ve halkın katılımıyla büyümüştür. Gelişmeler üzerine II. Abdulhamit 23 Temmuz 1908'de 1878'de kaldırılan Anayasa'yı tekrar yürürlüğe koyarak Ayan Meclisi ve Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını kabul etmiştir. Bu karar ertesi gün 24 Temmuz 1908 tarihinde halka ilan edildi. Bu durum halk tarafından "Hürriyetin İlanı" olarak görülerek büyük bir sevinçle karşılanmıştır.²²⁷

1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı ile padişahın bütün tebası din, ırk ve millet farkı gözetilmeksizin kanun önünde eşit olacaklar ve azınlıklar bütün isteklerini parlamentoda dile getirecekti. Böylece

²²⁷ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000, s.403-405.

devletin gücünü koruyacağı düşünülmüştü. Ancak 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Girit ise Yunanistan'a bağlandığını açıklamıştı. Bu gelişmelerle olumlu yöndeki düşünceler yara almıştı.²²⁸ II.Meşrutiyet döneminde çıkarılan bir yasa ile askere alınmaları kabul edilen Ermeniler, Türklerle birlikte yaşadıkları yurtlarını yabancı işgalcilere karşı savunmaları beklenirken tam bu beklentinin tersine bundan sonraki savaşlarda işgalcilere yardımcı olmuşlardır.²²⁹

1909 Adana Karışıklığında Zeyton Ermenileri

Bu dönemde de Ermenilerin faaliyetleri hızını kaybetmeden sürmüştür. Ermenilerin bir kısmı ise Adana'daki Ermeni nüfusunun fazlalaşması için 1896 yılından sonra bu bölgeye gitmişlerdir. 1895-1896 Ermeni isyanları sırasında Adana'da bir şey olmamış, burada isyan çıkartmak için, daha etkili olacak bir zaman ve fırsat kollanmıştır, Adana'da ruhani kimliği altında en önemli tahrikçi, kudretli komiteci Ermeni murahhası Episkopos Muşeg'in ve arkadaşlarının ilk önemli teşebbüsleri Kilikya bölgesinde mümkün olduğu kadar Ermeni nüfusu yığmak, Ermeniler hesabına kuvvetli bir çoğunluk temin etmektir. Bu amaçla Doğu illerinden Maraş, Zeyton, Van, Harput, Diyarbakır, Bitlis'ten birçok Ermeni getirilmiş ve bunlar için boş araziler işgal edilerek kasabalardaki Ermeni evlerine sıkışık bir halde yerleştirilmişti. Muşeg Episkopos (Adana Katliamı ve Tertipçileri, Kahire 1909) adli Ermenice eserinde bu gerçeği kabul etmektedir.²³⁰

²²⁸ Mim Kemal Öke, Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s.92.

²²⁹ Hocaoglu, **a.g.e.**, s.570.

²³⁰ Orhan Kılıç, "Harput'ta Ermeni Katliamı Yapıldı mı?", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.II, Ankara 2003, s.88.

1909 Adana Ermeni İğtişası şöyle başlamıştı. Adana'da iki Müslüman, birkaç Ermeni tarafından katledildi. Bir başka bilgiye göre de, bir Ermeni tarafından, "karısını kaçırdıkları iddiası ile" vuruldular. Ayrıca; İslam cemaatin saydığı bir hocanın tenasül uzvu kesilip ağzına verilmiş, bu uzvun üzerine kendi kanı ile bir haç yapılmıştı. Gökdereliyan Karabet ve çetesi, Hükümet kuvvetlerinin elinden kaçmayı başardılar. Bu şekilde ayaklanma başladı. Ermeni mahalleleri barikatlar kurdular ve üzerlerine gönderilen jandarma ve polis kuvvetlerine ateş açarak, birçoğunu şehit ettiler. Silahlarını kapan Türkler de Ermeni mahallesine yürüdüler. Bu arada, Zeytun ve Haçin ile vilayetin diğer yerlerinden gelen Ermeniler, Dört Yol'da toplanmaya ve karşılaştıkları Müslümanları öldürmeye başladılar. Adana'da başlayan olaylar Bahçe, Maraş, Tarsus, Payas, Haçin, Erzin, Dört Yol ve bütün bölgeye süratle yayıldı. Bu olay, 1 Nisan 1325'den 13 Nisan 1325 (14 Nisan-27 Nisan 1909)'e kadar 13 gün devam etti. Olayların devam ettiği günlerde Fransız, İngiliz ve Amerikan zırhlıları, İskenderun ve Mersin limanları önünde gösteri yaparak, Ermenilere yardıma başladılar. Bu sırada, İstanbul'a, Dahiliye Nezareti'ne, isyan haber verilmiş, fakat 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909)'de, Sultan Abdülhamit II, tahttan indirilerek, yerine Sultan Reşad oturtulmuş, bu önemli olay dolayısıyla, isyan hareketiyle ilgilenen olmamıştı. Daha sonra, 27 Nisan 1909'da, Osmanlı Hükümeti'nin gönderdiği birkaç gemi, İskenderun ve Mersin'e asker çıkardılar ve olaylar bastırıldı. Adana'daki bu olayların kışkırtıcıları, bu şehirdeki Ermeni kilisesi ve piskoposları idi. Türkler, Nisan 1909'da, Ermeni çetelerinin daha önce içtikleri yemin gereğince, Müslümanları katliama tabi tutacaklarına inanmışlardı. Bunun sonucu, eline silah geçirebilen her Müslüman, Ermenilere karşılık vermeye başlamıştı. Avrupa basını da daha önce yaptığı gibi bu kez de, Türklerin,

Ermenileri imha ettiği yolunda gerçek dışı yayın yapmıştı.²³¹ Adana karışıklığından dolayı Zeytun'da da bazı olaylar vuku bulmuştu. Meydana gelen hadiselerle karışan Altıparmak oğlu Vatova ile arkadaşları mahkeme tarafından suçlu bulunarak Kasım ayında hapse atılmışlardır.²³² Zeytun Ermenilerinin de karıştığı Adana olayından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaksutyun Cemiyeti arasında bir anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre; iki cemiyet meşrutiyeti güçlendirmek ve halkın kültürlerini en sağlam değerler üzerine kurmak, Osmanlı vatanını bölünme ve ayrılıktan uzak bulundurmak için el ele vererek çalışmaya karar vermişlerdi. Ancak Taşnaksutyun örgütüne göre bu anlaşma, anlaşmayı imzalayan İstanbul bölge sorumlusunun alanında geçerliydi ve tüm örgütü bağlamıyordu.²³³

Zeytun Ermenilerinin Faaliyetleri

Zeytun Kaymakamı vekaletinde bulunan askeri kumandanından gelib Maraş mutasarrıflığı vekaletine tebliğ olunan telgrafta Zeytunluların kendilerini hükümete karşı fakir gösterip kefalet-i mütelsile ile almış oldukları 1500 lira ile ve gelen iane akçesiyle revolver ve fişenk ve cephanesiz olarak mükemmel surette teceyyüz olundukları ve bunları bir kısmı kışlaya hücum etmek diğerleri de Meclis-i Mebusan'ın vereceği karara yani Zeytun'u müstakil mutasarrıflığa tahvil etmek arzusunda bulunduğu ve bu maksadla ictima etmekte oldukları ve isliyelerini iskelelerinden çıkarıp Adana vasıtasıyla celb etmekte oldukları ve tenekeden yaptırdıkları boruyla haric-i şehirde geceleyin kıyam etmekte oldukları cihetle şu bir iki gün zarfında efrad-ı ihtiyatıyeden 150 neferin tabur mevcuduna

²³¹ Kemal Çelik, **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)**, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.19.

²³² **BOA, İ.A.S.** Belge No: 99/1327.

²³³ Uçarol, **a.g.e.**, s.419.

ilave edilmesi ve tabur zabitlerinin bir an evvel mevkilerine iadesi bildirilmiştir.

Zeytunluların hareketlerinden dolayı korkuya kapılmış olan Elbistan ahalisinin teskin-i heyacanına medar olmak üzere cihet-i askeriye ile bilmuhabere 400 ihtiyat efradının muvakkit bir zaman için silah altına alınması, Halep Valisi Reşid tarafından 15 Nisan 1907'de bildirilmiştir.²³⁴

Bu dönemde Zeytun'da silahlanma faaliyetleri de mevcuttur. Harbiye Nezareti Muakemâta Dairesi'nden Dahiliye Nezareti Aliyyesi'ne 18 Aralık 1909 tarihinde yazılan telgrafta; Zeytun olayları sırasında Maraş'a kaçak barut getirdikleri mahkemece sabit olan kişiler, Zeytun kasabasında bulunan Bozbayır mahallesinden Capuroğlu Karabet oğlu Enis ve Maraş'ın Divanlı mahallesinden Kunduracı Ayas oğlu Bedros'tur. Maraş Divan-ı Harb-i Örfi'si tarafından bunlara Mülkiye Cezay-ı Kanunname-i Hümayunu'nun 166. maddesinin zeyline istinaden, tutukluluk tarihlerinden itibaren üçer sene küreğe konulmaları kararı verilmiştir.²³⁵

15 Kasım 1909'da 12 şahıstan ibaret olan Zeytun firarileriyle Maraş Divan-ı Harb-i örfisinden talep edilen şahıslardan bazıları Eylülün 16. gecesini hükümet civarına gelerek birkaç el silah attıkları ve vakıa günü takiplerine giden askerle aralarında ufak bir müsademe vuku gelüb tarafından atılan kurşunlardan biri kazaen bir kadına isabetle hafif surette ceruhiyetine sebebiyet verdiği ve hükümetin muhasarası asılsız idüğü Maraş mutasarrıflığına cevaben bildirilmiştir.²³⁶

24 Ekim 1909'da Harbiye Nezareti Muhakemat Dairesi'nden Dahiliye Nezareti Aliyyesi'ne yazılan yazıda;

²³⁴ BOA, DH.MUİ. Belge No: 2-1/15.

²³⁵ BOA, DH. MUİ. Belge No: 26-1/ 40.

²³⁶ BOA, DH. MUİ. Belge No: 26-2 /40.

Kaçak barut ithal ettiği sabit olan Zeytun Kazasına tabi Alabaş karyesinden Karabet oğlu Manuk oğlu Serkis ve Karabet oğlu Kirkor oğlu Aspatur ile bu barutu sattığı anlaşılan Maraş'ın Çavuşlu mahallesinden Tüfenkçi Beyazıd bin Ali Usta'nın mahkemesi yapılmıştır. Bu kişilerin üçer sene müddetle küreğe konulmalarına ve üzerlerinde bulunan 2 adet tüfenkle 1 adet kamanın Askeri Redif-i Duyuni'ye teslimine Maraş Divan-ı Harbi Örfisi'nce karar verilmiştir.²³⁷

1909'da Maraş'ta meydana gelen karışıklıkta Zeytun Ermeni murahhasası ve Rahip Vağarşak Efendi, patrikliğin ruhani resmiyesine aykırı olarak ikamet ettirilmesi Maraş Divan-ı Harbi tarafından Adana Valiliği'ne 2 Ocak 1910'da bildirilmiştir. Gereğinin yapılması buradan Halep Valiliği'ne ve Mezahip Nezareti'ne yazılmıştır.

Ruhban ve papaslar, ceza maddesinden dolayı mehkeme ve istintak direleri ile idare-i örfiyyenin bulunduğu yerlerde divan-ı harp tarafından, İstanbul'da patrikhane ve taşrada murahhaslar aracılığıyla davet edilmektedir. Murahhas Vağarşak Efendi Maraş Divan-ı Harb tarafından burada sorgulanacaktır.

Zeytun kasabasının Murahhas vekili görevini yaparken alınan haber ve suçlamalar üzerine görevi Maraş'a alınan Vağarşak Efendi, sıfatına yakışmayan hareketlerde bulunmaktadır. Ruhani sıfata haiz bulunanların bir yerden bir yere nakilleri sorgulanıp yargılanması patrikhanenin izni alınarak yapılmaktadır.

Rahip Vağarşak, Adana ve Halep illerinde işlenen cinayetlere iştirak etmiştir. Mahalli memurlar ve askerler tarafından rahibe güvenilmemektedir. Zeytun halkını isyana teşvik etmesi ve isyanın çıkması nedeniyle korkularından Ermeniler evlerini terk ederek dağlara çıkmışlardır. Zeytun halkını acınacak duruma düşürmüştür. Halk rahipten

²³⁷ BOA, DH.MUİ. Belge No: 28-1/41.

çekindiğinden evlerine dönememektedir. Bu nedenle ruhani reislerin merkeze alınması hakkındaki engel kaldırılmıştır. Kanuni Esasi'nin ve meşru idarenin emri gereği, halkın huzurunun bozulmasına neden olan rahiplerin merkeze alınması uygun görülmüştür.²³⁸

Ermeni mektepleri bu dönemde daha fazla sayıda faaliyette bulunmuşlardır. Buradaki heyetleri Ermeni fukaralarını yedirmek, giydirmek ve mekteplerine mali yardımda bulunmak gibi görünüşte hayırsever hareketleriyle göz boyayarak el altından fesat vermekten geri kalmıyorlardı. Bunlar, yerli gibi hareket ediyorlardı. Tarlalar, bağlar, bahçeler almışlardı Şehirde köylerde evler, çiftlik binaları kurmuşlardı. Hizmetlerinde kullandıkları kimseleri Ermeniler'in açığözlerinden seçerlerdi. Çarşı pazar işleri, arazilerinin işletilmesi, hükümet dairelerindeki, tapu muamelelerinin takibi, kendi adamları olan bu Ermeniler tarafından yapılırdı. Bunlar ayrıca okuma odaları da açmışlar ve Türkler'e de serbest bırakmışlardı. Burada gündelik gazetelerden başka bir takım mecmualar, Avrupa medeniyet ve terakkiyatına ait eserler, bilhassa hiristiyanlığa ait din kitapları bulundururlardı.²³⁹

17 Kasım 1907'de Ermenice yazılı Hasan Ali Hafız imzasını taşıyan 12 Kasım 1907 tarihli mektupta Adana ve Zeytun'da Ermeniler isyana davet edilmiştir. Bu mektubu Hınçak Komitesi'ne mensup Elazığ ilinin Ayas köyünden Karabet Zeraryan'ın gönderdiği anlaşılmıştır. Bu şahsın şehre girmesine izin verilmemesi istenmiştir. Yakalandığında eşkali ve gerçek kimliğinin tespiti emredilmiştir. Ayrıca kimlerle haberleştiği, ne zaman ve nasıl Amerika'ya gittiğinin araştırılması Adana Valiliği'nden 17 Kasım 1907'de istenmiştir.²⁴⁰

²³⁸ BOA, DH.MUI. Belge No: 53/50.

²³⁹ Bağdatlılar, a.g.e. s.12.

²⁴⁰ BOA, ZB. Belge No: 23/3.

6 Mayıs 1907'de Zeytun Aramsaz Taburu'nda bulunan bir asker 1907 Mayıs ayı oratalarında Halep valiliğine bir evrak göndermiştir. Bu evrakta, Zeytun'da Basbalyan Baba Ağa'nın evine gidilecek kendisiyle görüşüldüğü, bu sırada önceki olaylara hazırlıksız girildiğinden başarısız olduğu ifade edilmiştir. Yeni olaylar için daha kuvvetli bir şekilde teşebbüs edileceği belirtilmiştir. Bu nedenle birkaç ay önce Maraş eşrafından Beyazıtzafe Feyyaz Bey'den 587522 numaralı Martin tüfeği satın almıştır. Ayrıca bir tane de Martin tüfeği almıştır.²⁴¹

Aralık 1912-Zeytun civarında isyan edenler halkın heyecan ve teleşa düşmesine sebep olmaktadır. Buna sebep olanların cezalandırılmaları gerekmektedir. Artin bagobyan ve iki arkadaşının çektiği telgrafta vilayette asayiş ve güvenliğin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Bu arada ilde jandarmanın sayısı yetersiz olduğundan, Zeytun ve çevresindeki kuvvetin artırılması Alay Kumandanlığı'na bildirilmiştir. Yeni Jandarma erlerinin Zeytun'a gönderilmesi için Halep Jandarma Alayı mevcudu artırılmıştır. Ayrıca gerekli tedbirlerin alınması Halep Vilayeti'ne bildirilmiştir.

Maraş Fransız konsolosu Makondon aldığı emir üzerine Zeytun'a gelip burada bulunan Halep Ermeni Murahhası Nersis Efendi ile birleşti. Hükümete karşı gelen Nersis'i konsolos kendi emellerine uygun şekilde kullanmaya çalıştı ve yardım etti.

11 Kasım 1912-Maraş ve Zeytun'da asayiş sağlanamadığından umumi bir ayaklanmanın çıkacağı Vali Vefik Bey'i ziyareti sırasında Rusya, Fransa, Almanya ve İngiltere konsolosları tarafından söylenmiştir.

Zeytun'da bazı eşkıya çevre köylere saldırdıklarından asayişin temini için üç noktaya asker yerleştirilmiştir. Her hükümetin asayişini sağlamak için

²⁴¹ BOA, ZB. Belge No: 607/113.

gerekli tedbirleri alacağı uygun bir lisanla konsoloslara anlatılmıştır.

İskenderun'a gelmiş olan İngiliz Kruvazörünün kaptanı 10 Kasım 1912 tarihli telgrafta ve Mersin'e gelen Alman Kruvazörünün kaptanının Adana valisine bildirildiğine göre asayışı bozanlar Halep Ermeni Murahhası ile Kilikya Katogikosu'dur. Faillerin yakalanarak tutuklanmaları mahallinden istenmiş ise de ele geçirilememişlerdir. Eşkiya yabancılardan aldığı destekle Maraş hükümetine karşı rahatsız edici saldırılarda bulunmaktadır. Uygun noktalara asker yerleştirilerek Maraş ve Zeytun'da 18 Kasım 1912'de asayiş ve güvenlik sağlanmıştır. Maraş Mutasarrıfı Zeytun'da bir tabur asker bırakılmıştır.

26 Kasım 1912-Zeytun çevresinde zaman zaman eşkiya hareketleri ortaya çıkmaktadır. Bunları önlemek amacıyla Tekirhan, Kirazderesi ve Keban'da birer karakol kurulmasının önemi son zamanlarda daha iyi anlaşılmaktadır.

Selanik'ten Halep Vilayeti'ne nakli kararlaştırılan jandarmalardan yeteri kadarı Zeytun ve havalisine 26 Kasım 1912 tarihinde gönderilmesi Sadrazam tarafından istenmiştir. Sadrazam buralarda asayiş ve güvenliğe dikkat edilip, tedbir alınmasını emretmiştir.

27 Kasım 1912- Ekim 1912'de Maraş'ta Ermenilerin hareketleri nedeniyle ortalık gerginleşmişti. Maraş'a gelen katırcılardan Maraşlı Babik, Osmaniye'de karışıklık çıktığını söyledi. Eloğlu'na katırcıların gelmesiyle ortalık gerildiği anlaşıldığından Babik'in elinde bulunan evrak alınarak kendisi adliyeye teslim edildi. Maraşlı Babik adliyeye teslim edilince ortalık sakinleşti.

30 Kasım 1912-Halep vilayeti dahilinde Göksun ve Zeytun civarında acemi Ermeni askerlerinden bazıları askerlik hayatına alışamadıklarından ve korkularından firar etmişlerdir. Firar edenler yüzünden bölgede oturanların

asayiş ve güvenliği ihlal etmektedirler. Firar eden Ermeni askerleri af edilirse, askerlik cezalarından kurtulacakları temin edilirse, bunlar yaşadıkları yerlere döneceklerdir. Böylece görevlerini yerine getirebileceklerdir. Bunların affedilmeleri Patrikhane tarafından istenmektedir.

21 Kasım 1912'de Zeytun ile Göksun arasında Tekirhanı'nda karakol hizmeti gören Jandarmaya Zeytun eşkiyası saldırdı. Saldırıda jandarmadan biri kol ve göğsünden yaralandı, eşkiya ise firar etti. Saldırganların, ölü olarak ele geçirilen Mardiros'un oğlu ile avanesi oldukları anlaşılmıştır. İntikam amacıyla askere saldırmışlardır. Tekir ile Suçatı'ndan geçen yol tehlikelidir. Daha önce buraya üç karakol yapılması istenmiş fakat izin verilmemiştir. Karakolun yetersiz bu gibi olayların çıkmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Maraş Mutasarrıflığı'na Tekir, Kirazderesi ve Keban köylerinde birer karakol kurulmasını 21 Kasım 1912'de istemiştir. Karakol kurulursa Ermeni eşkiyasının saldırıları önlenecektir. Böylece asayiş ve güvenlik sağlanacaktır.²⁴²

Halep vekaletinden 12 Aralık 1908 tarihli gelen şifrede;

Zeytunluların bazı tavır ve hareketleri mahalli hükümeti şüpheye düşürmüştür. Bunun üzerine oradaki taburun ikbal noksanlarının tamamlanması Zeytun kaymakamlığından istenmiştir. Zeytun Ermenilerinin fikirleri ziyadece bozulduğundan ahali her gün kışlanın mevcudunu sorup hücum etmek istemektedir. Asıl suçlular Maron oğlu Delot olup Adana Elbistan tarafına iki posta asker çıkarılmıştır. Zeytundaki tabur iki yüz seksen mevcuttur. Gerekli tedbirler alınarak asker sayısı artırılmalıdır. Maraş'tan askerler için külliyetli zahire istenmiştir.²⁴³

²⁴² BOA, DH.SYS. Belge No: 113/2-2.

²⁴³ BOA, DH.MUİ. Belge No: 2-1/15.

22 Nisan 1909'da Zeytun hadisesinden sonra Avrupa'ya sürülen baronlardan birinin bir vasıtayla tekrar Zeytun'a geleceği ve orada top, mermi vesaire imal ettirmek için ustalar getirmesi. Ermenilerin muhtemel karışıklıklarına mukabil tedbirlerin alınması istenmiştir.²⁴⁴

24 Kasım 1909 tarihli belgede; Çarşı pazarda silahla gezmek martini imal etmek, mülkiye kaymakamıyla memur ailelerine tecavüz ve mal sandığını hükümetten kaldırmak ceremesiyle suçlanan 12 nefer Zeytunlu Ermeni Maraş Divan-ı harbince muhakemelerine lüzum görülmüştü. Bunlardan Çolak Oseb nam şahıs yakalanıp Maraş'a sevk edilecekken 12-15 arasındaki eşirra adı geçeni cebren almışlardır. Sonra askere silah atmışlardır. Sayıları daha sonra 30-40 kişiye çıkan bu kişiler seri takibatla yakalanmışlardır. Bunlar Maraş divan-ı Harbince yargılanmışlardır. Bunlar Merkan oğlu Delon ve Varis Şenker Oğlu Karabet, Çolak oğlu Kigorok Kel Manuk, Belediye reisi oğlu Setnak, Çolak Oseb nam şahıslardır. Mahkeme neticesinde Karabet, Kigorok, Manuk üçer sene müddetle küreğe ve Çolak Oseb altı sene, diğerleri gıyaben kürek cezalarına mahkum edilmişlerdir.

(24 Kasım 1909) Aynı olayda bunlara yardımcı olan rahip Vağarşak Efendi'nin de Zeytun dışına gönderilmesi kararlaştırılmış. Zeytun mal sandığı müdürü Asadar Efendi de görevinden azl edilmiştir.²⁴⁵

Sivas vilayetinden 6 Aralık 1911'de Dahiliye Nezareti'ne yazılan yazıda Zeytun askeri firarilerinin buralarda dolaşarak ara sıra eşkiyalık ettikleri bildirilmiştir. Kangal kazasından gelib geçen yolcular tarafından asker firarilerinin Zeytun ve civar kureye tecavüzü ve bir hayay-ı nüfusu telef ettikleri anlaşılmıştır. Maraş Mersin cihetlerinde iğtişâş vukuâ geldiği ve Kangal, Harput, Diyarbekir ve sair

²⁴⁴ BOA, Y.PRK.ASK. Belge No: 147/27.

²⁴⁵ BOA, DH.MUİ. Belge No: 2-6/8.

vilayet-i şarkiyye yolcularının korktukları Vali Alaaddin tarafından bildirilmiştir.²⁴⁶

9 Mart 1912'de Zeytun kasabasında bir Ermeni gelininin ayin-i ruhaniye icra olunmak üzere kiliseye götürülmekte iken katl edildiği halde işi yapanların bulunması için yavaş davranıldığı düşünülmüştür. Maraş da dahi bu olayı bahane ederek kaşıklık çıkarmak için sokaklara Ermenice yazılmış kağıt atmışlardır. Ermeni Patriği bu olaydan dolayı halkın havf ve endişeye düştüğünü bildirmiştir. Bunun üzerine kazada görev yapan yerel memurlar soruşturmaya tabi tutulduğu Adliye ve Mezahib Nazırı tarafından bildirilmiştir.²⁴⁷ Bu olayla ilgili 50 sayfayı aşan bir dosya tutularak, olayın siyasetleştirilmemesi için orada görevli hemen herkesin ifadesi alınmıştır.

Ermenilere sürekli sahip çıkmakla övünen büyük devletler bu dönemde de boş durmamışlardır. Haziran 1913'te Rusya, İngiltere ve Fransa'nın İstanbul'da bulunan Elçileri toplanarak Doğu Anadolu'da yapılacak olan ıslahat projesini hazırladılar. Daha sonra projenin hazırlanmasında Rusya inisiyatifi eline aldı ve 8 Şubat 1914'te Rusya'nın İstanbul Elçisi ile Sadrazam arasında anlaşmaya varılarak ıslahat konusu imzalandı. Buna göre: Doğu Anadolu iki kısma ayrılacak ve başlarına iki yabancı müfettiş tayin edilecek. Müfettişler kendisine ait bölgede idare, adliye, polis ve jandarmayı denetleyecek. Kanun ve nizamname bölgedeki yerel dillerde yayımlanacak. İdare Meclisi'nin üyeleri eskiden olduğu gibi yarısı Müslüman yarısı da Müslüman olmayanlardan seçilecek.

Bu analaşma sonunda Van, Elazığ, Bitlis ve Diyarbakır bölgesi için bir Norveçli, Trabzon, Erzurum ve Sivas bölgesi için bir Hollandalı müfettiş görevlendirildi. Bunlarla Osmanlı Devleti 25 Mayıs 1914'te bir sözleşme

²⁴⁶ BOA, DH. SYS. Belge No: 71/2.

²⁴⁷ BOA, DH. SYS. Belge No: 90/2.

imzaladı. Fakat I. Dünya Savaşı başlaması nedeniyle Babıali bunların görevine 31 Aralık 1914'te son verdi.²⁴⁸

Zeytun'da Ermeni Görevliler

Zeytun Ermenileri haksızlığa uğradıkları, kendilerine özerklik verilmesi, kendi kendilerini yönetmek gibi nedenlerle isyanlar çıkarmışlardı. Ancak belgelerde Zeytun'da kaymakama varıncaya birçok görevlinin Ermenilerden olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti gereken yardımları hiç ayırım gözetmeden buraya da yapmıştır. 12 Mayıs 1910'da Dahiliye Nezareti'ne yazılan yazıda bölge için tahsis edilen 4.000 liranın 1000 lirası Zeytun Ermeni muhtacına tahsis edildiği, aynı belgede Ayıntab'a 300 lira, Urfa'ya 700 lira verildiği görülmektedir.²⁴⁹

Zeytunlu Ermeniler şehirlerinde görev yapan Türk yöneticilerden sürekli şikayet etseler de 1902'de Zeytun'a gelen İngiliz Albay Mark Sykes, buradaki subay Tahsin Bey'i şöyle anlatıyordu; *"Komutan, doğru ve adil bir yönetimin faydalarını gören Zeytun ve çevresindeki halk arasında çok popüler. O, hiç kimseyi kollamıyor ve herkes tarafından seviliyor. Komutası altındaki tabur, iyi giyimlidir ve görünüşleri etkilidir. Subaylar birliklerini bu seviyede tutarken ve komutanlarına son derece saygı duyarken onunla çok iyi anlaşılıyorlar ve yüksek sesle onu övüyorlar. Zeytun gibi daima ayaklanmanın ve sevgisizliğin merkezi olan bir bölgeye böyle ehliyetli bir subayın verilmesi Allah'ın bir lütfudur"*²⁵⁰

Zeytun'da Ermeniler çoğunlukta olduğu için burada kaymakam da dahil olmak üzere birçok resmi görevli

²⁴⁸ Gürün, a.g.e., s.191-192.

²⁴⁹ BOA, DH.MUI. Belge No: 1-10.

²⁵⁰ Mark Sykes, **Darü'l İslam**, (Çeviren, Yılmaz Tezkan), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000, s.70.

Ermenilerdendi. Bu görevlilerden bir kısmı aşağıda görülmektedir.

25 Nisan 1880'de Zeytun kazası kaymakam muavinliğine Serkiz Efendi tayin edilmiştir.²⁵¹

13 Ekim 1882'de Serkiz Efendi Zeytun Kaymakamlığı'na tayin edilmiştir.²⁵²

6 Haziran 1896'da Zeytun'da Doktor Şaşıyan'ın kaymakamlığa tayini kararlaştırılmıştır.²⁵³

1897'de, Zeytun'a tabi Fırnis Nahiyesi Müdürü Kigorok adlı Ermenidir.²⁵⁴

22 Eylül 1896'da Zeytun kazası kaymakamı Yevanaki Efendi ile Muavini Mehmed İzzet Bey'e 6. rütbe verilmiştir.²⁵⁵

15 Mart 1899'da Zeytun Kaymakamlığı'na Anastas Efendi tayin edilmiştir.²⁵⁶

10 Nisan 1899'da Haleb Vilayeti dahilinde Zeytun Kazası kaymakamlığı'na Keşan Kaymakamlığı'ndan ayrılan Enesdos Efendi tayin edilmiştir.²⁵⁷

19 Mayıs 1897 Zeytun Kaymakamı Bonaki Efendi ile Papaz Karebet'in fesada teşebbüslerinden dolayı oradan uzaklaştırılmaları istenmiştir.²⁵⁸

19 Ağustos 1898'de Zeytun Kazası Belediye Reisi Asadur Efendi'ye iftihar Madalyası verilmiştir.²⁵⁹

²⁵¹ BOA, YA..RES. Belge No: 4/32.

²⁵² BOA, Y..PRK.BŞK. Belge No: 6/90.

²⁵³ BOA, HR.SYS. Belge No: 37/9.

²⁵⁴ BOA, A.MKT.MHM. Belge No: 650/16.

²⁵⁵ BOA, İ.TAL. Belge No: 103/1314.

²⁵⁶ BOA, A.MKT.MHM. Belge No:683/61.

²⁵⁷ BOA, İ.DH. Belge No: 1363/1316.

²⁵⁸ BOA, A.MKT.MHM. Belge No: 652/26.

²⁵⁹ BOA, İ.TAL. Belge No: 144/1316.

2 Ekim 1896'da Zeytun Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Katibi Esador Efendi'ye 5. rütbeden Nişan-ı Mecidi verilmiştir.²⁶⁰

26 Ekim 1900'de Zeytun Ermeni Reis-i Ruhanişi Derkarabet Efendi'ye dördüncü, Zeytun muteberanından Nezaret Ağa'ya beşinci rütbelerden birer kıta Nişan-ı Mecidi verilmiştir.²⁶¹

10 Ağustos 1908'de Zeytun Sandık Emimi Serkis Efendi'dir. 24 lira emaneti suistimal ettiğinden Maraş mahkemesince bir müddet tutuklanmıştır.²⁶²

1904'de Zeytun Kazası Tahrirat Katibi Torak Efendi idi.²⁶³

22 Haziran 1910'da Zeytun Kazası eski Vergi Katibi Stefan isimli Ermeni idi.²⁶⁴

5 Ağustos 1894 tarihli bir belgede Zeytun kasabasında hükümet konağı civarına Zeytun Hristiyan Jandarma efradından ikisi tarafından yaftalar yapıştırıldığı bildirilmişti.²⁶⁵

31 Aralık 1896 tarihinde Haleb Valisi Raif'in bildirdiğine göre vilayet dahilindeki Ermeni Reji kolcuları şunlardı;

“Vilayette görev yapan 11 nefer Ermeni kolcu vardır. Bunlardan 4 kişi İskender ve Manuk ve Karabet ve Zador ve Minyas Zeytun'da; Naki ve Hacı Agob Maraş'ta, Vekil Hacı Elbistan'da, Begos Beylan'da, Ersitekin İskenderun kazasına tabi Arsuz nahiyesinde müstehdem buldukları ve divan-ı Umumiye Nezareti'nde Ermeni ve Ermeni Katolik olarak bir nefer golcu mevcut olub bunlardan Ermeni Katolik

²⁶⁰ BOA, İ.TAL. Belge No: 103/1314.

²⁶¹ BOA, İ.TAL. Belge No:220/1318.

²⁶² BOA, ZB., Belge No:427/61.

²⁶³ BOA, İ.TAL. Belge No:315/1321.

²⁶⁴ BOA, DH.MUİ. Belge No:94-1/43.

²⁶⁵ BOA, Y..MTV. Belge No:102/11.

mezhebinden Corci ve Basil ile Ermeni cemaatinden Begos Haleb'de yine cemaat-i merkumadan Serkis Urfa'da ve Ermeni Katolik mezhebinden Agob Canik Ayıntab'da müstahdem oldukları maruzdur.²⁶⁶

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki Zeytun'da buradaki resmi işlerde sürekli olarak Ermeniler görev yapmışlardır. Bu durumu sadece dış baskılarla açıklamak yanlış olup, Osmanlı'nın kendi tebasından olan Ermenileri ayırım gözetmeksizin buralara tayin ettiği düşünülmelidir. Ancak bütün bu yansız tutumlara rağmen Zeytun Ermenileri kendileirini mağdur durumda göstererek isyan çıkarmaktan geri kalmamışlardır.

²⁶⁶ BOA, Y..PRK.UM. Belge No:35/112.

ZEYTUN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİLERİN TEHCİRİ

Zeytun Ermenilerinin son ayaklanması I. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin 1 Kasım 1914'te İtilaf Devletleri'ne karşı İttifak Devletleri yanında savaşa girmesi Ermenilerce büyük bir fırsat olarak değerlendirildi. Ermeni komiteleri için hedeflerini gerçekleştirecek topyekün ayaklanmayı başlatmanın en uygun zamanı, Osmanlı'nın savaş halinde olduğu zamandı. Seferberlik çağrılarına uymayan Ermeniler Osmanlı Devleti'nin tüm cephelerde savaş verdiği ve zor durumda olduğu bir sırada ayaklanarak halkı öldürmeye, askerleri cephe gerisinde vurmaya başlamışlardır. Bu isyan tüm Ermenilerle birlikte Zeytun Ermenilerinin Osmanlı topraklarına zorunlu göçüyle son bulmuştur.

Tehcir Öncesi Ermenilerin Faaliyetleri

Balkan Savaşları günlerinde Anadolu'nun her yanında geniş kapsamlı olaylar kaydediliyordu. Uluslararası ve siyasi durum Rumeli'deki Müslümanlara karşı kötü işlem yapıldığına, cinayetler işlendiğine ve Balkanlardaki Ermenilerin Türklere karşı savaşmak için komiteler kurduklarına dair alınan haberler Osmanlı Devletinin uzaktaki illerinde Ermenilere karşı olan düşmanlık duygularını artırmıştı. Balkan Savaşlarından yararlanan Rus diplomasisi, Türklerin en sıkış oldukları 1912 yılı Kasım ayında, Avrupa'nın hasta adamı olarak damgaladığı Osmanlı Devletine son darbeyi vurmak için, Osmanlı Ermenilerini

kışkırtıyordu. Halep'teki İngiliz Konsolos Yardımcısı Fontana, 1913 yılı Mart ayında İngiliz Büyükelçi Lovfer'e Ermenilerin gizli bir planını iletliyordu. Bu plana göre Ermeniler; Zeytun, Elbistan ve Haçin'deki dağlık bölgeleri işgal edecek, belki Adana'yı ele geçirecek, o yörede denize çıkışı olan bir Ermeni Prenslığı kuracaktı. Balkan Savaşlarında Bulgar ordusunda görev yapmış olan Ermeni erlerin tasarlanan Ermeni Prenslığının yönetimini ele alarak ona öncülük edeceklerine inanılıyordu.²⁶⁷

Harpten önce, Bakü'de yayınlanan Arev Gazetesi, 11 Eylül 1914 nüshasında savaş ortamının Ermenilere büyük bir fırsat sunduğunu anlatan aşağıdaki makaleyi yayınlamıştı;

“Karar Anları,

Sınırlarımızda ve çevremizde geçen hadiseleri çok dikkat etmemizi gerektiriyor. Bu anlar, yalnız Rus tarihi için değil, fakat aynı zamanda biz Ermeniler için de çok önemlidir. Asırlardan beri esaret zincirleri altında tutulan ve en büyük ideali yok edilmek istenen bir halk gözlerimiz önünde bugün ayağa kalkıyor ve Ermeni meselesinin çözümünü istiyor. Ermeniler, bu uğurda harikalar gerçekleştirdiler ve özellikle son çeyrek asırda hasımlarına karşı daima cesaret ve sarsılmaz bir azimle savaşmış olan kahramanlar ve kendilerini bu davaya vermiş insanlar çıkarmışlardır.

Osmanlı Ermenileri meselesine son vermek ve bu namuslu, aktif ve faziletli halkın asırlardan beri yaşamakta olduğu trajedi sahnesini kapamak gerekir.

Berlin Kongresi'nden bu güne kadar, büyük devletler bizim için hiç bir şey yapmadılar. Barış dönemlerinde Osmanlı hükümetine karşı politikamız zayıftı ve netice

²⁶⁷ Selahi Sonyel, Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 13-14 Nisan 2001,

<http://www.belgenet.com/arsiv/ermeni/sempozyum7.html>

vermiyordu. Fakat bugün, bir büyük kasırga dünyayı çevreleyip sarsmaktadır. Ve her halk ve millet kendi varlığını güven altına almak ve güneşin altında bir yer edinmek için çare arıyor. Bu gün milliyetler meselesi yeni bir şekil a'tında ve tarihte görülmemiş bir şiddetle yeniden ortaya çıktı.

Büyük ve küçük bütün milletlerin kaderinin söz konusu olduğu ve bu kaderin büyük bir kumar masasına yatırıldığı bir anda, biz uyumalı mıyız? Ermeniler, asırlardan beri tarih sahnesinde var oldular. Fakat şimdiye kadar hiçbir zaman kendileri için bu kadar önemli bir durumu ve anı yaşamadılar. Bizden öncekiler, bir milleti yok olmaktan kurtardılar ve onu bu güne kadar muhafaza edebildiler. Onlar, bizi, Asya'dan gelen hücum ve saldırılara karşı, Ermeni'nin fazilet ve sair iyi niteliklerini korudular. Ve bunun sayesinde ki, bu gün biz, siyasi bakımdan zayıf ve küçük olsak bile, milletler arasında saygın bir yerimiz var. Şimdi bu yeri terk etmemiz ve utanç içinde çekilmemiz mi gerekir... yoksa, bize yakışan bir istikbal için mi çalışmalıyız? İşte bu önemli karar anında bizim neslimizin karşı karşıya olduğu soru budur.

Milletler çok büyük çaba gösteriyorlar ve ellerinden geleni yapıyorlar: Sınırlar sanki hareket halinde, her an değişiyor. Her bir millet, kendi tarihinin ve kaderinin efendisi olmak istiyor. Bu çok önemli ve kaygı verici günlerde Ermeni gençliği ve Ermeniler, geçmiş nesillerin onlara bırakmış olduğu mirası ve geleceğin bizden beklediklerini göz önüne getirmeli ve üzerinde düşünmelidirler. Tarihin, onların çevresine yığıldığı güçlükleri aşarak, 19. asrın; Van, İstanbul, Zeytun, Sason, Erivan, Şiraz, Lor ve Karabağ'daki Ermenileri, yeni bir Ermenistan yaratmak için çabaladılar. İşte bugün, bu yeni teşebbüs çok önemli olaylarla karşı karşıyadır. Ermeni milleti ve Ermenistan ortadan kalkabileceği gibi, tam tersine, 19. asrın diğer küçük ulusları gibi gelişip büyüyebilecektir. Yarın veya öbür gün, sınırlarda tarihi

hadiseler olabilir ve büyük bir umumi harbin gürültüleri Ermenistan ufkuunda yankılar yapabilir. Ermeniler bu yarına hazır olmalı ve sadece dirlik düzenlik ve birlik çağrıları ile yetinmeyip harekete geçmelidirler. Şimdiye kadar Ermeni halkının sadece bir kısmı kendini feda etti ve felaketlere, sıkıntılara ve acılara katlandı. Artık zamanı değil midir ki, komiteleri şu veya bu şekilde rast gele tenkit edenler, nihayet gerçeği görsünler ve milli vazifelerini yerine getirsinler? Şanlı atarımızın kahraman ruhları bizi seyrediyor ey Ermeniler! Onları hiç olmazsa anlayabilecek miyiz ve bu büyük ve ciddi günlerde onların, en büyük tehlikelerin kol gezdiği ve şartların son derece ağır olduğu durumlarda kurmak için mücadeleye başladıkları yeni hayatı gerçekleştirebilecek miyiz ?"²⁶⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında İtilaf ve İttifak Devletleri'nin Osmanlı Devleti'nden birçok istekleri vardı. Bu isteklerini savaş içinde korumak ve geliştirmek amacıyla Ermenileri araç olarak kullandılar. Büyük devletlerin siyasi çıkarlarına alet olan ve bağımsız bir topluluk gibi hareket eden Ermeni komiteleri ve bilhassa Patrikleri, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda alacakları tavır kararlaştırdılar. Ermeniler, Galata'da bulunan Büyük Ermeni Merkez Okulu'nda Patrikhane'nin görevlendirdiği bir rahip başkanlığında Birleşmiş Milli Ermeni Kongresi'ni düzenlediler. Haziran 1914'te Erzurum'da Taşnak Kongresi toplandı. Bu kongrelere katılan Ermeniler, Osmanlı Hükümeti'ne karşı şiddetle mücadeleye girişmeyi kararlaştırdılar. 5 Ağustos 1914'te Marsilya'da yaşayan Türk Ermenileri bir bildiri yayımlayarak Osmanlı ordusuna hizmet etmemelerini ve Fransa ile müttefiklerinin ordularına gönüllü olarak katılmalarını istediler.²⁶⁹

1914 yılında Zeytun Ermenilerini temsilen bir delegasyon Petersburg'a giderek yardım istemişti. Ruslar,

²⁶⁸ Ahmet Rüstem Bey, a.g.e., s.162-163.

²⁶⁹ Gürün, a.g.e., s.193-199.

Zeytun Ermenilerinin bağımsızlık isteğini Fransızlara ve İngilizlere bildirmişlerdir.²⁷⁰ I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Ermeniler, Rusya'nın yanında İngiltere'ye müracaat etmeyi ihmal etmemişlerdi. 12 Kasım 1914'te Kahire'deki İngiliz yetkililerine Bogos Nubar Paşa işbirliği teklifini yapıyordu: “*Kilikya Ermenileri, İskenderun, Mersin veya Adana'ya yapılması muhtemel bir çıkartmayı desteklemek için gönüllü yazılmaya hazırdırlar. Dağlık muntıkadaki Ermeniler de kıymetli yardımda bulunabilecek, silah ve mühimmat temin edilirse, Türklere karşı ayaklanacaktır*”²⁷¹

Londra'daki Rus Büyükelçisi Kont Benckendorff, 24 Şubat 1915 tarihinde Rus Dışişleri Bakanı Sazonov'un “Ermenilerin Türklere karşı kullanabileceği silah ve mühimmatın İskenderun'a gönderilmesi gayretlerinde İngiltere, Fransa ile birleşmelidir” şeklindeki ricasını İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na iletiyor ve şunları ekliyordu:

“Zeytunlu Ermeni milletvekilleri Mavino Huyan, Mikael Avardyan ve Gasparyan'ın Rus Kafkas Ordusu sahra kurmayına bildirdiğine göre, Kilikya'nın her tarafında, özellikle Zeytun'da Hınçak örgütünün birçok taraftarı, Adana, Haçin, Sis, Fırnis, Maraş ve Halep'te komiteleri vardır. Başlatılacak akımın başına 1895'deki akımı yöneten aynı fertler – Tohadçıyan, Yenidünyan, Surenyan, Çakıryan, Yakubyan ve Gasparyan geçirilebilir. İskenderun veya dolaylarına baskın yapmadan, çok sayıda silahı içeriye taşıyabileceklerini bildiriyordu. İngiltere Hükümeti ise, “Rus Hükümeti, Ermeni asilerinin İtilaf Devletleri'ne gerçekten faydalı olacağına eminse, onlara, bu gibi silahları Karadeniz yolu ile bizzat kendisi sağlayabilir” cevabını veriyordu”. İngiltere'nin bu konudaki olumsuz tavrı, gizli antlaşmalar ile Çukurova ve havalisinin Fransa'nın tasarrufuna bırakılmış

²⁷⁰ Sazak, “Soykırım Sanal Din Haline Geldi (Hikmet Özdemir Röportajı)”, **Milliyet Gazetesi**, 25 Nisan 2005, s.17.

²⁷¹ Öke, a.g.e., s.152.

olması idi. Ancak İngilizler resmi açıklamalarına rağmen el altından Ermenilere yardımcı olmaktan çekinmeyeceklerdir. Nitekim İngilizler Kıbrıs adasından İskenderun yakınlarına isyan çıkarmak için Ermenileri göndermişlerdi Diğer taraftan Fransız ve İngiliz deniz kuvvetlen kumandanları Adana, Dört Yol, Yumurtalık ve İskenderun'daki Ermeniler ile haberleşiyorlar, bunları isyana teşvik ve tahrik ediyorlardı. Özellikle 1914 Zeytun isyanı ve onu takiben Maraş, Urfa ve Adana'da çıkan patırtılar İngilizler ile Fransızların propagandaları sonucunda çıkmıştı.²⁷²

Bütün kaynaklarda yer alan bilgiler, Ermenilerin Osmanlı Devletine karşı bir savaşa girdiklerini ortaya koymaktadır. Anadolu'da çıkarılan isyanlarda çeşitli ihtilalci komitelere mensup Osmanlı Ermenilerinin yanısıra başka ülkelerde yaşayan Ermeniler de rol aldı. Washington'daki İngiltere Büyükelçisi tarafından İngiliz Dışişlerine 24 Nisan 1915 tarihinde gönderilen şifre telgrafta, “*Rus Büyükelçisi İngiltere Büyükelçisine 1000 Ermeni gönüllünün Kilikya'daki operasyonlarda görev almak üzere Kanada üzerinden cepheye gitmek istediklerini ve üniformalarıyla ulaşım ücretlerini de bu Ermenilerin kendilerinin karşılayacaklarını*” haber vermiştir.²⁷³

Tehcir kararının alınmasından önce başlayan bu tür faaliyetler Birinci Dünya Savaşı boyunca devam etmiştir. İngiliz Albay Mark Sykes, Ermeni liderlerle yaptığı görüşmelerin sonucunu, 3 Ağustos 1915 tarihinde Kahire'deki İngiliz Kuvvetleri Komutanı Sir John Maxwell'e şu cümlelerle rapor etmiştir;

“*Talimatlarımızın gereği olarak, Boghos Paşa'nın sekreteri Malezian ve Hınçak liderlerinden Damadian'la dün görüştim. Kıbrıs'ta yaklaşık 5.000 Ermeni toplanacak*

²⁷² Erdal İlter, **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri: (1890-1923)**, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995, s.97.

²⁷³ Özdemir ve Diğ., **Ermeniler : Sürgün ve Göç**, Ankara 2004. Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.63.

ve Kuzey Suriye sahiline bir baskın için Müttefiklerin nezaretinde silahlandırılacak ve hazır bulundurulacaktır. Bu kuvvet Bulgar ve Türk ordularında hizmet etmiş 1500 kadar kişi ile; Amerika Birleşik Devletleri'nde işçi olarak bulunan ve askeri deneyimi yetersiz kişilerden oluşacaktır. Süveydiye'ye kadar uzanacak olan hareket için 800 kişi kullanılacak ve bu alanın yirmi mil kadar çevresinde isyan çıkarılacaktır. Geriye kalan kuvvetler 50-60 kişiden oluşan küçük birlikler halinde Ayas ile Payas arasındaki noktalara çıkartılacak; Zeytun ve Elbistan istikametinde daha kuzeyde Makedonya hatlarındaki komiteciler gibi görevlendirilecektir”.

25 Temmuz 1915 tarihli diğer bir İngiliz raporunda Hınçakların Zeytun'da bir ayaklanma organize ettikleri haberi yer alırken, 27 Temmuz 1915 tarihli ikinci bir İngiliz raporunda ise, Ermeni Milli Savunma Komitesi tarafından Ermeni gönüllülerin savaşa katılmak üzere İngilizlerden yardımını talep ettikleri ve Kilikya'da karaya çıkarılmak istediklerine yer verilmiştir.²⁷⁴

Diğer taraftan, Amerika'da Boston'daki Milli Ermeni Savunma Komitesi'nin başkanı Miran Seraslan, veznedarı M. D. Manuelyan ve sekreteri Y. Sirvant, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e 23 Mart 1915 tarihli bir mektup göndererek, Kilikya'ya gönüllü Ermeni sevk etmek için gerekli hazırlıkları yapmakla meşgul olduklarını, oradaki “halkın büyük çoğunluğunun Türk yönetimine karşı isyan bayrağını açarak, Türkleri dağıtacağını ve Türklerin Mısır'a doğru ilerleyişlerine engel olacağını” bildiriyor, deniz sahilinden, “Süveydiye ve Çokmerzimen'den Yavuzdağ yolu ile Maraş ve Fındıcak, oradan da Zeytun, Fırnıs, Haçin ve Sis'e” kadar yayılacak ihtilalin başarılı olacağı iddiasında bulunuyorlardı. Böylece, ‘Toroslar’dan Akdeniz’e kadar

uzanan bir savaş bölgesi kurulmuş olacağını” belirtiyorlardı.²⁷⁵

23 Şubat 1915 Rusya'nın Paris Büyükelçiliği'nden Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yazılan yazıda;

Kafkasya Ordusu Komutanı'nın telgrafi sonucu Petrograd'tan alınan bilgiye göre, Zeytunlu Ermenilerin temsilcisi Kafkasya Rus Ordusu Karargahı'na giderek 15 bin Ermeni'nin Türklerin ulaşım şebekesine saldırmak için beklediğini, ancak yeterli silah ve cephanelerinin olmadığı, Zeytun'un Erzurum ordusu ulaşım hattı üzerinde olması nedeniyle İskenderiye limanından kolaylıkla yeterli silah ve cephanenin kendilerine ulaşabileceğini söylemişlerdir.

Zeytun Ermenilerinin bu girişimi İtilaf devletlerinin çıkarına olup, sorunun aciliyeti ve Rusya'dan silah sokulmasının imkansız olması nedeniyle, Fransız ve İngiliz hükümetinin bu silah ve cephaneleri İskenderiye limanından sokabileceği... Rusya'nın Paris ve Londra büyükelçileri yukardaki konu anlatılmış, bu konuda İtilaf devletleri hükümetleri düzeyinde görevlendirilmiş, M. İswolsky Ekselansları M. Delcasse'den Cumhuriyet Hükümeti'nin bu konudaki görüşünü öğrenmek arzusundadır.²⁷⁶ Bu olay Rus kaynaklarında da mevcuttur. 1915 yılı başında Hınçak'ın görevlendirdiği Zeytun Ermeni delegeleri Mavi Nahudyan, Mikail Yavordyan ve Gasparyan, Kafkas Ordu Komutanlığı'na, Kilikya Ermenilerinden 15.000 savaşçının Türkiye'ye karşı harekete geçeceği sözü verdiler ve Tohacyan, Yenidünyan, Surenyan, Yakupyan gibi Kilikya'da müttefiklerden yana Ermeni hareketinin lideri olabilecek kişileri de örnek olarak gösterdiler.

Zeytun Ermenilerinin Türkiye'ye karşı örgütlenmeleriyle ilgili olarak Vorontsov-Daşkov 20 Şubat

²⁷⁵ İter, a.g.e., s.98.

²⁷⁶ Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Sorunu, (1914-1918), (Haz., Hasan Dilan), C.I, TTK Yayınları, Ankara 2005, Belge No:21.

²⁷⁴ Özdemir ve Diğ., a.g.e., s.65

1915 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na aşağıdaki telgraf haberini çekmişti:

*“Şimdi Kafkas Ordu Karargahı'na, ellerinde Türk ulaşım yollarına saldırmaya hazır 15 000'e yakın Ermeni olduğunu bildiren Zeytun Ermenileri heyeti geldi, ama silahları ve mermileri yokmuş. Erzurum'da bulunan Türk Ordusundan edinilen bilgiye göre, Zeytun'un konumu nedeniyle, gerekli silah ve cephanenin, Ermenilerin alabilecekleri İskenderun'a ulaştırılması çok iyi olur.”*Bu suretle karşıdevrimci Taşnaksutyun, gerici Hınçak Partisi'yle birlikte, hem Güney Kafkas'ta, hem de Türkiye'de Ermenilerden gönüllü birlikler kurmayı başlattı.²⁷⁷

Zeytun Ermenilerinin İsyanı

Ermeniler I. Dünya Savaşı'nın oluşturduğu nazik ortamdan yararlanarak bağımsız bir Ermenistan devleti kurmak istediler. Ermenilerin bu amacını kendi çıkarları doğrultusunda kullanan İtilaf Devletleri ise Osmanlı ülkesindeki Ermenileri kışkırtarak, Türk ordusunun arkasından cephe açmalarını sağladı. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Rusya'ya karşı savaşan Türk ordusunu arkadan vurmak amacıyla birçok bölgede olduğu gibi, Maraş bölgesinde de Ermeniler isyan ettiler. Bu isyanlar arasında en kanlı ve şiddetlilerinden biri de bölgedeki en büyük Ermeni yerleşim merkezi Zeytun kazasında ortaya çıktı.

Seferberlikten sonra Mısır'daki İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Maxwell 4 Aralık 1914'teki bildirisinde İskenderun'a askeri bir çıkarma yapılacağını ve bölgedeki Ermenilerle bileşileceğini ifade etmiştir. Bunu duyan bölge

²⁷⁷ A. A. Lalayan, **Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)**, (Çeviren, Kayhan Yükseler), Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s.40.

Ermenileri Şubat 1915'te isyan işaretini almış oluyordular.²⁷⁸ Cemal Paşa Güney Anadolu'daki Ermeni isyanlarının sebeplerini şöyle açıklıyor; *“Bence kesinlikle meydana çıkmış hakikatlerdendir ki, İskenderun Körfezi'nden başlayarak Dört Yol, Musababa, Halep, Antep, Urfa ve Zeytun taraflarında yapılacak bir Ermeni ihtilalinin, Suriye'yi Anadolu'dan ayırabilecek bir teşebbüs olacağını pek güzel takdir etmiş olan Fransız ve İngiliz Doğu Akdeniz Orduları Kumandanları, Çanakkale muharebelerimn en müthiş anlarında Ermenilere verdikleri emirlerle bu isyanı yaptırmışlardır. Zaten buralarda Ermeniler çoktan beri isyana hazır bulduklarından işe başlamaları için bir emir almaları kafi idi. Acaba bu kanaatimin doğru olmadığını ilgili devletlerin alakalı memurları iddia edebilir mi?”*²⁷⁹

1914 yılında Osmanlı Devleti I.Dünya Savaşı'na katılarak 3 Ağustos'ta genel seferberlik ilan etti. Osmanlı Devleti'nin düşmanları olan İtilaf Devletlerinden İngiliz, Fransız ve Rusların kışkırtmaları ile Osmanlı ülkesinin bir çok yerinde Ermeni isyanları ortaya çıktı. Osmanlı Devleti seferberlik ilan edince 17 Ağustos 1914'te ilk ayaklanma Zeytun'da ortaya çıktı.²⁸⁰ Zeytun'lu Ermeniler Osmanlı bayrağı altında bulunmayı istemeyerek kendi subaylarının yönetiminde bir Zeytun Fedai Alayı kurarak kendi bölgelerini korumak istemişler tabiatıyla kabul edilmeyen bu talepleri üzerine 30 Ağustos tarihinde fiilen isyan etmişlerdir. Askerde bulunan Ermeniler de askerden kaçarak isyancılara katıldılar. Çanakkale Savaşı'nın şiddetlendiği sırada Zeytun'da Ermeniler saldırılarını artırmışlardır. Takip sonunda 60 kadar asi silahları ile yakalanmış ve bir süre sükunet teessüs etmişse de Aralık ayında, Zeytunlu'lar

²⁷⁸ Nevzat Artuç, **Ahmed Cemal Paşa (1872-1922), Askeri ve Siyasi Hayatı**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2005, s.266.

²⁷⁹ Yaşar Akbıyık, “Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli”, **Bellekten**, C.LIV, S.209, 1990, s.439.

²⁸⁰ Gürün, **a.g.e.**, s.191.

yeniden mülkiye memurlarına ve jandarmalara saldırmaya başlamışlardır.

13 Eylül 1914'ten itibaren Zeytunlu Ermeniler yolcuları soymaya ve askerlere saldırmaya başladı. 40 kişilik bir Ermeni çetesi Zeytun'a bir saat mesafede 21 Türk yolcusunu soydu ve Üzerlerindeki 12.000 Kuruş parayı aldı. Bu haberin Zeytun'da duyulması üzerine, 30 Türk Jandarması katliamdan korktukları için kasabayı terk etti. Bunun üzerine Maraş Mutasarrıflığı, şehirde bulunan taburun Zeytun üzerine gönderilmesi, ayrıca savaş sebebiyle Zeytun'dan kaldırılmış olan Türk kuvvetlerinin yerine yeni kuvvetler gönderilmesi hususunda Harbiye Nezaretinden talepte bulundu.²⁸¹

1915 Şubat'ında Zeytun'a, Maraş'tan asker ve cephaneye sevk etmeye gelen cephaneye koluna saldıran 30 kişilik Ermeni eşkiyası, 6 jandarma öldürüp ikisini de yaralamışlarsa da sonunda kaçmışlar ve bu arada Maraş'la telgraf tellerini koparmak suretiyle bağlantıyı kesmişlerdir. Bölgeden silâh altına alınmış olanların hemen hepsi firar etmiştir. Zeytun'luların bu isyan hareketi tehcir kararının tatbikine kadar sürmüş, bölgede sığınabilecekleri yer kalmayınca yakalanamamış olan eşkiya da bölgeden uzaklaşmış ve sükknet tesis edilmiştir. İsyân sırasındaki takiplerde ele geçirilen silah 713 tüfek 21 çift, 12 mavzer ve tutuklanabilenler de; başlarında bulunan Papazları da dahil 61 eşkiyadır.²⁸²

Zeytun Ermenilerini isyanını bastırmak amacı ile Türk kuvvetleri 1915 yılı Mart ayı sonlarına doğru Zeytun'a hareket etti. Zeytun'un kuşatılması üzerine sayılan 500-600 civarında olan Ermeni isyancıları, Zeytun'un en sağlam yeri olan, Tekye Manastırına sığındılar. 25 Mart 1915 günü sabahtan akşama kadar devam eden çarpışma sonucunda

Ermeni eşkiyalarının bir kısmı gece karanlığından istifade ederek firar ettiler. 500-600 arasında Ermeni asi, Tekye Manastırını'nı işgal etti ve Zeytun sokaklarında da asilerle Osmanlı zaptiyeleri arasında meydan savaşı gibi çatışmalar yapıldı.

Çarpışmalar sırasında Türk askerleri 26 yaralı, bir Binbaşı (Süleyman Bey) olmak üzere 8 şehit verdi. Ermeniler ise 37 ölü 100 kadar yaralı verdiler. Bunun üzerine Zeytun'a toplanan halk köylerine dağıldı. Yapılan arama sonucunda, çarpışmalara katılmış 5 Ermeni şakisi, 16 şüpheli şahıs, silahlar, barut ve zararlı yayınlar ile iki cemiyete ait mühür ele geçirildi. Bu hareket etrafta tesirini gösterdi. Bunun sonucu olarak 300 Ermeni Türk askerlerine kendiliklerinden teslim oldu. Zeytun'da Binbaşı Hurşit Bey kumandasında 22 nci Alay'dan, bir nizamiye taburu, Halep Mürettep tümeninden üç depo taburu, iki süvari bölüğü ve iki dağ topu bulunuyordu. Ayrıca Cemal Paşa tarafından, Maraş'a gidecek olan Fahri Paşa'ya eğer lüzum görülürse Zeytun civarındaki kuvvetlerin artırılması emri de verildi.²⁸³

Derdest edilen Zeytun serkerdelerinden Melkon ismindeki şahsın ifadesine nazaran komite tarafından kendilerine "İngilizlerin İskenderun'a çıktıkları, Ermenilerin de ihtilal çıkararak, hükümeti işgal ve seferberliğe aid hususatı işkal ederek İngilizlere müzaharet etmeleri icab edeceği" tebliğ olunduğu ve hareket-i isyaniyye müretteb ve müdirlerinin Hınçak Komitesi reisi Çakıroğlu Panos ile biraderi Yenidünya Egya oğlu Yegya ve dört mahdumu, Solakoğlu Mesrob, diğer Yenidünya oğlu Nişan, Haçer ve Başçavuş Emmanuel gibi erbab-ı servetden ve hükümetin daima lütfuna mazhar olan eşhastan mürekkebe olduğu anlaşılmıştır.²⁸⁴

²⁸¹ Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.116.

²⁸² Akbıyık, **a.g.m.**, s.309; Gürün, **a.g.e.**, s.200.

²⁸³ Justin Mc. Carthy, **Ölüm ve Sürgün**, (Çeviren, Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998, s.205; Akbıyık, **a.g.m.**, s.309-310.

²⁸⁴ **E.K.A.H.İ.**, s.221-222.

Şam'dan Başkumandanlık Vekaletine gelen 3 Nisan 1915 tarihli şifrede Zeytun eşkiyasının isyanı hakkında şu bilgiler mevcuttur;

“1. Zeytun takibatının safahat ve sonuçlarını muhtelif tarihli günlük raporlarla arz etmişim.

2. Tekye Manastırı'na 500-600 eşkiya sığınmıştı. Müsademe 25 Mart 1915 günü sabahtan akşama kadar devam etmiş, eşkiyanın bir kısmı geceleyin firar etmiştir. Müsademede asker ve jandarmadan 12'si hafif olmak üzere 26 yaralı, 1 binbaşı ile 8 nefer şehit, eşkiyadan 37 ölü ile 100 kadar yaralı vardır.

3. 27 Mart 1915'de Zeytun Kasabasına toplanmış halk köylerine dağıldı ve 28 Mart 1915'den itibaren kasaba dahilinde arama yapıldı. Muhtelif müsademelerde yaralanan 5 eşkiya ele geçirilmiş ve 16 şüpheli şahıs tutuklanarak birtakım silah, barut, zararlı evraklar ve iki cemiyete ait mühür vesaire bulundu.

4. 29 Mart 1915'den itibaren Zeytun takibatının semeresi Maraş'ta da görülmeye başlamış ve 300 eşkiya askere teslim olmuşlardır.

5. Zeytun ve Elbistan taraflarından asker firarileri kısmen tutuklanmaktadır.

6. 2 Nisan 1915'de Zeytun'un 4 saat güneybatısındaki yüksek dağların Alikayası ve Sultandağı denilen mevkiiler ile civardaki köylerdeki ahalinin toplanarak ailelerini anılan dağa nakl eyledikleri anlaşıldığından Zeytun'dan topla bir müfreze gönderilmiştir.

7. Halen Zeytun havalisinde Binbaşı Hurşit Bey kumandasında şu kuvvet vardır:

22. Alayın bir nizamiye taburu, Halep Mürettep Tümeni'nden 3 depo taburu, 2 süvari bölüğü, 2 cebel topu.

8. Adana ve Halep Vilayetlerinde asayiş genel olarak iyidir. Yalnız Adana'nın Dörtyol taraflarında bazı küçük çeteler vardır. Halep Vilayeti'nin Kilis taraflarında ahalide

heyecan olduğu vilayetten bildirildiğinden tedbir-i ihtiyati olarak her olasılığa karşı bir kuvvet gönderilmiştir.

9. Maraş taraflarına gidecek olan Fahri Paşa'ya göreceği lüzum üzerine o havalideki askeri birlikleri derhal artırması emredilmiştir. 5 Nisan 1915 4. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal²⁸⁵

Zeytun olayının patrikhane tarafından hükümete, kasıtlı olarak yanlış aksettirilmesi üzerine 4. Ordu Komutanlığı'nın Başkomutanlığa gönderdiği 9 Nisan 1915 gün ve 3108 sayılı mesajda;

“Ermeni patriğinin olayı anlatışı gerçeklere uymamaktadır. Eşkiyalar Zeytun'a cephaneye götürülen bir jandarma kıtasına silahla saldırmışlardır. Olayın başından beri bütün gücümle yerli halkın zerre kadar incinmemesi ve Müslüman halkın, hatta silahlı eşkiyaya karşı bile en küçük bir karşılık vermemesine çalıştım. Bu amaç tüm sağlanmıştır. Patrik Efendi bunun aksini ispat edemez. Çarpışmalara eylemli olarak katılmamış ve isyanın teşvikçisi olmamış olanlar hakkında kovuşturma yapılmaması olanağı vardır; fakat bunun şimdiden etrafa duyurulmasını uygun bulmam. Gerek bize sığınanların ve gerek Zeytun ve Maraş'ta kalanlardan sakıncalı olanların Konya'ya gönderilmeleri gereklidir; Aksi halde bu bölgeye fazla kuvvet ayırmaya zorunlu kalacağım. Zeytun olayına patrikhanenin, hatta nasihatçı olarak bile, işe karışması uygun olmaz” deniliyordu.

Milli Savunma Bakanlığı'nın İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği 26 Nisan 1915 tarihli telgraf özetindeyse:

Zeytun Kasabası'ndaki isyan anlatılmakta, “Zeytun'da bir eve sığınan 8 kadar Ermeni eşkiyasını yakalamak için, kaymakamlığın başvurusu üzerine, bölgedeki taburdan verilen bir jandarma müfrezesi olay

²⁸⁵ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (A.T. B.D.), S.86, 1987, Belge No: 2053.

yerindeki eve gittiği sırada evden açılan ateşle karşılaşmış, halktan bir kişi ölmüş; askerler Ermeniler tarafından taşlanmışlardır”, deniliyordu.²⁸⁶

Amerikalı papaz Trowbridge tarafından nakledilen, Zeytun’da bulunmuş olan Ermeni papaz Dikran Andreasyan bu olayları şöyle anlatmıştır;

“10 Ağustos 1914’de, Zeytun’daki Türk yetkilileri umumi seferberlik ilan etti. Zeytunlu Ermenilerin çoğu, askerlik hizmetinden kurtulmak için dağlara kaçtılar. Bunlar arasında en az 25 tane, hayatlarını şiddet kullanarak kazanan, her bakımdan haydut sıfatına müstahak olanlar vardı. Zeytun’un, kendi halinde ve zengin Ermenileri tarafından bile gerçekten kötü görülen bu haydutlar, yeni askere alınmış Türk askerlerinin bir bölüğüne pusu kurdular, onları tepeden tırnağa soydular ve onları çileden çıkaracak şekilde en ağır hakaretlere maruz bıraktılar (gerçekte katlettiler).

Bunun üzerine, Maraş mutasarrıfı Haydar Paşa, 30 Ağustos’ta 600 askerle Zeytun’a geldi. Bu sırada Zeytun halkı işinin gücünün başında idi. Kasabanın ileri gelenlerinden biri olan Yahya oğlu Yenidünyayan, kuzeni olan Nezaret Çavuş’a 500-600 silahlı genç ile Haydar Paşa’yı karşılamaya gitmesini tavsiye etti. Çünkü Haydar Paşa’nın niyetlerinin iyi olmadığını hissediyordu. Fakat, Nezaret Çavuş şöyle cevap verdi: Hayır, belki de, onun gelişi benim ölümüm demektir, gidemem. Fakat Zeytun’u tahrip edilmiş görmektense ölmeyi tercih ederim. Zira biliyorum ki, zaman muhalefet, etme zamanı değildir. Bu kuvvete herhangi bir karşı koyma olmadı. Paşa 25 haydudun teslimini istedi. Hepsini tutuklanarak Türk valiye teslim edildi. Bu, Paşanın en aşırı isteklerini bile tamamen tatmin etmiş gibi görünüyordu. Fakat gerçekte o henüz tatmin olmamıştı ve ateşli olanlar dahil bütün silahların teslimini talep eden bildiri yayınladı.

²⁸⁶ Sakarya, a.g.e., s.186-187.

8.000 Zeytunlunun elinde, topu topu 200 Martini tüfeği vardı. Bunlardan 150’sine Türk askerleri tarafından el konuldu. Daha sonra, 1915 Şubatının sonuna doğru, kendini bilmez bazı heyecanlı Ermeniler bir gece toplandılar ve hükümet konağına hücum etme kararı aldılar. Bu komplodan, bunun başarısızlığa mahkum olacağını düşünen Ermeni ileri gelenleri sayesinde, vazgeçildi. Türk askerleri tarafından kötü muamele görmüş olan 25 kadar genç dağa çıktılar. Bu 25 kişi, Maraş yolunda 9 atlı jandarma ya hücum ederek onları öldürdüler. Bütün Zeytun ahalisi buna karşı idi ve bunu da açıkça ifade ettiler (fakat gizlice alkışladılar). Bu çete tarafından, Zeytun’a yapılan cüretkar bir gece baskını başarısızlığa uğradı.

Daha sonra şehir etrafında peyderpey toplanan askerlerin sayısı 5 bini buldu... Ermeniler, hükümetin çetenin nerede olduğunun bildirilmesi konusundaki teklifini ittifakla kabul ettiler ve asilerin manastırda olduğunu söylediler. Ertesi günü, 25/27 Nisan, Manastır’a hücum başladı ve mücadele akşama kadar sürdü. Fakat, geceleyin isyancılar bir çıkış yaparak bir subay ve pek çok askeri öldürüp geride sadece birkaç kişi bırakarak dağlara kaçtılar. Türkler, 200-300 arasında adam kaybettiler. Zeytunlular, Gelibolu’da İtilaf devletlerinin başarılı olmasını şiddetle arzu ediyorlardı. Ermeniler umuyorlardı ki, Türkler ezici bir mağlubiyete uğrasınlar”²⁸⁷

Silahlı çatışma esnasında Zeytun Belediye Başkanı Ermeni çetebaşı Nezaret Çavuş öldürülmüş, ölüsü aleme ibret olması için Maraş’a getirilerek teşhir edilmiştir.²⁸⁸

Zeytun’da hem de savaş içinde geçen bu olaylarla ilgili olarak Halep’teki Amerikan Konsolosluğunun kendi Bakanlığına yolladığı bir raporuna bölgedeki Amerikan misyoneri Protestan Papazı John E. Merill’in bir mektubunu eklemektedir. Bu mektuptan bazı satırlar şöyledir;

²⁸⁷ Ahmet Rüstem Bey, a.g.e., s.117.

²⁸⁸ Akbıyık, a.g.e., s.11.

“Zeytun’da bir çatışma başlamadan, Protestan Misyoner Herr Blank ile iki Gregoryen’den oluşan bir Komite, Hükümetin izniyle Zeytun’a gidip, eğer mümkünse dostane bir anlaşma temin etmek istedi. Zeytun ahalisi ile görüştiklerinde, bu ahali kendilerinin, kanun kaçaklarının teslim olmaları için her şeyi yaptıklarını, ama onları ikna edemediklerini söylediler. Tabiatıyla Komite başarıya ulaşamadı. Kanun kaçakları 30 civarında olup, Zeytun’la Maraş arasında tepelerde bulunuyorlar. Suları, yiyecekleri ve cephaneleri var ve buldukları yere sadece tek kişinin geçebileceği bir keçi yolundan gidiliyor. Daha sonra Zeytun halkı bu kaçakları vermeye razı edilmişler, karşılığında köylerine dokunulmamasını şart koşmuşlardır Fakat daha sonra köy halkının bir kısmı Maraş’a nakledilmiştir.”²⁸⁹

Zeytun Adının Süleymanlı’ya Dönüştürülmesi

Zeytun’da isyan çıkaran 500-600 eşkiya Tekye Manastırı’na sığınmıştı. Müsademe 25 Mart 1915 günü sabahdan akşama kadar devam etmiştir. Müsademede asker ve jandarmadan 12’si hafif olmak üzere 26 yaralı, 1 binbaşı ile 8 nefer şehit, eşkiyadan 37 ölü ile 100 kadar yaralı olmuştur.²⁹⁰ Burada şehit olan Binbaşı Maraş Jandarma Kumandanı Süleyman Bey’dir. Süleyman Bey bu olayda şehit olduğundan Zeytun ismi Süleymanlı’ya dönüştürülecek, Süleyman Bey’in adı bu şekilde yaşatılacaktır.

Bu konuda Takvim-i Vekayi Gazetesinin H.25 Recep 1333/R.26 Mayıs 1331 (16 Mayıs 1915) tarihli 2196 numaralı nüshasında bir kanun çıkmıştır;

“Kavanin ve Nizamât:

Maraş Sancağı Dahilindeki Zeytun Kazası Namının “Süleymanlı”ya Tahvili Hakkında İrade-i Seniyye

²⁸⁹ Gürün, a.g.e., s.200-201.

²⁹⁰ E.K.A.H.İ., s.219.

Maraş Sancağı Dahilindeki Zeytun Kazası Namının “Süleymanlı” tesmiyesi tensib olunmuştur.

Bu İrade-i Seniyye’nin icrasına Dahiliye Nezareti me’murdur.

17 Receb 1333/ 19 Mayıs 1331

Mehmed Reşad

Dahiliye Nazırı

Sadrazam

Talat

Mehmed Said²⁹¹

Zeytun Ermenilerinin Tehciri

Zeytun isyanının bastırılması üzerine 4. Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa, 26 Mart 1915’te Osmanlı Hükümeti İçişleri Bakanlığı’na isyanın bastırıldığını, Zeytun’daki Ermenilerin üçte ikisinin Müslüman halkı çok olan ovalık bölgelere göç ettirilmesini, kendilerine, çalışmalarını ve kazanmalarını sağlamak için, yeteri kadar arazi verilmesini önerdi.²⁹² IV.Ordu Kumandanı Cemal Paşa’ya göre, bu hareket Osmanlı Devleti için mecburiyet arz etmekteydi. Aksi halde, düşmanın yeni bir yığınağı halinde, sırf güvenlik amacıyla, Zeytun ve benzeri gibi yerlerde kuvvet bulundurmamak zorunda kalınacaktı.²⁹³

Ermenileri isyanları karşısında Ermeni liderleri 24 Mart’ta Maraş hükümet binasına çağrıldı. Bir türlü barış konusunda ikna edilemedi. Bunun üzerine 10 Nisan 1915 tarihinden itibaren Zeytun’da bulunan isyancı Ermeniler Zor’a gönderilmeye başlandı.²⁹⁴ Kudüs’te bulunan Cemal Paşa, Başkumandanlık Vekaleti’ne 8/10 Nisan’da yazdığı

²⁹¹ Takvim-i Vekayi Gazetesi, 16 Mayıs 1915, No.2196.

²⁹² Sakarya, a.g.e., s.254.

²⁹³ Akbıyık, a.g.m., s.116.

²⁹⁴ Kerr, a.g.e., s.17-18.

telgrafnamede Zeytun Ermeni Patriği'nin olaylarda etkin olduğunu , Zeytun ve Maraş'taki isyancıların Konya'ya sürülmesinin teklif etmiştir.²⁹⁵

Zeytun'u ziyaret eden Maraş Mutasarrıfı, Mümtaz Bey, 30 Mart 1915 tarihli yazısında tahkik heyetinin çalışmalarını sürdürdüğünü bildirdikten sonra, Zeytun hadisesinin yeni bir şey olmadığını, esaslı tedbir alınmazsa hadiselerin tekrar başlayacağını belirtti. Bazı zararlı ailelerin geçici olarak başka yere nakillerinin meseleyi çözmeyeceğini bildirdi. Zeytun da sık sık isyan çıkmasının sebebini ise civarında pek çok Ermeni'nin bulunmasına bağlayan Mümtaz Bey, vaktiyle buralarda yaşayan Müslümanların Ermeniler tarafından baskı altına alınarak göçe zorlandıklarını ve arazilerinin Ermeniler eline geçtiğine dikkat çekerek, hem Ermeni nüfusunu azaltmak hem de Müslüman nüfusu çoğaltmak için bazı Ermeni köylerinin ovalık yerlere nakliyle, yerlerine göçebelere yerleştirilmelerini teklif etti.²⁹⁶

İttihat ve Terakki'nin 1916 tarihindeki kongresinde tehcirin sebepleri açıklanırken;

“— 29 Şubat'ta firari askerlerle çeteler Zeytun'da hükümet binasını ve buğday depolarını bastılar, silahları yağmaladılar, telgraf tellerini kestiler. Memur ve Müslüman ailelerini öldürmeye kalkıştılar. İsyanı bastırmaya giden müfrezeyle karşı silah kullanarak bir kısmını şehid ettiler.

— 24 Mayıs 1915'te Tekke Manastırı'nda toplanan jandarma kumandanı Süleyman Efendi ile yanındaki Jandarmaları şehid ettiler”, denilmiştir.²⁹⁷ Yani tehcir kararının alınmasındaki 6 maddeden ikisi Zeytun Ermenileriyle ilgiliydi. Böylelikle Zeytun Ermenileri bağımsız bir devlet hayalinde koşarken kendi ırkdaşlarının

²⁹⁵ Artuç, a.g.e., s.266.

²⁹⁶ Halaçoğlu, a.g.e., s.59.

²⁹⁷ Bakar, a.g.e., s.74.

tehcire uğramasında başrol oynamışlar, farkında olmadan bu göç sırasında çeşitli nedenlerle ölenlerin kanına girmişlerdir.

Gelişmeler üzerine hükümet, bir tedbir olarak Zeytun, Maraş ve civarında zararlı gördüğü bazı Ermenileri Konya'ya sevk etti. Fakat burada da toplu halde bulunmaları, bir süre sonra o bölgedeki Ermenilerle birleşmeleri ve yeniden tehlike teşkil ettiklerinin görülmesi üzerine nakliyattan vazgeçildi. 26 Nisan 1915 tarihinde gizili bir şifre telgraf emri gönderilerek bundan sonrakilerin Halep'in Güneydoğusu ile Zor ve Urfa havalisine sevk edilmelerine karar verildi. Bu karar, daha sonra, başlayacak tehcirde de etkili olmuş ve mecburi iskana tabi tutulan Ermeniler için bu bölgeler daha sonra iskan sahaları olarak kabul edilmiştir. Dahiliye Nazırı Talat Paşa Zeytun Ermenilerinin başlattığı olayların bir türlü yatışmaması üzerine, 6 Mayıs 1915 tarihinde, Maraş Mutasarrıfı'na gönderdiği gizli bir şifre ile Zeytunluların tamamen başka bölgelere naklini emretti.²⁹⁸

Talat Paşa, 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihinde 4. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği şifrede nakledilecek Ermeniler ve boşaltılmasını istediği yerleri şöyle belirtiyordu;

“...Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağı; Adana, Sis ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları.....Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermeniler Suriye vilayetinin doğu kısmı ile Halep vilayetinin Doğu ve güneydoğusuna belirlenen yerlere nakledilecek ve oralarda iskan edileceklerdi.²⁹⁹

Dahiliye Nezareti'den 23 Mayıs 1331 tarihinde Maraş Mutasarrıflığı'na yazılan yazıda ticaret gibi işler

²⁹⁸ BOA, DH. ŞFR. Belge No: 52/286.

²⁹⁹ Halaçoğlu, a.g.e., s.60.

dolayısıyla orada bulunan Ermenilerin orada bırakılması isteniyordu.³⁰⁰

Dahiliye Nezareti'nden 11 Nisan 1311 tarihinde 4. Ordu kumandanı Cemal Paşa'ya yazılan şifreli telgrafta Zeytun ve Maraş civarından artık Konya'ya Ermeni gönderilmemesi istenmiştir. Çünkü Ermenilerin burada da çoğunluk olduklarında sorun çıkarabilecekleri belirtilmiştir. Bundan sonra sevkedilecek Ermenilerin Halep'in kuzeydoğusu ile Zor ve Urfa havâlisine gönderilmeleri tavsiye edilmiştir.³⁰¹

Zeytun Nüfusu ve Tehcir Edilen Zeytunluların Miktarı

Genelkurmay ATASE Arşivi'de yer alan bir belgeye göre (Koleksiyon: BDH, Klasör: 361, 1445/1-6); Maraş'tan toplam 27.100 Ermeni Halep yoluyla Zor, Suriye tarafına sevk edilmiştir.

Kaza Adı	Sevk Olunan Nüfus
Maraş Merkez	12.744
Süleymanlı	9.930
Elbistan	1.168
Göksun	3.229
Pazarcık	30
Toplam	27.100

³⁰⁰ BOA, DH. ŞFR. Belge No: 52/295.

³⁰¹ BOA, DH. ŞFR. Belge No: 52/93.

Buradan anlaşıldığı üzere sevk edilen Zeytunlu Ermeni toplamı 9.930 kişidir. Bu sayı aynı zamanda Zeytun Ermenilerinin nüfuslarının da toplamıdır.

Amerika'da çıkan Avutlovk Gazetesi'nin 1 Aralık 1915 tarihli sayısında Zeytun olayları hakkında Papaz Dikran Andersyan özetle şunları yazıyor :

“1915 yılı İlbaharı'nda Osmanlı Hükümeti, 6.000 kadar askerini Zeytun Kasabası'nın üst tarafında bulunan kışlalara yerleştirdi. Ermeni Manastırı'nın boşaltılması için verilen emre uymayan genç Ermenilerle asker arasında çarpışma başladı. Türk askerinin takviyesiyle Ermenilerin direnci kırıldı. 7.000 nüfusa sahip olan Ermeniler, başka bölgelere gönderilmeye başlandı. Ben Protestan Papazı ve Yetimler Evi'ne bakmakla görevliydim. Bana da kasabayı terk etmem emredildi. Mart'ın ilk günü yola çıktık; Maraş'a vardık. Ben, ailemin ve Amerikan misyonerlerinin ricası üzerine hükümet, Antakya'nın batısında bulunan, sahile yakın ve memleketim olan Yoghonolug Şehri'ne serbest olarak gitmeme izin verdi”³⁰² Görüldüğü gibi burada görev yapan bir papaz tehcir edilen Zeytunlu Ermeni sayısını 7.000 olarak belirtmiştir.

20 Haziran 1915 tarihli ve Dr. L.A. olarak gösterilen, Türkiye'de oturan bir yabancıнын mektupta hükümetin aldığı tedbirler hakkında şunları söylüyor; “Sürgün, 6 hafta önce Zeytun'dan 180 aile ile başladı. Bu tarihten itibaren, Zeytun ve civar köylerin bütün Ermeni ahalisi ve Elbistan Hristiyanları, Haçin, Sis, Kars, Pazar, Hasanbeyli ve Dört Yol'da oturanların çoğu sürgün edildi.” bu mektuba göre, Zeytun Ermenilerinin sürgün edilmesi, 1915 Mayısının ilk haftalarında başlamış olacaktır. Gerçekte bu olay daha önce ve 16 Nisana doğru başlamış idi.³⁰³

³⁰² Sakarya, a.g.e., s.247-248.

³⁰³ Ahmet Rüstem Bey, a.g.e., s.116.

Bir Amerikalı misyonerin verdiği bilgiye göre; Maraş'tan Konya'ya 300 aile gönderilmişti. Bunlardan Karapınar'a 6.000 ila 8.000, Sultaniye civarına ise 7.000 Ermeni yerleştirildi. Yine aynı kaynakta Maraş'tan tehcire tabi tutulan Ermenilerin 8.000'nin şehirden, 17.000'nin de köylerden olduğu belirtilmektedir. Karapınar ve Sultaniye civarına gönderilenlerin dışında kalan Ermeniler ise Deyr-i zor'a gönderildiği kaydedilmektedir.³⁰⁴

Tehcir Sırasında Alman Tedbirler

Tehcir sırasında göç edenlerin rahat etmesi için birçok önlemler alınarak uygulanmıştı. Sevkedilen Ermenilerin can ve mal güvenlikleri, istirahatleri güzergahlarında bulunan idari memurlara aitti. Nakledilecek Ermenilerin bütün taşınabilir mal ve eşyalarını birlikte götürebilecekleri ve taşınmaz malları konusunda da mufassal bir talimatname hazırlanarak tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştı. Başkomutanlık bazı ikazlarda bulunmuş ve 26 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda şu hususların dikkate alınmasını istemiştir;

“Ermeniler gönderildikleri yerlerdeki aşiret ve Müslüman sayısının % 10 nispetini geçmemeli,

Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmamalıdır.

Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa ev değiştirmemelidir.³⁰⁵

Sadaret 16 Receb 333/ 17 Mayıs 331 (30 Mayıs 1915) tarihinde Dahiliye, Harbiye ve Maliye nezaretlerine yazılan yazıda, tehcirin nasıl uygulanacağı belirtildi. Buna göre;

Ermeniler kendilerine tahsis edilen bölgelere can ve mal emniyetleri sağlanarak rahat bir şekilde nakledileceklerdir.

Yeni evlerine yerleşinceye kadar işleri muhacirin ödeneğinden karşılanacaktır.

Eski mali durumlarına uygun olarak kendilerine emlak ve arazi verilecektir.

Muhtaç olanlar için hükümet tarafından mesken inşa olunacak, çiftçi ve ziraat erbâbına tohumluk, alet ve edevât temin edilecektir.

Geride bırakılan taşınır malları kendilerine ulaştırılacak, taşınmaz mallar ise satılarak kıymeti sahiplerine ödenecektir.

Bütün bunlar özel komisyonlarca yürütülecektir.

28 Mayıs 331 (10 Haziran 1915) tarihinde yayımlanan talimatname ile tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Bir başkan ile biri mülki, diğeri de maliyeden olmak üzere iki üyeden oluşan “Emval-i Metruke Komisyonu” (terkedilmiş mallar komisyonu) kuruldu. Bu komisyonlar boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tespit ederek, mufassal defterlerini tutacaktı.³⁰⁶

Bütün uygulamalar tertipli ve düzenli bir şekilde yapılmaktaydı. 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükela, Ermenilerin nakli konusunda ayrıntılı bir mazbata yayınladı. Bu mazbata da Ermenilerin nereye ve nasıl yerleştirileceği konusunda ayrıntılı bilgiler verildi.³⁰⁷

Ahmet Cemal Paşa göç kabilelerini korumuştur. 4. Ordu Komutanı, Ermeni göçmenler için Hama, Hayran, Kerek Sancaklarıyla Halep Şehri'nin güneyini ve kısmen

³⁰⁴ Akbıyık, a.g.e., s.310.

³⁰⁵ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2004, s.68.

³⁰⁶ Halaçoğlu, a.g.e., s.70-72.

³⁰⁷ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, s.30-32.

batısını iskan bölgesi olarak ayırmıştı. Göçmenler buralarda şehir, kasaba ve köylerde oturacaklardı; kimse çöle gönderilmeyecekti. Uygulama da böyle oldu. Çöle kimse gönderilmediği gibi bir kişinin bile burnu kanamamıştır. Ordu, Halep'te göçmenler için bir hastane de açmış, Halepli Doktor Altunyan'ı bu hastanenin baştabipliğine atadı. Doktor Altunyan'ın kızıyla bir Alman hemşirenin yönetiminde iki yetimevi, Lübnan'da Aynitur'daki manastırda da 1.000 Ermeni çocuğu için diğer bir yetimevi açtırdı. Bu yetimevinin müdürlüğüne de göz mütehasısı Yüzbaşı Lütfi Bey'i (İstanbul eski valilerinden Lütfi Kırdar) atadı. Şam Şehri'nde de dördüncü bir yetimevi açtırdı. Yetim ve öksüz Ermeni çocuklarına çok iyi bakıldı; beslendi ve okutuldular. Bu nedenle bu bölgelerde bir Ermeni topluluğu meydana çıktı. Bunlar, küçük ticaret ve sanatları ellerine aldılar; daha sonra bu sanatkarlar, askeri fabrikalarda kullanılmak üzere aileleriyle birlikte Halep ve Şam'a yerleştirildiler. Suriye'deki Kerek Sancağı'nın Tafiye Kasabası'na da bir kısım göçmen yerleştirilmişti.³⁰⁸

Osmanlı Hükümeti, akan kanı durdurmak ve şiddetlenen isyanı bastırmak için bir çözüm yolu olarak 1915 yılında tehcir kararı almıştı. Bu karar ile Anadolu'da yaşayan, isyan halinde olan ve Türk ordusunu arkadan vuran Ermeniler; önce Konya havalisine daha sonra ise yine bir Türk toprağı olan ve cephe gerisi sayılan Diyarbakır vilayeti güneyine, Fırat nehri vadisine, Urfa ve Süleymaniye yakınlarına gönderildi. Tehcir kararı uygulanırken, çıkarılan kanunlar çerçevesinde göç ettirilen Ermenilerin gidecekleri yerlere düzenli ve güvenli şekilde ulaşabilmeleri için bütün askeri, siyasi ve idari önlemler alındı. Cemal Paşa, Suriye'ye gelen Ermeni kabileleri için yeni köyler ve onların yetim kalan çocukları için belirli yerlerde yetimhaneler kurmuştu.³⁰⁹

³⁰⁸ Sakarya, a.g.e., s.256.

³⁰⁹ Artuç, a.g.e., s.270.

Hükümet sevk işini büyük bir nizam içinde yapmaya çalışmıştır. Nitekim Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward Natan, 30 ağustos 1915'te Büykelçi Hanry Morgenthau'ya gönderdiği raporda; Ermenilerin Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden zahmet çekseler de, hükümetin işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağlanıp, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu belirtmiştir. Amerika Sefiri Morgenthau günlüğünde; Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezirciyan'a Zor'daki Ermenileri sorduğunu, Onların hallerinden çok memnun olduklarını, işlerini kurup hayatlarını kazanmaya başladıklarını duyunca hayretini gizleyemediğini, Burada yarım milyon kişi olup bunların ilk göçenler olup katledilmeden ulaşmasına da şaşırıldığını, anlatır.³¹⁰ Alman Şark Misyonu'nda görevli misyoner Jacob Künzler Urfa'da tehcir sırasında yaşananları anlatırken; “sadece kadınlardan ve çocuklardan oluşan, Sivas ve Erzurum'dan yola çıkarak Harput üzerinden Haziran sonlarında Urfa'ya ulaşmış olan ilk sürgün kabileleri görüldü. Bazıları şehirdeki Hristiyan ailelerin evlerine saklanıyorlardı. Geri kalanlar, şehrin dışında bir kervansaray olan konaklama merkezinde kalıyorlardı. İçlerinden bazıları bitkinlikten ötürü yolda ölmüştü. Bazı ifadelere göre, ilk haftalarda jandarmalar kadınları çetelerin saldırılarından korumuştur.³¹¹

Ermenilerin yol esnasında ve gittikleri yerlerde istirahatlarının temin edilmesi hususunda her türlü tedbir alınmıştı. Hatta bu hususu teftiş etmek için IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Halep'ten Pozantı'ya kadar bölgeyi gezdi ve orduya mahsus menzil ambarlarından Ermeni muhacirlerine ekmek verilmesini emretti. Maraş'tan Konya'ya 300 Ermeni ailesi gönderildi. Bunlar Karapınar ve

³¹⁰ Halaçoğlu, a.g.e., s.77-78, 101.

³¹¹ Kieser, a.g.e., s.666.

Sultaniye civarında ikamete tabi tutuklu. Bir kısım Ermeni ise Deyr-i zor'a gönderildi. Böylece Zeytun Ermenilerinin savaş sırasında ülke içinde bir cephe açmaları önlenmiş oldu.³¹²

Zeytun ve havalisinden Sultaniye'ye nakledilen Ermenilerin mezheb ayinlerinde kullanmaları gereken malzemelere ihtiyaçları olup olmadığının tahkiki ve patrik vekilinin i'zamına dair görüş bildirilmesi hakkında Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Konya Vilâyeti'ne telgraf çekilmiştir.³¹³ Konya'ya sevk olunan Zeytun Ermenilerine, Amerikan heyetinden bir üyenin yardım amacıyla gönderilmesinde sakınca olup olmadığına dair Dâhiliye Nezâreti'nden Konya Vilâyeti'ne gönderilen 10 Haziran 1915 şifreli telgraf alınmıştır. Bu heyete izin yardım için verilmiştir.³¹⁴ Zeytun'dan sevk olunan Ermenilerin iâşe ve iskânları için sarf olunan mebalîğ ile ihtiyaç duyulan para miktarının bildirilmesine dair Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Konya Vilayeti'ne telgraf çekilmiştir.³¹⁵ Bu bilgiler Zeytun Ermenilerinin sağ-salim göç yerlerine ulaştıklarını ve gereken yardımların yapılarak, her konuda kolaylık gösterildiğini göstermektedir. 1915 Nisanında Halep'te bir işi olan Alman endüstri kuruluşlarında yönetici Franz Eckart'ın kardeşi Bruno Eckart, yolda göç etmiş Zeytun Ermenilerine rastlamıştı.³¹⁶ Bu bilgiler bize Zeytun Ermenilerinin tümünün tehcir sırasında öldüğü ya da öldürüldüğü yolundaki bilgilerin kasıtlı yazıldığına açık ispatıdır.

³¹² Akbıyık, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun...", s.439-440.

³¹³ BOA, DH. ŞFR, Belge No: 53/296.

³¹⁴ BOA, DH. ŞFR, Belge No: 53/312.

³¹⁵ BOA, DH. ŞFR, Belge No: 52/292.

³¹⁶ Kieser, a.g.e., s.664.

Fındıcak İsyanı

Daha önceki bölümde anlatıldığı üzere Zeytun'un kuşatılması üzerine sayıları 500-600 civarında olan Ermeni isyancıları, Zeytun'un en sağlam yeri olan, Tekye Manastırı'na sığınmışlar, 25 Mart 1915 günü sabahtan akşama kadar devam eden çarpışma sonucunda Ermeni eşkiyalarının bir kısmı gece karanlığından istifade ederek firar etmişlerdi.³¹⁷ Bu sürede etrafa dağılan çeteler rast geldikleri yerlerde asker, jandarma, hükümet memuru, İslam ahaliye tasavvur edilmeyecek derecede mezalim ve şenayi' icrasına, kura-yı İslamiyyeyi ihraka başladılar. Tekke Manastırı'ndan firar eden eşkiyadan ayrılan bir çete ilk rast geldiği üç muhacir beş Göksunlu İslamı, bir askeri tebdil-i hava efradından Zeytunlu Veli ve Elbistanlı Süleyman'ı, takib müfrezesinden iki neferi ve Zeytun'a üç saat mesafede kayalık arasında Jandarma İsmail'i şehit ve silah ve cephanelerini gasb ettiler. Seyyar müfrezeleri tarafından ta'kib ve tazyik edilen çetelerden birisi de Adıcak Ermeni karyesine tahassun ederek jandarmalardan bir neferi şehid ve üç neferi cerh ettiler. Mezkur karyede bulunan 14 Maraşlı ile Pazarcık, Dönekli ve Parçakoba karyesi ahalisinden birkaç İslami katl ve yine Dönekli, Afşarlı, Kümperli, Fatmalı, Hartlab, Uvek karyelerine tecavüzle 10 şahsı katl ve 6 kişiyi cerh, 62 hane, üç bağ hanesi ve 27 harmanı ihrak ve hayvan ve mevaşiyi gasb ettiler.³¹⁸

Zeytun'dan kaçan bu Ermeniler Maraş'la Bahçe Kazası arasında Ayvacık yaylasına 6 saat mesafede bulunan ve Maraş merkezine bağlı Dönüklü Kasabası yakınlarındaki Fındıcak'ta toplandılar. Çoğunluğu Zeytun Ermenisi olan bu kişilere Haçin ve Maraş Ermenilerinden asker firarileri ve eşkiyaların katılmasıyla sayıları 600'e ulaşmıştı.³¹⁹

³¹⁷ Akbıyık, a.g.e., s.309-310.

³¹⁸ E.K.A.H.İ., s.221-222.

³¹⁹ Hocaoglu, a.g.e., s.576; E.K.A.H.İ., s.357.

Zeytunlular'ın tahrikiyle, Fındıcak civarındaki Çakıroğlu, Şekeroba, Sarılar, Eloğlu, Keşifli, Dönüklü ve Tıngırlı Ermeniler'i büyük bir mukavemet kuvveti hazırlamışlardı. Bunların teşebbüslerinden kuşkulananmış olan yakınlarındaki Türk köylüleri önceden hükümete haber vermişlerdi.³²⁰ Ermeniler Kişifli'den 82 ve Dereköy'den 140 haneyi Fındıcak'a taşımışlardı.³²¹ Bu Ermeni eşkiyası Temmuz 1915'te isyanı başlatmışlardır.

Adana Valisi Hakkı'nın 16 Temmuz'da Bahçe Kaymakamı'ndan aktardığı bilgilere göre; Fındıcak ve Dönüklü köyü Ermeni ahalisinin nakli için Maraş'tan gönderilen 20 kadar jandarmaya buradaki ahali silahla mukabele etmişler ve adı geçen köyleri ateşe vermişlerdir. Rivayete göre Zeytun ve Haçin eşkiyası burada toplanmışlardır. Bu çete rast geldikleri köyleri yakmaya, ahalisini ise katl ve telef etmeye başlamışlardır.³²²

Ticari ve zirai işleri için oraya gitmiş olan Maraş'lı Nalbandoğlu Bekir ve Ali, Kavasoglu Kamil ve Bedevi ve diğer köylü ve şehirli bazı Türkler, bu Ermeniler tarafından feci şekilde katl ve şehid edilmişlerdi.³²³ İrşadlı köyünden 12 hane, Köpezli köyünden 10 hane ile bir harma yakılmış, 80 yaşında bir ihtiyar boğazlanarak katl edilmişti. Bu iki köyden birçok Müslüman yaralanmış, buraya gelen jandarmalardan ikisi öldürülerek üçü yaralanmıştı. Bu sırada Fındıcak'da kalan 20 kadar Müslüman feci bir şekilde parçalanmıştı. Yine Dönüklü köyünde 33 hane ile 5 harman yakılmış, köy imamı Maraş'lı Mehmed Efendi ile Fakih Mehmed'in oğlunun boğazlandıkları anlaşılmıştı.³²⁴

Bunun üzerine IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa 132. Alay'ı isyanı bastırmak üzere Fındıcak'a askeri kuvvet

³²⁰ Bağdatlılar, a.g.e., s.22.

³²¹ Kerr, a.g.e., s.19.

³²² Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I, s.528.

³²³ Bağdatlılar, a.g.e., s.22

³²⁴ E.K.A.H.İ., s.357.

gönderdi. Diğer taraftan, Türklerin işe karışmasını önlemek ve Devlete itaat eden Ermenilerin incinmemesini temin maksadıyla Adana valisi Hakkı Beyi de olay mahalline göndermiştir.

Bölgede görev yapan Amerikalı misyoner Stanly Kerr, The Lions of Maraş adlı eserinde bölgedeki yaşayan Ermenilere dayanarak Fındıcak'taki isyanı şu şekilde anlatmaktadır.,

“...Dereköy, Kişifli ve Fındıcak köylerindeki halkın çoğunluğu dövüşmeyi seçtiler ve Çolakyan kardeşler tarafından başlatılan isyanda Zeytun'un savaşçılara katıldılar. Fındıcak'ın daha korunmalı durmu bir sığınak gibiydi ve Türk ordusu ile mücadeleye dayanıklıydı. Fakat büyük çoğunluk tehlikeyi tam olarak fark ettiklerinden onlara karşıydı.

Ermeni köylerini silahsızlandırma ile görevlendirilen Türk komutanı Ömer Bey, Fındıcak üzerindeki tepelerde Zeytun savaşçı zümrelerinin gizlendiğini casuslar ile hemen öğrendi. Emrinde 125 jandarma ile bu adamların üstesinden gelmenin kolay olmayacağını fark etmişti. Çünkü onlar Zeytun'da 300 kadar düzenli askeri öldürmüşlerdi. Ömer Bey emrindeki müfrezeyi güçlendirerek gücünü iki katına çıkarmak için Maraş'a döndü. Bu sırada yakın köylerden ve Maraş'tan Fındıcak'ın içlerine Türkler ile adam gönderdi.

26 Temmuz 1915 günü öğleden sonra Komutan Ömer Bey, jandarmalarıyla Zeytun isyancılarının gizlendiği yere saldırı başlattı. Jandarma Fındıcak Ermeni dövüşçüleri ile Zeytunlularların arasına düştüler. İki Ermeni gücü arasında kalan Ömer Bey'in güçleri imha edildi. Fındıcak Türkleri ve Maraş'tan gelenler yakalanarak hapsedildi. Kehyayan ertesi sabah mahkumların durumunu rapor etti: 'tehdit manevraları ile bütün atışları yakalandı, sabah süresince Ermeniler 6 Türk komşu köyüne saldırarak onları, onların ürünlerini ve üretimlerini yaktılar ve inanılmaz şekilde tek bir adam kaybetmediler.

Ömer Bey'in güçlerinin etkisiz hale getirildiği, Adana'da bölge komutanı Ali Bey'e rapor edildiği zaman, Ali Bey üstünlük kazanmak için Fındıcak üzerine dağ topçu bataryasıyla düzenli büyük bir ordu (Kehyayan 8000 kişi olduğunu rapor etmişti) gönderdi. Ağır kayıpların olacağı tahmin edildiği için sakınılarak Maraş mutasarrıfı İsmail Kemal Bey'den arabuluculuk yapılması istenmişti. İsmail Kemal Bey ofisine Ermeni toplumun üç dini liderini çağırdı ve onlardan Fındıcak isyancılarının genel uzlaşma karşılığında boyun eğmeleri için ikna edilmesini istedi. Katolik liderler bu alanda hiç Katolik olmadığını söylediler. Protestan papazı Badveli veya papaz Abraham Hartunian ile Ermeni Apostolikçi kişilerden Der Arsen Hovaniyan ve Der Sahag, Der Bedrossian isteksiz şekilde bu görevi kabul ettiler. Jandarmanın öncülüğünde altında Fındıcak'a gitmek için beş saatlik bir yolculuğa çıktılar ve gece köyün üstündeki bir tepede kamp kurdular.

Bunu izleyen sabahleyin arabulucular barış bayrağı altında köye güvenlik içinde ulaştılar ve Çolakyan kardeşlerin ve onların ağır silahlı taraftarlarının hazır bulunduğu köy liderleriyle görüştiler. Büyük bir düzenli Türk gücünün köyün etrafını çevirdiği ve Ali Bey komutasında diğer bir alayın da Adana'dan Fındıcak'ı sevk edildiği anlatıldı. Ermeni isyancıları Türk kuvvetlerinin merhamet etmeyeceklerinden, onlara teslim olmaksızın ölmeyi yada savaşmayı seçmek zorunda olduklarını söylediler.

Türk komutanlar ve daha çok da Maraş mutasarrıfı arabulucu komisyonun başarısızlığı ile son derece rahatsız oldular. Ertesi gün 1 Ağustos Pazar günü savaş başladı. Fındıcak'ı savunanlar 500'den fazla olmayıp onların yarısında modern silahlar vardı. Türk Dağcı Topçu Bataryası köyün üzerine ve tepelerdeki Ermeni mevzileri üzerine gülle yağdırdı. Hem isyancılar hem de bariyerler tahrip edildi. Kadın ve çocuklar Saint Mary Manastırı'na toplanmışlardı. Türk ordusu ileri hücumda büyük kayıplar

vermesine rağmen kasabaya girdi. Buradaki kiliseyi ateşe verdiler. Sadece dövüşçüler Evangelical Kilisesi'ni işgal etmişler ve orada direnişe devam ediyorlardı. İsyancılar hava karardığı zaman onlar bir boşluk meydana getirdiler ve tepelere kaçtılar.

Ertesi sabah Türkler yakaladıkları isyancıardan 91 kişiyi idam ettiler. Başka bir 100 kişi de bağlanarak Maraş'a sevk edildi. İsyancıardan 100 kişide yaralı ele geçirilmişti, bunlar önce Maraş'a daha sonra ise sürgüne gönderildi. Ermeni kayıtlarına göre Türk kuvvetleri yaklaşık olarak 2000 asker kaybetmişler ve köylülerden de 4000 ila 5000 kişi ölmüştü. Ermeniler kendi kayıplarını 2100 olarak hesap ettiler ve bunların çoğundan haber alınamadı. Bunlardan kaçan savaş kalıntıları Türk ordusu tarafından avlandı. Birçoğu Gavur Dağları'nda eşkıyalık yaparak yaşamaya devam ettiler. 1919'da Kişifli'de bir av gezisindeyken onlardan biriyle görüştüm.

7 Ağustos'ta Fındıcak'tan esir edilen 100 kişi prangalı şekilde Maraş sokaklarında idam edildiler. Bunlar Halep Mahkemesi'nde suçlu bulunmuşlardı. Bir grup Pazar yerlerine götürülerek kurulan darağaçlarına asıldı. Dr. Ghazarian Maraş'taki idamları Hükümet otoritesine karşı Ermeni toplumuna bir uyarı olarak yazmaktadır³²⁵

Yukarıdaki pasajları bölgede yıllarca görev yapan Ermeni yanlısı bir batılı misyoner kaleme almıştır. Yazar her ne kadar satırlarında isyancıları acındırmaya çalışsa da 2000'i asker, 5.000 kadarı da Müslüman köylülerden olmak üzere toplam 7.000'e yakın kişinin Fındıcak olayında Ermenilerce öldürüldüğünü itiraf etmiştir.

Yukarıda yazarında belirttiği gibi Fındıcak isyanından sonra kaçan Ermenilerden bazıları Gavur Dağı civarında çeteler kurarak bölgede eşkıyalıkta

³²⁵ Kerr, a.g.e., s.18-20. Bu bölümün İngilizce'den Türkçe'ye çevirisi için değerli hocam Yard. Doç. Dr. İlyas Gökhan'a teşekkür ederim.

bulunmuşlardır. Bu konuda 12. Kolordu Kumandanlığı'na 12 Ekim 1918 tarihinde Adana'dan yazılan yazıda bölgedeki eşkiyalardan duyulan rahatsızlık bildirilerek, çetelerin gayeleri; Amanos dağlarında, İslahiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeytun havalisinde her türlü tahribatı yapmak, evvelce sürülen ama son zamanlarda Halep'e gelmekte olan Ermenilerin kendilerine katılmasını temin ederek teşkilat kurmak ve neticede havali-i mezkurede küçük bir Ermenistan vücuda getirmektir", şeklinde belirtilmişti.³²⁶ Zeytun Ermenilerinden Aram Çavuş isimli meşhur eşkıya da bunlar arasındaydı. Tehcir sonrası Fransızlarla bölgeye dönerek Zeytun'da tekrar yerleşenlerin liderliğini de yapan bu kişi bölgeyi boşaltmak için orada bulunan Teğmen Edip Bey'e buradaki faaliyetlerini anlatmıştı; *"1914 senesi seferberliğinde Zeytun'de idim. Hükümet ve Ermeniler o zaman anlaşamadılar. Bu sebeple hükümetle çarpıştık. Birçoğumuz telef oldu, bir kısmımız firar ettik, bir kısmımız da teslim olduk. Teslim olanlar hükümet tarafından öldürüldü. Teslim olmayıp da firar edenler arasında bende yardım. Yeraltında bu surette firara muvaffak olanlardan 20 kadar Zeytun'lu ile Gavur dağlarında birleştik. Silahlarımıza güvenerek uzun zamanlar, hatta büyük seferberlik müddetince Osmaniye, Kozan ve İslahiye civarında 4.5 sene eşkıyalık yaptık. Bu suretle kısmen de olsa intikamımızı aldık. Mütareke üzerine, Pozantı'dan İslahiye'ye kadar olan demir yolunda birkaç ay bulundum. İngilizlerin Antep'i işgalinden bir müddet sonra da Fransızlar Antep'i teslim aldılar. Ben de bu sırada Antep'e geldim. Fransızlar, Ermeni gönüllüleri ilerlerken bizi de Haçin'e gönderdiler. Bir sene sizin Türklerle Haçin'de pek çok muharebe ettim. Bir subayla bir top esir ettim. Subayı kendi ellerimle öldürdüğümü söylersen beni ayıplama, çünkü birbirimizden intikam almak için cenkleşiyorduk. Sonradan Haçin'e, kış üzeri idi, büyük toplarınız geldi. Bu*

³²⁶ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.II, s.633-635.

sebeple kasabada barınamadık, bir hücumla cepheyi yarıdık, dağlara dağıldık. Bir kısmımız telef edildi, ben de 15 arkadaşım ile Zeytun'a geldim. Esasen Zeytun'a, gelmekliğim Fransız kumandanı ile kararlaştırılmış bir mesele idi".³²⁷ Görüldüğü üzere Zeytun Ermenileri Tehcir kararına rağmen bölgede kalarak katliamlarına devam etmiştir. Eğer bir de bu zorunlu göç kararı alınmasaydı, nice Aram Çavuş gibilerin liderliğinde Ermeni çetesi oluşacak ve bölge halkına zevkle kan kusturacaktı.

Musa Dağı Olayı ve İsyanı Yöneten Zeytun

Papazı

Musa Dağı, Hatay İli'nin Samandağ (Süveydiye) Kasabası'ndan geçen Asi Nehri'nin Akdeniz'e karıştığı yerin hemen kuzeyindeki Aksu Çayı ile Ceyhan Nehri'nin birleştiği yerden başlar, İskenderun Körfezi'nin doğu kıyılarını izleyerek, güneydeki Hınzır Burnu'na kadar inen Nur (Amanos) Dağlarının eteklerindedir. 1000 metre kadar yükseklikte, büyük kayalar ve sık çalılıklarla kaplı sivri ve tek bir blok görünümündedir.

Verfel adında bir Yahudi tarafından yazılan "Musa Dağı'nda 40 Gün" adındaki kitap Amerika'daki Ermeniler tarafından kendilerine yapılan sözde zulümleri belirtmek için sinema filmi haline getirilmiştir. Ermeni kaynakları burada isyan ederek dağa çıkan 4.000 Ermeni'nin katledildiğini iddia etmektedirler. Birinci Dünya Harbi'nde ortaya çıkan bu olayı, o zaman Halep Valisi General Fahrettin Türkkan hatıralarında şöyle anlatıyor;

"Birinci Dünya Harbi sırasında İtilaf Devletleri'nin İskenderun Bölgesi kıyılarına bir çıkarma yapacağı sözleri etrafa yayılınca Samandağ Bucağı'na bağlı 7 Ermeni köyü

³²⁷ Edip Necdet Çetenakıncı, "1921 Yılında Güneydoğu Anadolu (Zeytun Kışlası)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.23, Aralık 1998, s.56.

halkı, hükümete olan vergi borçlarını ödememişler, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ihtiyacı için gereken yardımı yapmamışlar ve isyan etmişlerdir. Bu isyanın hemen bastırılması için askeri kuvvetlere ihtiyaç duyulmuş; bunun üzerine bir jandarma alayı olay bölgesine gönderilmiştir. Daha sonra da 4. Ordu Komutanlığı tarafından bu bölgelerde yaşayan Ermenilerin başka yerlere göç ettirilmesi Başkomutanlığa önerilmiştir. Başkomutanlıktan alınan yetkiye göre asilere göç için yedi günlük bir süre verilmiş fakat asiler, bu sürenin sonunda göç etmeyerek Musa Dağı'na çıkmışlardır.

*Bunun üzerine, hükümet emirlerine uymaları için asilere memurlar gönderilmişse de Ermeniler, bunları dinlememiş ve silahla karşı koymuşlardır. Başka bir çıkar yol bulamayan bölge komutanı Albay Galip, jandarma alayıyla Musa Dağı'ndan inen yolları kontrol altına aldırması ve bizzat kendisi Musa Dağı'na çıkarak son bir defa daha isyancılarla konuşmak istemişse de dağ üzerinde hiçbir kimsenin kalmadığını görmüştür. Yapılan incelemede Ermenilerin denize doğru uzanan bir yamaçtan Akdeniz'e indikleri anlaşılmıştır. İzleri takip ederek deniz kıyısına kadar inen Albay Galip burada 20 – 30 kadar hayvan ölüsüyle karşılaşmıştır. Yapılan araştırmada İskenderun kıyılarını gözetleyen bir Fransız harp gemisinin, Musa Dağı'ndan verilen işaret üzerine, kıyıya bir sandal göndererek buradaki Ermeni çetebaşlarını ve diğer isyancıları gemiye taşıdıkları anlaşılmıştır. Bu konu, Fransız Hükümeti'nden resmen sorularak, doğruluğu öğrenilebilir. Daha sonra Musa Dağı'nda yapılan araştırmalarda hiçbir insan cesedine rastlanmadığı gibi; yaralı veya hasta bir kimse de bulunamamıştır”.*³²⁸

Amerika'da çıkan Avutlovk Gazetesi'nin 1 Aralık 1915 tarihli sayısında Zeytun ve Musa Dağı olayları hakkında Papaz Dikran Andersyan özetle şunları yazıyor :

³²⁸ Sakarya, a.g.e., s.245.

“...1915 yılı İlkbaharı'nda Osmanlı Hükümeti, Türk askerinin takviyesiyle Ermenilerin direnci kırılarak 7.000 nüfusa sahip olan Ermeniler, başka bölgelere gönderilmeye başlandı.

Ben Zeytun'da Protestan Papazı ve Yetimler Evi'ne bakmakla görevliydim. Bana da kasabayı terk etmem emredildi. Mart'ın ilk günü yola çıktık; Maraş'a vardık. Ben, ailemin ve Amerikan misyonerlerinin ricası üzerine hükümet, Antakya'nın batısında bulunan, sahile yakın ve memleketim olan Yoğunluk Şehri'ne serbest olarak gitmeme izin verdi. Memleketimize geldiğimizden 12 gün sonra Antakya Valisi, Musa Dağı bölgesinde bulunan 6 köy halkının başka bölgelere gönderilmek üzere hazır olmalarını bildirdi. Biz durumu sabaha kadar konuştuk. Paytiya Protestan Kilisesi'nin Rahibi Horuton Nuhutyan, hükümetin emrine uymayı ve durumun yakında düzeleceğini söyledi. Onun köyünden 60 aile göç ettirildi. Biz Musa Dağı'nın yüksek tepelerine yiyeceğimizi ve götürülmesi mümkün olan her şeyi götürerek karşı koymaya karar verdik.

Bütün koyun ve keçi sürülerini ve savunma için gerekli silahları taşıdık. Elimizde 120 adet son model tüfek, av tüfekleri, eski filintalar ve süvari tüfekleri vardı. Biz savaşırken Çanakkale önünde bulunan Türk kuvvetlerinin ezileceği ve bu suretle bütün memleketin kurtulacağını umuyorduk. Mevcudumuz 5.000 kişi kadardı, dağda savunma için siperler yapmaya başladık. Bir savunma komitesi kurduk ve dağın geçitleri tutuldu.

Hükümetin davet önerisi, 13 Temmuz 1915'te bize bildirildi. Kabul edilmemesi üzerine 21 Temmuz 1915'te Türk taarruzu başladı Türklerin top da kullanarak yaptıkları taarruzlarını kırdık. Onları dağa çıkarmadık. Biz sayıca onlardan fazlaydık. Bir gece hücum yaptık; Türkler geri çekilse de 200'den fazla Türk askeri öldürülerek bazı ganimetler de alındı. Yiyeceğimiz azalıyordu. Bu nedenle de denizden kaçmayı düşünmeye başladık. Halep'teki

Amerikan Konsolosu Mr. Jackson'a bizi denizden kaçırmaması için ricacı gönderdik. Sonra 35 mil kuzeyde İskenderun Limanı'ndaki İtilaf Kuvvetleri deniz birliklerine bir adam gönderdik. Bu şahıs görevli kimseyi bulamadan geri geldi.

İskenderun'a gönderdiğimiz haberi daha sonra üç nüsha yazarak ve civara nöbetçiler koyarak İtilaf Devletleri harp gemilerini gözetlettirdik. Bu ilanda şunlar yazılıydı. Bizim bu istirahatımızı bulabilen İngiliz, Fransız, Rus ve İtalyan amirallerine, kaptanlarına, resmi memurlarından her birine, biz Ermeni köylerinin halkından 5.000 kişiyiz; Süslice'nin kuzeybatısında, üç saatlik uzaklıkta Musa Dağı'nın Damlacık denilen mevkiine çekildik. Türklerden kaçtık. Hükümet, 40 gün evvel, bizim altı köy halkının başka bölgelere nakledileceğini bildirdi. Biz hu emre uymaktansa dağa çekilmeyi uygun bulduk. Pek az erzakımız kaldı. Etrafımız Türk askerleriyle çevriliydi, askerlerle beş defa müthiş muharebe yaptık; hep biz başarı kazandık. Size Hıristiyanlık namına rica ediyoruz. Bizi Kıbrıs gibi serbest bir memlekete götürmeye yardımcı olunuz; bu isteğimiz olmazsa bize yeteri kadar silah ve cephane veriniz. Alacağımız bu silahlarla size büyük yardımlar yapacak ve Türk kuvvetleriyle savaşaacağız (2 Eylül 1915).

Günler geçti, denizde hiçbir gemi görülmedi. Bunun üzerine büyük bir bez diktirerek üzerine "Hıristiyanları felaketten kurtarınız, imdat" kelimelerini yazdırdım. Bu bezi kıyıda bir yere dikerek bir nöbetçinin muhafazasına verdim. Türkler taarruzlarını durdurmuşlar bize teslim olmamızı öneriyorlardı. Savunmaya geçtiğimizizin 53. günü Goşin adında dört bacalı Fransız harp gemisi bizi görmüş; gemi komutanının isteği üzerine durumu anlattık. Çok geçmeden amiral gemisi Jandark kruvazörüyle birkaç harp gemisi ufukta görüldü. Bütün eşyalarımızla gemiye geçtik. Sonra bir İngiliz Kruvazörü de geldi ve biz dört Fransız ve bir İngiliz harp gemisiyle gayet rahat olarak 14 Eylül 1915'te

Port Said'e geldik."³²⁹ Görüldüğü gibi Ermeni meselesinde Türkiye'nin başını ağrıtan bu olayda da isyan konusunda tecrübeli bir Zeytun papazı başrol oynamıştır.

İskenderiye'de Ermenilerin çıkardığı "Hosaper" Gazetesi de Musa Dağı Ermenilerinin İskenderiye'ye ulaşması üzerine şu haberi yayınlamıştı;

"Silifke Kahramanları Port-Said'de

Halen Port-Said'de bulunan Silifke firarileri hakkında alınan malumattan, bunların yani firarilerin zulüm ve itisaf cehenneminden değil, kahramane bir harbden geldikleri anlaşılıyor. Silifke'nin bu kahraman Ermenileri, 1500 nizamiye askerine 55 gün mukavemet etmişlerdir. Ermenilerde 150 Martın vardı. Çakmaklılar ve av tüfengleri hesaba dahil edilmemiştir. Bunlar Haçin ve Zeytun'dan sürülen Ermeniler olup Türk hükümetine son dakikalarına kadar mukavemet edeceklerine ahd etmişlerdi. Aralarında 5 papaz bulunuyordu. Kalustyan, Abraham, Yogun, Oluk. Bunlar mukavemet ve idare hususunda pek büyük yararlıklar göstermişlerdir. Çetenin rüesasından Yogunolunlu Bedros Dimlikyan, son vapurla firarilerin hayvanatını nakle muvaffak olarak dün şehrimize vasıl olmuşlardır.

Mukavemet günlerinde savaşçılar uzaktan bir Fransız zırhlısı görerek hilal işaretini içeren beyaz bir bezle zırhlının dikkatini celbetmeye muvaffak olurlar. Fransız kumandanı Ermenilerle muhabereden sonra sahili topa tutar ve Ermenileri sandallarla zırhlıya nakil ettirir. Muharebe daha bir müddet devam eder ve bu esnada Fransız zırhlısı iki defa Port-Said ve Musa Dağı sahiline gidip gelerek bütün Ermenileri Port-Said'e nakleder. Zırhlının kaptanları ve mürettebatı Ermenileri arslanlara benzeterek, 'Eğer bunlara cüzi bir kuvvet ulaşmasına imkan olsaydı, pek büyük işler görebileceklerdi' demişlerdir"³³⁰.

³²⁹ Sakarya, a.g.e., s.247-248.

³³⁰ E.K.A.H.İ., s.359.

Gazetenin de haberinden anlaşıldığı üzere, Ermeniler bu olayı “bir bardak suda fırtına koparmak misali” başka yönlere çekmeyi başarmışlardır. Tehcirle ilgili yalanların, Emeni neşriyatına daha o günlerde bile bolca girdiği anlaşılmaktadır.

Urfa İsyanı’nda Zeytunlular

İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından bir papaz Urfa’ya gönderilmişti. Bu şahıs, Ermenileri isyana hazırlıyor, onlara Türk düşmanlığını aşıyor; silah cephane sağlamanın önemini anlatıyordu. Urfa’daki Ermenilerin hazırlığına Ruslar da büyük bir önem veriyorlardı. Çünkü Urfa bölgesi, Doğu Anadolu’dan İskenderun doğrultusunda uzanan anayolun üzerinde bulunuyordu. Urfa bölgesinde isyancılara sekiz on yıl yetecek ölçüde yiyecek depo edilmiş bulunuyordu. Van’ın Ruslar tarafından işgali; Ermeni komitacılarının kışkırtma ve propagandalarına hız verdi. Rusların birkaç ay içerisinde Diyarbakır, Siverek üzerinde Urfa’ya geleceklerini ileri sürerek Ermenileri isyana çağırıyordu.

İsyan hazırlıklarında en çok göze batan hususlardan birisi de, Zeytun, Sason, Bitlis, Antep bölgeleri için bir komutan emrinde kullanılmak üzere Maraş’tan Diyarbakır’dan gelen, komitacılar, yerli fedailer ve asker firarilerinden oluşan bir silahlı kuvvet ile su taşımak, un öğütmek, ekmek pişirmek hasta ve yaralılara bakmak, tüfek temizlemek, emir götürmeli, mermi yapmak, konuşmalar yapmak için ekipler kurma başarıları olmuştur.

İsyana başlamak için uygun bir zaman beklenirken silah toplanması ve 1894 doğumluların askere alınması sırasında Zeytun, Sason, Haçin, Diyarbakır bölgelerinden kaçan Ermeni askerler de komitacılara katılınca, Urfa’ya 7,5 km. uzaklıktaki Germiş Köyü’nde ve 19 Ağustos 1915 Perşembe günü de Urfa merkezinde ilk isyanlar başlatıldı.

Ancak 16 Ekim 1915’te bastırılabilen isyanda halktan 30 ölü ve yaralı, jandarma birliklerinden de 2 ölü ve 8 yaralı verildiği Urfa Komutan Vekili Fehmi tarafından Başkomutanlığa bildirilmiştir. İsyancılar tekrar bölgeden kaçmışlardır.³³¹

Zeytun Ermenileri tehcirin başlamasında baş aktör olmuşlar, tehcir sırasında sevk edilenler rahat bir şekilde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Zeytun Ermenilerinden birçoğu tehcir sırasında da birçok olay çıkartarak Türkleri öldürmekten, yetkilileri sıkıntıya sokmaktan geri kalmamışlardır.

³³¹ Sakarya, a.g.e., s.240-242.

TEHCİR SONRASI ZEYTUN ERMENİLERİNİN DÖNÜŞÜ

Osmanlı Devleti, müttefikleri Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan'ın I. Dünya Savaşı'ndan çekilmeleri sonucunda, tek başına İtilaf Devletlerine karşı koyamayacağını anlayarak ateşkes istemek zorunda kaldı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri ile 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzaladı. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın yedinci maddesi İtilaf Devletlerine güvenlikleri gereğince gerekli gördükleri stratejik yerleri işgal etme hakkını tanımakta idi. Bu madde gereğince Adana, Maraş, Urfa, Antep ve Antakya yöresi İngilizler tarafından işgal edildi. Suriye üzerinden bu bölgeleri işgale başlayan İngiliz askerleri, buradaki Ermenileri de bölgeye gelmeye teşvik etti. Daha sonra İngilizlerle Fransızlar arasında yapılan anlaşma sonucunda Suriye ile Adana, Maraş, Urfa, Antep ve Antakya yöreleri Fransız işgaline bırakıldı. Fransızlar Ermenileri kendi ordularında kullanmak, onların desteğini sağlamak ve bölgede işgallerini yerleştirmek için daha önce tehcire tabi olan Ermenileri bölgeye yerleştirmeye başladılar.³³² Ayrıca bölgeden daha önce çıkarılan Ermeni halkından da birçokları hükümetin hazırladığı 18 Kanun-i evvel 1334 (31 Aralık 1918) tarihli dönüş kararnamesi ile eski yerlerine geri döndüler. Kararname şu maddelerden oluşuyordu;

³³² Halaçoğlu, a.g.e., s.109.

1- Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevk edilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacak.

2- Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iâşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler sağlandıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır.

3- Bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir.

4- Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecek.

5- Kimsenin açıkta kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecek.

6- Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek.

7- Yetim çocuklar, istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tespit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak.

8- İhtida etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecekler.

9- Mühtedi Ermeni kadınlardan, bir Müslüman ile evli bulunanlar, eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasıyla aralarındaki nikah bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce halledilecektir.

10- Ermeni mallarından, henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de, mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak. Bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacaktır.³³³

³³³ Özdemir ve Diğ., a.g.e., s.115.

Bölgede Fransız İşgali

Osmanlı Hükümeti 29 Ekim günü; Boğazları işgal edecek kuvvetler arasında İtalya ve Yunanistan'ın bulunmamasını, İstanbul'un, Toros tünellerinin işgal edilmemesini, doğuda üç sancağın Türkiye'ye bırakılmasını, altı vilayet hakkındaki maddenin de gizli kalmasını istedi Bununla beraber “elde edebileceğiniz değişiklikler dairesinde mütarekeyi imzaya mezsunuz”, deniliyordu.

Sonuç olarak mütarekename aşağıdaki şekli aldı.

Mondros Mutarekenamesi'nin Metni (30 Ekim 1918)

Madde 1 — Karadeniz'e geçmek için Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının açılması ve Karadeniz'e geçmenin sağlanması, Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının müttefikler tarafından işgali.

Madde 2 — Osmanlı sularındaki bütün torpil tarlaları torpilm ve kovan yerleri ve diğer engellerin yerleri gösterilecek, bunları taramak veya kaldırmak için istenildiği zaman yardım edilecektir.

Madde 3 — Karadeniz'deki torpil mevkiileri hakkında mevcut bilgi verilecektir.

Madde 4 — İtilaf Devletlerine ait harp esirleri ile Ermeni esir ve mevküfları İstanbul'da toplanacak kayıtsız ve şartsız itilaf hükümetlerine teslim olunacaktır.

Madde 5 — Hudutların muhafazası ve iç güvenliğinin korunması için lüzumu görülen kuvvetlerden maadasının derhal terhis, işbu askeri kuvvetlerin miktar ve durumları, Osmanlı Devleti ile müzakere edildikten sonra müttefikler tarafından kararlaştırılacaktır.

Madde 6 — Osmanlı Kara Sularında zabıta ve buna benzer hususlar için kullanılacak küçük gemiler müstesna olmak üzere, Osmanlı sularında veya Osmanlı Devleti tarafından işgal edilen sularda bulunan bütün savaş gemileri gösterilecek, Osmanlı limanlarında mevkuf bulundurulacaktır.

Madde 10 – Toros tünellerinin işgal edilmesi.

Madde 25 — Müttefiklerle Osmanlı Devleti arasındaki savaş 1918 yılı Ekim ayının 31'inci günü vasatı mahalli saat ile öğle vakti sona erecektir.

İmzalar: Arthur Galthorpe, M. Rauf, Reşat Hikmet, Sadullah³³⁴

Bu mütareke, İtilaf Devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşa son vermiş, ancak Osmanlı ülkesinin işgaline imkan hazırlamıştır. Artık ülke yabancılar tarafından parçalanıp işgal edilmeye hazır durumdadır.

Mondros Mütarekesi'nin Ermeniler ve Ermenistan ile ilgili maddeleri şunlardır;

Madde 4- İtilaf hükümetine mensup üsera-i harbiye ile Ermeni üsera ve mevkufini İstanbul'da cemedilecek ve bilakaydüş şart İtilaf hükümetlerine teslim olunacaktır.

Madde 24-Vilayat-ı sittede iğtişaş zuhurunda mezkûr vilayetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını İtilaf devletleri muhafaza ederler. Ayrıca mütarekenin 7. Maddesi ile de imparatorluğun toprak bütünlüğüne müdahalede bulunuluyordu.

Madde 7- Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi sevkulceyşi noktasını işgal hakkını haiz olacaklardır.³³⁵ Anlaşma maddeleriyle Osmanlı'nın eli kolu bağlanarak ülke toprakları işgale açılıyordu.

Savaş döneminde İtilaf Devletleri kendi aralarında birçok gizli antlaşmalar yaptılar. Bu gizli antlaşmaların en önemlisi 16 Mayıs 1916'da çok uzun süren görüşmelerden sonra İngiliz Sir Mark Sykes ve Fransız Georges Picot arasında imzalanan ve “Sykes-Picot Antlaşması” olarak anılan Ortadoğu'ya ilişkin olanıdır. Anlaşmaya göre

³³⁴ Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı: Askeri Siyasi ve Sosyal Yönleriyle**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s.12-14

³³⁵ İter, **a.g.e.**, s.102.

İngiltere Fransa'ya Musul petrollerini, Çukurova'yı bırakıyor, Fransa'da Filistin'i İngilizlere terk ediyordu.³³⁶ Antlaşma maddelerine göre İngiltere Bağdat'tan Basra Körfezi'ne kadar Güney Irak'ı, Filistin'de de Hayfa ve Akka limanlarını alacaktı. Fransa ise Suriye'nin kıyı kesimini, Adana vilayetini ve Çukurova'nın tümünü alıyordu. Filistin uluslararası bir niteliğe sahip olacak, Fransız ve İngilizlere ayrılan bölgeler arasında kalan Arap toprakları bir Arap devletine ya da Arap devletleri konfederasyonuna dönüştürülecekti. Ayrıca bu bölge etki alanlarına ayrılacak, Fransa Suriye'nin geri kalan bölümüyle Kuzey Irak'ı ve Musul'u, İngiltere de Filistin ile İran arasındaki toprakları kontrol altında bulunduracaktı.³³⁷

Bu anlaşmayla bölgeyi işgal hazırlıklarına başlayan Fransa Hükümeti 1918'de ve 1919 yılının son günlerine kadar Kilikya'ya "Ermenistan" demektedir. Başbakan Clemenceau, Suriye ve Kilikya için "Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri" ünvanı ile Georges Picot'u idareci tayin etmişti. Diğer taraftan, Kilikya'daki Fransız idari makamları "Ermenistan Fransız İdarecileri" adını taşıyorlardı. Fransa Hükümeti, Kilikya'nın idari işleri için geniş ölçüde Ermeni memur kullanıyordu. Polis, demiryolları, posta v.s. gibi önemli hizmetlere Ermeniler atanmıştı. Adana Valiliği'ne atanan Albay Edmond Bremond, Lavaziye Zırhlısı ile Mersin üzerinden 1 Şubat 1919 günü Adana'ya gelmiş, Fransızların "Kilikya Bölgesi Genel Valisi" olarak atanmıştı. Albay Bremond kendisini "Kilikya Ermeni Valisi" olarak tanıtmış, valilik mührünü de bu şekilde yaptırmıştı. Dağlık Kilikya dahil, bütün bölge, İngiliz Komutanı tarafından, Fransız Albay'ın emrine "idari olarak" verilmişti. Bu nedenle İşgal Valisi Bremond, Ermenilerin desteğini fazlasıyla almıştı.³³⁸ Fransa bu işgaller sırasında, özellikle

³³⁶ Sarıncay, a.g.m., s.68.

³³⁷ Aytekin, a.g.e., s.95.

³³⁸ Sert, a.g.e., s.100.

Çukurova'da Ermeni politikası takip etmiştir. Bu politika, Ermenilere askeri harekette yer vermesi, Suriye ve Çukurova'nın idari yönden Ermenileştirilmesi şeklinde cereyan etmiştir. Yöreyi işgal eden ve General Gouraud'un emrinde bulunan 6 Fransız taburundan 3'ü Ermenilerden 'dana gelmiştir. Dünyanın her tarafından toplanan ve 5-6 bin Ermeni gönüllüden oluşan bu tabura Türkler, "Ermeni İntikam Alayı" adını vermişlerdi.³³⁹

Fransa Kilikya diye tabir ettiği Çukurova'yı Suriye'nin bir parçası olarak görmekte idi. Fransa'nın gözünde Kilikya, "Alp dağlarına sahip bir Mısır" idi. Fakat Kilikya'nın sınırları belli değildi ve herkese göre farklı idi. Fransızlar bu sınırları kendi lehlerine genişletiyorlar, Ermeniler Maraş'ı da Kilikya sınırları içinde görüyorlardı. Ancak Kilikya'nın Maraş'a kadar uzanmadığı bir gerçektir. Bir görüşe göre, Kilikya; Adana, Mersin bölgelerini içine alan 40.000 kilometrekarelik bir sahadır. Diğer bir görüşe göre ise; Kilikya, Tarsus çayı ile Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin suladığı bugünkü Çukurova denilen 5.000 km karelik sahadır.³⁴⁰ Genellikle Kilikya deyimi; Adana Vilayeti'ni, Maraş Sancağı'nı ve bunların hemen yakınındaki yöreleri kapsıyordu. Savaş kazanımlarının bölüşülmesi sırasında, bağlaşıklık devletler, Kilikya'yı, Suriye'nin kuzeye uzanmış bir bölümü gibi işlem görmeye bağlı tuttular ve onu Fransa'ya peşkeş çektiler.³⁴¹

Pamuk ihtiyacının çoğunu ithalat yoluyla karşılayan Fransa Çukurova'yı ve civarını ele geçirmeyi istiyordu. Bu bölge Bağdat demiryollarının kavşak noktası olduğu için, burası ele geçirilince Bağdat demiryollarının kontrolü de Fransa'nın eline geçecekti.

Beyrut'daki Fransız Yüksek Komiserliği mensuplarından ziraat mühendisi Achard 1919 yılında

³³⁹ Sarıncay, a.g.m., s.69.

³⁴⁰ Akbıyık, a.g.e., s.62.

³⁴¹ Carthy, a.g.e., s.231.

Çukurova'yı dolaşmış ve bir rapor hazırlamıştır. Raporunda; Marsilya'ya çok uzak olmayan Kilikya'nın, Fransa'nın bütün pamuk ihtiyacını karşılayabileceğini, bu sebeple, Kilikya ile Kuzey Suriye'yi Fransa'nın elinde bulundurmasının gerekli olduğunu belirtmişti. Fransız Başbakanı Briand'a göre: *"İskenderun Körfezi Akdeniz'de şahane bir yer olup, oraya sahip olmak Fransa'nın geleceği için şart idi"*³⁴²

Tehcire tabi tutulan Ermenilerin tekrar fitne ve fesat çıkarmak üzere yerlerine dönmeleri Fransız işgali esnasında daha da hızlanmıştı. Fransız kaynaklarına göre 1919 senesinin sonlarına doğru 120.000 civarında Ermeni'nin güney vilayetlerine yerleştirildiği iddia edilmektedir. Bunlardan 60.000'ni Adana'ya 8.000'i Haçin'e, 1.000'ni İsabeyli'ye 12.000'ni Dörtöl'ü, 1.000'ni Osmaniye'ye, 1.500'ü Kozan'a 1.200'ü İncirlik'e, 4.000'ni Tarsus'a 2.000'ni Mersin'e diğerleri de İslahiye, Ayıntab, Maraş, Zeytun gibi yerlere yerleştirilmiş olduğu belirtilmişse de bu rakamları ihtiyatla karşılamak gerekir.³⁴³

Ermenilerin Çukurova'ya gelişlerini Bremond eserinde şu şekilde anlatmaktadır; *"bunun için okullar, iş yerleri ve atölyeler organize olundu. Aynı zamanda 1919 yılı sonlarında 60.000 Ermeni'nin bulunduğu Adana'daki yığılmayı önlemek için, aşağıdaki şekilde yeniden yerleşme oluşturuldu: Haçin 8.000, Hassa 1.000, Dörtöl 12.000, Osmaniye 1.000, Misis 1.200-1.500 arası, Abdioğlu 1.000 civarında, Nacarlı 1.000 civarında, İncirlik 1.200, Tarsus 3-4.000 arası, Mersin 2-3.000 arası. Bundan sonra Kilikya'daki Ermenilerin sayısı 1919 yılı sonunda 120,000 kişiye ulaşmıştı"*. 4-6 Kasım 1919 tarihlerinde Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın 12. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği bir yazıda; Ermeni nüfusunun çoğalmasından dolayı

³⁴² Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Türk Kamuoyu (1919-1922)**, TTK Yayınları, Ankara 1975, s.152; Akbıyık, **a.g.e.**, s.63.

³⁴³ Akbıyık, **a.g.e.**, s.11.

Anadolu'dan ve Amerika'dan Adana'ya gönderilen muhacirlerin durdurulması istenmektedir.³⁴⁴

Özellikle, dışarıdan gelenlerin Ermenilerin sayısı arttıkça, yerli Türk halkının, dışarıdan, yabancı elden gelme, anlamında ifade ettikleri "Ellik Ermenileri" veya "Ellik Gavuru" dedikleri göçmen gelen Ermeniler, Ocak 1919 ayından itibaren daha şiddetli bir şekilde, Türklere karşı baskı ve tehditlere başlamışlar, 1915 yılında, başlayıp da tam olarak başaramadıkları ve bitiremedikleri isyan ve katliamları kaldığı yerden bitirmeye çalışıyorlardı.³⁴⁵ İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi Kilikya'ya göç isteğinde bulunan Ermenilerin bu isteklerinin engellendiğini ve taşra Ermenilerinin hayatlarının muhafazası gerektiğini İtilaf devletleri temsilcilerine bildirerek göç edenler rahatını sağlamayı amaçlamıştı.³⁴⁶

Fransız işgal Komutanı Albay Brmond'un, "Genel Vali" olarak göreve başladığı 1919 yılı Şubat ayının ilk günlerinden itibaren, Mersin'de Ermeni faaliyetleri hissedilir ölçüde artmaya başladı. Taşnak, Hınçak ve Hoybun Ermeni cemaatlerinin yönetim kurulları, birleşik toplantılar düzenemeye, Türklere yönelik gizli eylem ve imha planları hazırlayıp, bir takım kararlar alarak, bunları uygulamaya koymak üzere harekete geçtiler.

Bugünlerde Mersin Jandarma Taburu çok zayıf bir durumdaydı. Türkler dışındaki cemaatlerden eşit miktarda gönüllü alındığı için, jandarma teşkilatında Türklerin sayısı azalmıştı. Bu durumu bilen ve fırsatı değerlendir isteyen Birleşik Ermeni Komitesi, Mersin'e dışarıdan gelen Ermeniler'de Süleymanlılı (Zeytunlu) Arşak Çavuş Komutası'nda, köylerin yerini ve yolları iyi bilen ve gezici

³⁴⁴ Süleyman Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi: Orta Toros Geçitleri : 1915-1921**), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s.46.

³⁴⁵ Sert, **a.g.e.**, s.111.

³⁴⁶ Karacakaya, **a.g.e.**, s.173.

kalaycılık yapan Mersinli Karabet, Sefer ve Marko'nun kılavuzluğunda 30 kişilik bir Ermeni eşkıya çetesi hazırladı. Fransız askeri elbisesi giydirilen, Fransız birlikleri ile Legion Armenian'dan alınan silah ve bombalarla donatılan bu eşkıya çetesi, Türklere karşı harekete geçirildi. 18- 9 Şubat 1919 gecesi, dikkati çekmemeye çalışarak, Mersin-Silifke yolunun kuzeyinden Mezitli'ye doğru ilerleyen bu çete, yolda bir Rum ile İbrahim Dimyani adındaki şahsı tehditle soydu. Seğmenli Köyüne geldi. Çetenin kötü niyetli olduğunu hisseden Seğmenli Köyü halkı, bunlara ziyafet vererek, aşırı ilgi ve saygı göstererek, muhtemel bir katliamdan kurtuldu. Fakat, şafak vakti çetenin köyden ayrılmasını takiben, Mersin Jandarma Tabur Komutanı'na durumu bildirdiler. Jandarma Tabur Komutanı Binbaşı Hasan Zühtü Bey de, Kaymakam Anfre'ye, çeteyi ilgili bilgi verdi. Anfre ise, verilen bu bilgiyi önemsemedi.³⁴⁷

Bölgenin İşgali İçin Kurulan Ermeni Lejyonu

Fransızlar Ermenileri Osmanlılara karşı kullanmayı tasarlayacaklar ve böylece Doğu Lejyonu (Legion d'Orient) fikri doğacaktı. Fransız Savaş Bakanlığı 15 Kasım 1916 tarihinde Doğu Lejyonu'nun kurulmasına karar veriyordu.³⁴⁸

Ermeni Lejyonu 1916'dan başlayarak Romieu'nun komutasında Kıbrıs'ta teşkil edilmişti. 1878'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalmış olan Kıbrıs 4 Kasım 1914'de Müslüman Orta Doğu'ya yönelik saldırılar için bir üs haline getirilmişti. Ermeni Lejyonu'nun eğitimi ve Lejyon'a silah tedariki büyük ölçüde İngilizlerin katkısı ile gerçekleşmekteydi. Lejyon, civarında bir Ermeni Manastırı bulunduğu için Magosa'nın kuzeyindeki Monarga (Boğaztepe) yakınında kain bir üsse yerleştirilmişti. Adadaki Türkler, sıkıyönetim altında, Lejyon'a müdahale etmekten

³⁴⁷ Çelik, **a.g.e.**, s.87-88.

³⁴⁸ İter, **a.g.e.**, s.99.

kesinlikle men edilmişti. Kıbrıslı Türklerin silahları müsadere edilip Lejyon'a verilmiş, böylece yerli Rumların kendilerine yönelik süregelen saldırılarına karşı savunusuz bırakılmıştı. Lejyon'a, civarda Gelibolu taarruzuna hazırlanan Fransız ve İngiliz kuvvetlerinden yüklü askeri destek sağlandığı gibi, Mısır'dan gelen İngiliz Seferi Kuvvetleri'nin silahları da verilmişti. Gerek Ermeni Lejyonu'na silah ve teçhizat satın almak, gerekse subay ve erlerin maaşlarını karşılamak için gerekli para, büyük ölçüde, "aç Ermenileri doyurmak için savaş boyunca Amerika'da ve İngiltere'de düzenlenmiş iane kampanyalarından geliyordu. Ama bu paralar, görüldüğü gibi, Osmanlı'nın yenilgisi ve ülkenin Müttefiklerce işgali ile imkan dahiline girer girmez, Anadolu'nun her yerinde Türkler'e karşı terörist saldırılar düzenlemekte kullanılmıştır. Kıbrıslı Rumlar, eğitimleri sırasında, Ermenilere yiyecek, giyecek vermiş, lojistik yardım temin etmiş, Lejyon'a hatırı sayılır katkıda bulunmuştur.

Lejyon'a katılmak için çok sayıda Ermeni genci Kıbrıs'a gelir. Bunların çoğu, sabık Mısır Başbakanı'nın oğlu Boghos (Bogos) Nubar Paşa'nın düzenlediği kampanyalarda toplanmış gençlerdi.³⁴⁹

Boğos Nubar Paşa'dan gelen bir yazı, Ermeni Lejyonu'nun hangi koşullarda oluşturulduğunu;

1-Doğu Lejyonu'nun kurulmasının amacı, Ermenilerin, kendi avantajlarının kurtarılmasına ve böylece kendi ulusal amaçlarını gerçekleştirmek konusundaki haklarının gereğinin yapılmasına katkıda bulunabilmelerini sağlamaktır.

2- Ermeni Lejyonu sadece Türklere karşı ve sadece kendi anavatanlarının toprağında çarpışacaktır.

³⁴⁹ Stanford J. Shaw, "Ermeni Lejyonu ve Kilikya'daki Ermeni Topluluğunu Tahribati", **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, (Editör, Türkkaya Ataöv), TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002, s.150.

3- Ermeni Lejyonu, gelecekteki Ermeni devletine bağlı gelecekteki ermeni ordusunun çekirdeğini oluşturacaktır.

Fransız kaynakları bunların disiplinsiz olup, subayların emirlerini dinlemediklerini öne sürmüşlerdir. Ermeni birlikleri, Ermeni Taşnak ve Hınçak vb. gruplarının şiddetle etkisi altında idiler. Yerli Ermeni köylülerden, geriye dönmüş ermeni sığınmacılardan ve ve ermeni Lejyonu kaçaklarından çeteler kurulmuştu. Bunlar, tüm işgal bölgesindeki Türk köylülerinin üzerine yırtıcı kuşlar gibi çullanıyorlardı. Türklere karşı saldırılar yürütülürken, Ermeniler kalabalık sayılarda olarak, Kilikya'ya göç etmekte idiler. Bunların sayısı 120.000'i veya 150.000 buluyordu diye tahmin edilmektedir.

Fransız Légion d'Orient topluluğunun bir parçası olan ermeni Lejyonu, 4 tabura bölünmüş yaklaşık 5000 askerle subaylarından oluşuyordu ve bunlar Mısır'da birliğe yazılmışlardı. Birlikteki askerler; Anadolu'dan gelme ermeni sığınmacılar, Yakın Doğu'nun diğer bölgelerindeki Ermeniler ve Avrupa'dan hatta Amerika'dan (gönüllü) gelmiş Ermenilerdi. Fransız sömürge askerleri ve Ermeniler, çekilişleri sırasında, yolları üzerine düşen bütün Müslüman köylerini yakıp yıktılar. Amerika yüksek Komiseri Bristol 1920'de Dışişleri'ne yazdığı yazıda şöyle anlatıyordu; Birliklerin çoğu Fransız sömürge askerlerinden ve Ermenilerden oluşuyordu. İlerleyişleri sırasında, cezalandırma eylemi diye, birçok Türk köyünü, Maraş'tan çekilişleri sırasında da hemen hemen bütün köyleri yakıp yıktılar. 1919 haziranında ilk takviye birliklerin gelmesine kadar, Ermeni Lejyonu, Kilikya'daki tek Fransız birliği idi.³⁵⁰

1912 ve 1913 yıllarında Fransa'da ki Ermeni faaliyetleri iyice artmıştır. 1. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Fransa'daki Ermeniler, Ermeni

³⁵⁰ Carthy, a.g.e., s.120, 233-237.

Gönüllü Komitesi adlı bir örgüt kurmuşlardır. Bu örgüt, 1914 yılı sonlarında Fransa'da yaşayan Ermeni gençlerini Fransız ordusuna gönüllü yazmaya başlamıştır. Bu dönemde Ermeniler, Fransa'ya müracaat ederek, Fransız çıkarlarına hizmet etmek için gerekeni yapmaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Paris'teki Ermeni Komitesi Başkanı Arşop Çobanyan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye bir mektup göndererek Fransa'yı Çukurova bölgesine davet etmiştir. Ayrıca, Sofya'daki İngiliz Büyükelçisi'ne müracaat eden Ermeni Komitelerinin temsilcisi Vartanyan; İngiliz ve Fransız hükümetlerinin Çukurova'yı işgale, Adana veya İskenderun Körfezi'ne çıkarma yapmaya karar vermeleri halinde bölgenin kurtarılmasına katılmak için 20.000 Ermeni'nin hazır olduğunu bildirmiştir.³⁵¹

Maraş Harbi ve Zeytinli Ermeniler

Mondros anlaşmasından sonra Adana bölgesinin kuzeyinde asayişi sağlamak bahanesiyle önce Şubat 1919'da İngilizler 4 bin mevcutlu Hintli süvarileri ile Maraş'ı işgal ettiler. Aynı yılın Ağustos ayında 41. Fransız alayının 3 taburu ve bir milis ermeni taburuyla Fransızlar, İngiliz işgal kuvvetiyle yer değiştirdiler. Nitekim Maraş-Adana bölgesinde bulunan altı tabur Fransız askerinden üç taburu Ermenilerden oluşuyordu.³⁵² Maraş ili, 22 Şubat 1919 – 1 Kasım 1919 tarihleri arasında İngilizlerin ve 1 Kasım 1919- 11 Şubat 1920 tarihleri arasında Fransızların işgali altında kalmıştır. Maraş'ı 29 Ekim 1919 Çarşamba günü işgal eden Fransız askerlerinin içinde 43 Cezayirli Müslüman ve 3000 Ermeni bulunmaktaydı. Maraş Mutasarrıflığı 31 Ekim 1919 tarihli telgrafında şu bilgileri vermişti;

Dünkü telgrafta bildirildiği gibi Maraş'a da Fransız askeri kıtaları geldi. Yaklaşık yarısı Ermeni ve diğer yarısı

³⁵¹ Sarıay, a.g.m., s.68.

³⁵² Halaçoğlu, a.g.e., s.109.

Fransız askerlerinden ibaret olan bu kuvvetin kasabaya girişi sırasında Ermeniler tarafından taşkınca yapılan gösterilere rağmen herhangi bir olayın çıkmasına meydan verilmemiş ise de bu durum Müslümanları son derece heyecanlandırmış ve acı içinde bırakmıştır. Hele bu kuvvetlerin arasında Ermeni askerlerinin bulunması dikkat çekici ve emniyeti ortadan kaldıracı olarak değerlendirilmiştir. Daha önce de bildirildiği gibi gerekli olan etkili siyasi tedbirlerin bir an önce alınarak millet ve devletin haklarının korunması için gereğinin yapılmasını ve liva idaresi tarafından yapılacak uygulamanın açık biçimde bildirilmesini tekrar istirham ederim efendim.³⁵³ Maraş'ta İngiliz askerlerin yerine geçmek için dört makineli tüfekle Maraş'a gelen Fransız askerlerini Maraş Ermenileri ellerinde bayraklar ve süslü elbiseleriyle karşılamışlardır. Şehir içerisinde "Yaşasın Kilikya, Ermenistan Körolsun çekemeyenler!", diyerek gezmişlerdir.³⁵⁴ İşgaller birlikte bölgeden daha önce çıkarılan Ermeni halkından da birçokları eski yerlerine geri döndüler. Bölgeye bu şekilde gelen Ermenilerin sayısı 150.000 kişiyi geçmekte idi. Maraş'ın Fransız işgali döneminde Ermeniler, Fransızlarla işbirliği yaparak Türk halkına birçok mezalimde bulundular.³⁵⁵

25 Kasım 1919'da Andre, Maraş'a gelirken yanında 25 Ermeni Lejyonu vardı. Andre'nin Maraş'a gelişini Ermeniler, büyük bir sevinç gösterisiyle karşıladılar.³⁵⁶ 14 Aralık 1919'da bölgenin işgaline dair şu haberler veriliyordu. Fransızlar her gün yeni bir şekilde hükümet yönetimine müdahale etmekte, Osmanlılık bağlarını koparmaya ve işgallerini genişletmeye çalışmaktadırlar. Mesela şimdiye kadar İngilizler Maraş'tan daha kuzeye

³⁵³ BOA, HR. SYS, Belge No: 2542-4/ 1.

³⁵⁴ BOA, HR. SYS, Belge No: 2543-5/28.

³⁵⁵ Halil Metin, Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, MEB Yayınları, Ankara 2001, s.133-135.

³⁵⁶ Akbıyık, a.g.e., s.134.

geçmemişken Fransızlar bundan bir kaç gün önce Zeytun kasabasını da işgal etmişlerdir.³⁵⁷

Maraş Harbi başlamadan önce Ermeniler Türklerin elindeki silahların toplattırılması hususunda Fransız işgal kuvvetleri Kumandanlığı nezdinde girişimde bulundular. Maraş halkı herhangi bir ihtimale karşı her an hazırlıklı bulunuyordu.³⁵⁸ İşgalle birlikte Maraş ve Zeytun'da Fransız hizmetinde bulunan Ermeni askerleri tarafından Müslüman ahaliye karşı ne şekilde mezalim yapılmakta olduğu Elbistan Heyet-i Merkeziyesi Başkanlığı'ndan Darendede Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne 15 Ocak 1920 çekilen telgrafta bildirilmişti.³⁵⁹

İstanbul'da toplanan Çukurovalı Türkler toplanarak 21 Aralık 1918'de Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurdular. Mondros Mütarekesi maddeleri gereğince Adana'da Mustafa Kemal'in komutasındaki Yıldırım Orduları'nın dağıtılması ve Çukurova'nın işgali üzerine İstanbul'da kurulan Kilikyalılar Cemiyeti Adana, İçel, Maraş, Antep, Antakya, İskenderun, Belen. Reyhanlı Türklerini temsil etmek ve işgale uğrayan Güney Anadolu topraklarında yaşayan ve yüzde doksanı Türk olan insanların haklarını savunmak, içten ve dıştan yardım sağlamak amacıyla çalışmalarına başlamıştı. Bu cemiyet, İstanbul'da kurulmasına rağmen, yayın yolu ile bölgedeki Fransız işgaline ve Kilikya Ermenistan'ı kurulmasına mani olmak istiyor ve ayrıca bölgede silahlı mücadeleyi başlatmak amacındaydı.

Diğer taraftan kurulan Kilikyalılar Cemiyeti'nin tüzüğünde; Adana, İçel, Maraş, Antep ve şimdiki Hatay

³⁵⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1918-1919,

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, C.II, Ankara 2002, Belge No: 96.

³⁵⁸ Akbıyık, a.g.e., s.62.

³⁵⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1920-1922,

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, C.III, Ankara 2004, Belge No: 8.

bölgesinin %90 nispetinde Türk olduğunu; buraların Osmanlı Devleti'nden hiç bir zaman ayrılmayacağı; il ve sancak merkezlerinde, yedişer kişilik idare heyeti kurulacağı belirtiliyordu.

Bu cemiyetin kuruluş amacı ise; Adana ve çevresinin Fransız ve Ermenilere verilmesine engel olmaktı. Bu gaye ile önce fikir ve daha sonra ise silahlı mücadelede bulunmaya ve Ermeni çetelerinin bölgede yapacağı mezalime mani olmak için çaba sarf etmiştir. Ermenilerin zaman zaman yaptıkları propagandalar ile Adana ve çevresinde yaşayan Ermenilerin nüfus olarak Türklerden fazla olduğu iddiaları ile. müstakil bir Ermeni Krallığı kurma girişimlerinin boşa çıkarılmasında büyük payı olan cemiyet, yayınları ile haklı davasını anlatmaya çalışmıştı.³⁶⁰

Üçüncü Kolordu Kumandanı Selahaddin tarafından bildirildiğine göre Maraş'ta başlayan harp sırasında bölgeye yığınak yapılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır;

“-16 Ocak 1920 tarihine kadar İskenderun'dan ufak kıtalar halinde Katma'ya 1. 500 asker, 300 sandık piyade fişeği, 200 sandık topçu cephanesi ve 600 araba erzak gelmiştir. 500 neferin Müslimiye, 300 neferin Antep ve geri kalan 700 neferin önceden mevcut bir taburla Katma'da bırakıldığı Kilis şubesinden bildirilmiştir.

-Kilis'te General Querette karargahı ile 1 tabur, 16. Legion d'Orient bölüğü ve 4 makineli tüfek.

-Akçakoyunlu'ya 2 Şubat'ta geldiği bildirilen 3.000 asker, Amik ovasındaki 2 tabunla beraber 1 tabur olması veya kuvvetinin abartılıp 1 taburdan ibaret bulunuyor olması.

Yukarıdaki kuvvetlere bakılacak olduğunda Fransızların Cerablus, Antep, Katma, İslahiye, Bahçe ve Osmaniye bölgelerinde yaklaşık bir fırka kadar asker topladıkları anlaşılmaktadır. Bu durumda Maraş'ın beklenen

³⁶⁰ Hatipoğlu, a.g.e., s.67.

büyük bir saldırıya hazır olup olmayacağı anlaşılmıştır. Zeytun'da Ermenilerin Müslümanlarla kasden çarpışmaya başladıkları bildirilmiştir.³⁶¹

25 Ocak 1920 tarihinde Fransa Yüksek Komiseri'ne yazılan muhtıradaki;

“İşgal birliklerince alınmış bulunan sert tedbirler ve Fransız üniforması taşıyan Ermeni tebaanın ülkedeki varlığı, Müslüman ahalinin hislerinde derin yaralar açmaktadır.

13 Kasım 1919'da Darende'deki yetkililerin bildirdiğine göre Maraş'ı işgal eden Fransız askerleri arasında şehre giren 3.000 Ermeni bulunmaktadır. Bunlar yolda rastladıkları Müslüman kadınlarına bundan böyle örtmekten vazgeçmelerini söyleyerek peçelerini yırtıp onları seyretmişlerdir. Yukarıda adı geçenlerin provokasyonları neticesinde Fransız üniforması taşıyan Ermenilerle Müslümanlar arasında kanlı olaylar cereyan etmiştir. Öte yandan bütün Müslümanların ellerinden silahlarının alınmasına karşılık Maraş ve Zeytun Ermenilerine silah dağıtımı yapılmıştır” denilmekteydi.³⁶²

Bölgeye yapılan Fransız-Ermeni yığınağından sonra Maraş'ta bir ay süresince kanlı çatışmalar yaşanmıştı. Bunun sonucu Türklerden ve Ermenilerden çok sayıda kişi ölmüştü. Maraş'ta yaşananlar bir Osmanlı belgesinde şu şekilde özetlenmişti;

“İngiliz katalarının Maraş bölgesini Fransızlara devir ve teslim ettikleri 10 Kasım 1919 tarihine ve ondan sonra da 28 Kasım tarihine kadar söz konusu bölgede hiçbir olay çıkmamıştır. Ancak Fransızların bu işgal sırasında yavaş yavaş hükümet işlerine karışmaları ve zaptiye kuvvetlerini Ermenilere bırakmak için bunlara silah dağıtmaya başlamaları Müslümanların hakaret görmeleri ve

³⁶¹ BOA, HR.SYS. Belge No: 2544-15/16.

³⁶² BOA, HR. SYS. Belge No: 2453-10/3.

öldürülmelerine sebep olmuştur. Olaylar aşağıda anlatıldığı gibi gelişmiştir:

1-Fransızlar Maraş kalesine Osmanlı sancağı çekilmemesini istemişlerdir. Müslüman ahali de kaleye Osmanlı bayrağı çekmiştir. Bundan dolayı bir olay çıkmamış, Fransızlar kuvvetlerini artırmışlardır. 4 Ocak 1920 tarihinde Maraş'tan İslahiye tarafına giden ve büyük kısmı Ermenilerden oluşan bir Fransız kuvveti Ceceli ve Sarılar köylerini bombalayarak birçok kişiyi şehit etmişlerdir. Ermeniler tarafından Döngel köyünden on iki hane kaldırılmıştır. Fransızlar, Zeytun Nahiyesi Müdürü Hasan Efendi ile Karakol Çavuşu Mustafa Efendi'yi de yanlarında götürmüşlerdir.

20-21 Ocak 1920 tarihinde Ermenilerin Maraş'ta hükümeti zorla işgal edecekleri haberini yaymaları üzerine çarşı ve pazar tamamen kapanmış, halktan birkaç kişi saldırıya uğramıştır. General Querette'in hükümet işlerine doğrudan doğruya müdahale etmesi ve kendisine gönderilen heyetle belde eşrafi ve mutasarrıfı tutuklaması bilinen Maraş olaylarına sebep olmuştur. Fransız kisvesi altında Fransız kıtalarına katılan Ermeniler top, tüfek, bomba ve makineli tüfekler kullanarak Müslümanlara hücum etmişlerdir. Doğal olarak Müslümanlar da karşılık vermişler ve 7 Şubat 1920 tarihine kadar şehirde çarpışmalar devam etmiştir.

3-Yirmi iki gün devam eden korkunç bombardımandan Maraş'ın çoğu kısmı yanmış kalan kısmı da top mermileriyle tahrip edilmiştir. Çarpışmalarda 200'ü aşkın Müslüman ölmüş ve 500'den fazla kişi de yaralanmıştır. Tabii ki çarpışmalara katılan Ermenilerden de ölü ve yaralılar bulunmaktadır. Fransızların çekilmesinden sonra şehirde sükûnet tekrar sağlanmıştır. Değişik kilise ve binalarda toplanmış bulunan 1 000'i silahlı olmak üzere 8500 Ermeninin mal, can ve namusları tamamen korunduğu silahlı olarak çarpışmalara katılan

Ermeni komitecileri hükümet sayesinde hiçbir saldırıya uğramamışlardır.

4-Zeytun bölgesinde hiçbir Ermeninin burnu bile kanamayıp herkes gücüyle ilgilenmiştir.

5-Yukarıda anlatılan olaylar, bizzat şahit olan Amerikalılar aracılığıyla araştırılabilir. Latin Kilisesi Ruhani Reisi Rahip Balcıyan, Ermeni milletinden Çorbacıyan Karabet, Ermeni Murahhasası Haçator, Ermeni Katolik Murahhasası Avadis, Başrahip Kiyadyan ve diğer Ermeni gelenleri tarafından gerek Dâhiliye Nezareti'ne ve gerekse Patrikhaneleriyle İtilaf Devletleri temsilcilerine çekilen telgraflarda yukarıdaki açıklamalar doğrulanmakta ve ispat edilmektedir.

Büyük bir kararlılık ve güvence ile ilan ederiz ki Mütareke'nin imzalanmasından bugüne kadar memleket içerisinde hiçbir şekilde katliam yapılmadığı gibi adi olaylar dahi daha önceki zamanlara kıyasla seviyeye inmiştir. Ancak bu iddiamızda Adana gibi memleketimizin işgal edilen kısmını bunun dışında tutmak isteriz. Bu bölgede cinayet olayları çok fazladır”³⁶³

Yukarıda verilen sayıları başka kaynaklarla karşılaştırmak gerekmektedir. Maraş Harbi sonucu 1000 ev, 350 dükkan, 5 cami, 10 kilise, 15 okul harap olmuş, o günkü değerlerle 700.000 lira maddi zarar meydana gelmişti. Türkler 400, Fransızlar 800-1200 arasında, Ermeniler ise 3.500 kadar kayıp vermişlerdir.³⁶⁴ Yukarıda belgede yer alan ve Fransızların çekilmesinden sonra kalan 8.500 Ermeni ile bu rakam toplandığında toplam sayı 12.000 kişiyi bulmaktadır. 31 Ağustos 1915'te Maraş'ta gayrimüslümlerin toplam nüfusu 10.294 idi.³⁶⁵ Ermenilerin sayısının 12.000

³⁶³ BOA, HR. SYS. Belge No:2544-8/19-21.

³⁶⁴ Memet Yetişgin, “Maraş'ta Ermeni Nüfusu: Osmanlı Son Dönemi, Mütareke ve Milli Mücadele Yılları”, OTAM Dergisi, S.17, 2004, s.72-73; Akbıyık, a.g.e., s.219.

³⁶⁵ BOA, DH.EUM.KLU. Belge No: 10/24.

kişiyi ulaşması bölgeye Fransızlarla birlikte Ermenilerin gelmesindendi. Maraş'taki Amerikalı bir doktorun Antep'teki vatandaşı Doktor Mehri'l'e yazdığı bir mektupta verilen bilgiler katliam yapılmadığını doğrulamaktadır. Ermeniler'den 10.000 kişinin öldüğüne dair iddiaların hayali olduğu, savaşın yerini barışın aldığı, Maraş Mutasarrıfı'nın kendilerine çok iyi davrandığını meydana gelen hasardan dolayı Fransızların tenkid edilmesinin gerektiği, Ermeniler'in de bu hususta kabahatlerinin olduğu belirtilen mektupta Fransızlar gittikten sonra durumun daha kötü olması beklenirken aksine onların şehirden ayrılmasının Ermeniler için daha hayırlı olduğu belirtilmekteydi.³⁶⁶

11 Şubat 1920'de Fransızlar aldıkları ağır yenilgiye dayanmayarak çekilmeye başladılar. Çekilme sırasında kendilere yardım eden Ermenilere peşlerinden gelmemelerini söylediler. Ancak 3000 kadar Ermeni aileleriyle beraber bunları takip etmişti. Ermeni kaynaklarına göre bunlardan 1000 kadarı yoğun kar yağışı ve sert kış şartlarından dolayı hayatını kaybetmiştir.³⁶⁷ Bölgedeki Ermenileri amaçları için gözünü kırpmadan ateşe atan Fransızların şehre dönmeye bir daha yüzleri kalmamıştı. Şehirde kalan Ermenilere hiçbir şekilde saldırı olmamıştı.

10 Mart 1920 Üçüncü Kolordu Kumandanı Selahaddin'in Harbiye Umumiye Dairesi'ne bildirdiğine göre; "Ermeni ruhani reisleri ile Amerikalılara yazdırılan mektuplarda Maraş'taki Ermenilerin hükümetin himayesi altında, emniyet içerisinde ve rahatça yaşamakta oldukları, kendilerinin de sakin olmaları ifade edilmişti."³⁶⁸

Zeytun Nüfusu ve Tehcir Sonrası Zeytun'a Dönen Ermeniler

Tehcirden sonra boş kalan Zeytun kazasına 20 Nisan 1915'te Ayıntap muhacirleri sevk edilmişse de, ancak Zeytun'un iskân ve ziraate elverişsiz olduğundan bu bölge pek rağbet görmemişti.³⁶⁹ Ermenilerin bölgeden ayrılmasından sonra büyük olasılıkla, burasının Türklerce kullanılmasını önlemek isteyen Ermeni eşkiyasınca şehir tamamen yakılmıştı. Büyük harpte Ermenilerle yapılan çatışmada, Zeytun kasabası tamamen yanmıştır.³⁷⁰

Bölgeye Ermeni göçleri ilk olarak İngilizlerin Maraş'ı işgal etmesinden sonraydı. İngilizler bölgeyi işgal ettiklerinde yanlarında Ermeniler de gelmişti. İşgalden sonra gerek köylerden gerekse şehirden ne kadar Ermeni gitmişse bunlar peyderpey geri dönüyorlardı. Gelenler köy ve kasabalara gitmemişler genellikle Maraş'a yerleşmişlerdir. Maraş'a dönen Ermenilerin ulaşımı demir yolu ile ücretsiz yapıldığından kendilerine sağlanan kolaylıklardan yararlanan çok sayıda Ermeni kısa sürede Maraş'a dönmüştü.³⁷¹ Ermeni kaynaklarına göre Maraş'tan sürülen 24.000 Ermeni'den 16.000'i Mondros Mütareke sonrasında tekrar geri döndü. Bunların bir kısmı Adana'da bulunan Fransızlara asker yazılmış olup, İngiliz işgali dolayısıyla gerek Maraş'a gerekse Zeytun'a gelip gidiyorlardı. Bu arada Türkleri tahrik etmekten kaçınmıyorlardı. Eli kırbaçlı ayağı çizmeli belinde tabanca olan bu Ermeniler köylere gidip gelen Türkler'e saldırdıkları gibi ıssız yollarda ele geçirdiklerini de öldürüyorlar çarşı pazarda milletin duygularını rencide edecek hareketlerde bulunuyorlardı.³⁷²

Zeytun'a dönen Ermeni sayısı hakkında kaynaklarda 1500 ile 5000 arasında rakamlar verilmektedir. Mesela

³⁶⁶ Akbıyık, **a.g.e.**, s.323.

³⁶⁷ Yetişgin, **a.g.m.**, s.73.

³⁶⁸ **BOA, BEO.** Belge No: 346559.

³⁶⁹ **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 52/51.

³⁷⁰ Çetenakıncı, **a.g.m.**, s.60.

³⁷¹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s.248.

³⁷² Akbıyık, **a.g.e.**, s.11.

Amerikan arşivlerinde bulunan ve Ermeni Patrikhanesi'nin tespitlerini gösteren 1921 tarihli bir belgede 150.000 Ermeni'nin döndüğü ifade edilirken, Temmuz 1920 tarihli bir raporda da Kilikya, yani Çukurova'daki Ermeni nüfusu şu şekilde belirtilmiştir. Buna göre Maraş'a 8.000, Zeytun'a 5.000 kişi olmak üzere bölgeye toplam 218.000 kişi geri dönmüştür.³⁷³

Zeytun'a 1921 yılında yapılan harekate katılan Teğmen Edip Bey, günlüğünde "metruk vaziyette terk edilen kışlaya Mondros Mütarekesi'nden sonra Fransızların yardımı ile tekrar Ermenilere işgal ettirilmiş. Bu muazzam binaya 2000 den fazla Ermeni yerleştirilmiştir", demektedir.³⁷⁴ Aşağıda görülen tabloda Zeytun'da bulunan Ermenilerin zorunlu göç sırasında 20.000'den fazla kayıp verdikleri iddia edilmişti.

Çizelge 1: İngiliz Arşivi'ne Göre Maraş ve Zeytun'da 1915-1920 Yılları Arasında Ermeni Nüfusu Ve Kayıpları

	1915 Nüfusu	Göçme-ler	Göçme-ken Kayp	Göçme-şler	Göçme-şin Dönem	1919 Yılı Gelenler	Başka Yere Dağılan	Diğer Yerler-den Gelenler	1920 Yılı Sayısı	Sığın-ınca Kayp	Toplam Kayp
Maraş	30.000	19.000	11.000	11.000	3.000	19.000		3.000	22.000	11.000	22.000
17 köy	8.810	8.810	5.920	-----	2.890	-----	-----	-----	-----	1.707	7.627
Zeytun	10.000	10.000	8.800	-----	1.200	1.300	510	300	1.500	13	8.813
54 köy	21.000	21.000	-----	-----	1.010	300	-----	-----	-----	54	20.044

Yukardaki tabloda 1919 yılında bölgeye Zeytun'a köylerle birlikte 2.210 kişi döndüğü de iddialar arasındadır. Yabancı kaynaklar sürekli olarak Zeytun'daki Ermeni nüfusunu 20.000 civarında olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddiayı cevaplamak için Zeytun'daki Ermeni ve Türk

³⁷³ Özdemir ve Diğ., **a.g.e.**, s.127-128.

³⁷⁴ Çetenakıncı, **a.g.m.**, s.60.

nüfusunu kuruluşundan başlayarak incelemek de fayda vardır. Karşılaştırma yapmak için Maraş nüfusu da aşağıdaki bölümde sunulmuştur.

Zeytun Nüfusu

Zeytun. 16. yüzyılda burası Maraş sancağına bağlı bir köydü, kalesi de vardı. 1523'te bu köyde yaklaşık olarak 3.700 kişi kadar insan yaşamaktaydı (737 hane, 15 keşiş) 1564'te ise nüfus 3450'ye yakındır (891 nefer, 99 yarım çiftlik sahibi, 526 ekilecek arazisi olmayan evli vergi mükellefi, 1 ama, ayrıca 29 bağcı). Halk cizye dahil bütün . vergilerini vermekteler, bunların toplamı 51.609 akçeyi bulur.³⁷⁵

1563 tarihli Maraş Tahrir Defteri'ndeki kayıtlardan bu yılda Zeytun'da 148 Müslüman, 1928 gayrimüslim mevcuttur.³⁷⁶

1878 yılındaki isyan üzerine burada bir komisyon kurularak çalışma yapılmıştı. Babıali'nin bölgedeki çalışmalar hakkında bilgi verirken Zeytun'a ait nüfusu da rapora eklemiştir.

Çizelge 2: 1878'de Zeytun'un Nüfusu³⁷⁷

Müslüman	Hıristiyan	Toplam
3.751	4.424	8.175

İngilizlerin Anadolu Genel Konsolosu Albay C. W. Wilson'un 8 Mart 1882'de gönderdiği raporda Maraş Sancağı'ndaki Erkek Nüfusu aşağıdaki tablodadır.

³⁷⁵ Göğünç, **a.g.e.**, s.55-56

³⁷⁶ Yinanç, Elibüyük, **a.g.e.**, s.273-289

³⁷⁷ Şimşir, **a.g.e.**, Belge No. 239.

Çizelge 3: 1882’de Maraş ve Zeytun’un Erkek Nüfusu³⁷⁸

Yerleşim Yeri	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi	Toplam
Maraş	17,039	8,313	103	25,451
Zeytun	8,995	6,126	--	15,121

Çizelge 4: 1891’de Maraş Sancağının Nüfusu³⁷⁹

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	17021	19773	36794
Ermeni Katolik	1243	1762	3905
Ermeni	4202	5133	9335
Protestan	1348	1527	2875
Yahudi	102	80	182
Ecnebi	6	9	15
Toplam	24032	28284	52306

Çizelge 5: 1891’de Zeytun Kazasının Nüfusu³⁸⁰

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	3377	3936	7313
Ermeni Katolik	285	229	424
Protestan	110	145	255
Ermeni	2640	4886	8526
Toplam	7312	9206	16518

Çizelge 6: 1892 Maraş Sancağının Nüfusu³⁸¹

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	17021	19773	36437
Ermeni Katolik	1343	1762	3105
Ermeni	4202	5133	9335
Protestan	1348	1527	2875
Yahudi	102	80	182
Ecnebi	6	9	15
Toplam	24022	28284	52306

Çizelge 7: 1892 Zeytun Kazasının Nüfusu³⁸²

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	3377	3936	7313
Ermeni Katolik	185	239	424
Ermeni	2640	4886	8526
Protestan	110	145	255
Toplam	7312	9206	16518

Çizelge 8: 1893 Maraş Sancağının Nüfusu³⁸³

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	17110	19443	36553
Ermeni Katolik	1447	1614	3061
Ermeni	4312	4783	9095
Protestan	1430	1430	2860
Yahudi	98	95	193
Yabancı	417	564	981
Toplam	24814	27929	52743

³⁷⁸ Yetişgin, a.g.m., s.2005:408.

³⁷⁹ H.V.S., İstanbul 1308/1891, s.214-222.

³⁸⁰ H.V.S., İstanbul 1308/1891, s.214-222.

³⁸¹ H.V.S., İstanbul 1309/1892, s.151-156.

³⁸² H.V.S., İstanbul 1309/1892, s.151-156.

³⁸³ H.V.S., İstanbul 1310/1893.

Çizelge 9: 1893 Zeyton Kazasının Nüfusu Nüfusu³⁸⁴

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	2378	3994	7372
Ermeni Katolik	167	206	373
Ermeni	3661	4882	8543
Protestan	107	129	236
Toplam	7213	9211	16524

Çizelge 10: 1895 Maraş Sancağının Nüfusu³⁸⁵

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	17597	20051	37648
Ermeni Katolik	1552	1672	3224
Ermeni	4351	4797	9148
Protestan	1426	1448	2874
Yahudi	107	91	198
Yabancı	417	564	981
Toplam	25450	37623	54073

Çizelge 11: Zeyton Kazasının Nüfusu³⁸⁶

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	3495	4039	7534
Ermeni Katolik	190	253	443
Ermeni	3642	4744	8485
Protestan	117	144	261
Toplam	7444	9280	16724

Çizelge 12: 1896 Maraş Sancağının Nüfusu³⁸⁷

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	18684	21346	40030
Ermeni	4569	4938	9507
Katolik	1722	1681	3403
Protestan	1461	1478	2939
Yahudi	107	91	198
Toplam	26543	29534	56077

Çizelge 13: 1896 Zeyton Kazasının Nüfusu³⁸⁸

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	3661	4116	7777
Ermeni	3659	4823	8482
Ermeni Katolik	233	256	489
Protestan	125	157	283
Toplam	7678	9353	17031

Çizelge 14: 1897 Maraş Sancağının Nüfusu³⁸⁹

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	18691	21351	40042
Katolik	1724	1683	3407
Ermeni	4569	4938	9507
Protestan	1461	1478	2939
Yahudi	108	92	200
Toplam	26543	29542	56085

³⁸⁴ H.V.S., İstanbul 1310/1893.

³⁸⁵ H.V.S., İstanbul 1312/1895, s.271-279.

³⁸⁶ H.V.S., İstanbul 1312/1895, s.271-279.

³⁸⁷ H.V.S., İstanbul 1313/1896, s.256-273.

³⁸⁸ H.V.S., İstanbul 1313/1896, s.256-273.

³⁸⁹ H.V.S., İstanbul 1314/1897, s.298-311.

Çizelge 15: 1897 Zeytun Kazasının Nüfusu³⁹⁰

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	3661	4116	7777
Ermeni Katolik	233	256	489
Ermeni	3659	4823	8482
Protestan	125	158	283
Toplam	7678	9353	17031

Çizelge 16: 1898 Maraş Sancağının Nüfusu³⁹¹

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	18684	21346	40030
Ermeni Katolik	1722	1681	3403
Ermeni	4569	4938	9507
Protestan	1461	1478	2939
Yahudi	107	91	198
Toplam	263543	29534	56077

Çizelge 17: 1898 Zeytun Kazasının Nüfusu³⁹²

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	3661	4116	7777
Ermeni Katolik	233	256	489
Ermeni	3659	4823	8482
Protestan	125	158	283
Toplam	7678	9353	17031

³⁹⁰ H.V.S., İstanbul 1314/1897, s.298-311.

³⁹¹ H.V.S., İstanbul 1315/1898, s.299-317.

³⁹² H.V.S., İstanbul 1315/1898, s.299-317.

Çizelge 18: 1900 Maraş Sancağının Nüfusu³⁹³

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	19840	21723	41563
Rum Ortodoks	2	3	5
Ermeni Katolik	2180	2067	4247
Ermeni	4637	4595	9232
Protestan	1573	1392	2965
Yahudi	113	94	207
Toplam	28345	29874	58219

Çizelge 19: 1900 Zeytun Kazasının Nüfusu³⁹⁴

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	3904	4452	8356
Ermeni Katolik	169	167	336
Ermeni	3772	4994	8766
Protestan	115	135	250
Toplam	7960	9748	17708

Çizelge 20: 1902 Maraş Sancağının Nüfusu³⁹⁵

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	20873	28855	43728
Rum Ortodoks	2	3	5
Ermeni	4902	4368	9270
Ermeni Katolik	2195	1940	4135

³⁹³ H.V.S., İstanbul 1318/1900, s.343-366.

³⁹⁴ H.V.S., İstanbul 1318/1900, s.343-366.

³⁹⁵ H.V.S., İstanbul 1320/1902, s.370-393.

Protestan	1618	1204	1622
Ecnebi	8	12	20
Yahudi	117	94	211
Toplam	29715	30579	60291

Çizelge 21: 1902 Zeytun Kazasının Nüfusu³⁹⁶

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	3920	4451	8371
Ermeni	3462	3702	7164
Katolik	205	196	401
Protestan	128	160	288
Toplam	7715	8509	16224

Çizelge 22: 1906 Maraş Sancağının Nüfusu³⁹⁷

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	21867	24769	46636
Ermeni	5190	6021	11211
Katolik	1842	1737	3580
Rum Katolik	2	2	4
Protestan	2150	1901	4051
Latin	450	437	887
Yahudi	105	108	213
Yabancı	594	847	1441
Toplam	32200	35823	68023

³⁹⁶ H.V.S., İstanbul 1320/1902, s.370-393.

³⁹⁷ H.V.S., İstanbul 1324/1906, s.474-509.

Çizelge 23: 1906 Zeytun Kazasının Nüfusu³⁹⁸

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	3424	4304	7728
Ermeni	4260	5377	9637
Katolik	226	283	509
Protestan	177	195	373
Toplam	8087	10160	18247

Çizelge 24: 1908 Maraş Sancağının Nüfusu³⁹⁹

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	21864	24711	46557
Ermeni	5195	5985	11180
Katolik	1844	1723	3567
Rum Katolik	3	3	6
Latin	449	435	884
Yabancı	633	877	1510
Yahudi	105	108	213
Protestan	2159	1898	4057
Toplam	32234	35740	67974

Çizelge 25: 1908 Zeytun Kazasının Nüfusu⁴⁰⁰

Milleti	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	3426	4276	7702
Ermeni	4262	5364	9626
Katolik	227	285	502
Protestan	178	197	375
Toplam	8093	10122	18215

³⁹⁸ H.V.S., İstanbul 1324/1906, s.474-509.

³⁹⁹ H.V.S., İstanbul 1326/1908, s.469-503.

⁴⁰⁰ H.V.S., İstanbul 1326/1908, s.469-503.

Çizelge 26: 1914 Yılı Resmi İstatistiği'ne Göre Maraş Sancağı ve Zeytun Sancağı'nın Nüfusu⁴⁰¹

	Toplam	Müslüman	Ermeni	Ermeni Katolik	Ermeni Protestan	Yahudi	Diğer (Latin, Ecnebi, Rum Katolik)
Zeytun	18.417	7.832	9.930	180	475	---	----
Maraş	71.416	48.673	12.744	3.769	4.771	250	1209

Yukarıdaki tablolarda görüldüğü gibi Zeytun'da Ermeni nüfusu hiçbir zaman iddia edildiği gibi 20.000 rakamını bulmamış, sadece son dönemde 1914 yılında 10.000 rakamını geçmiştir. Ermeniler görüldüğü gibi her zaman Zeytun'da çoğunlukta bulunmuşlardır. Ancak Osmanlı'nın son döneminde kazadaki Müslümanlarla aralarında sayı bakımından çok fazla bir fark kalmamıştır. 1914 yılında Zeytun'un toplam Ermeni ve Müslüman nüfusu (Tablo 21) bile 20.000 rakamına ulaşmamıştır. Tablo 1'de İngiliz Arşivi'nden verilen Zeytun Ermenilerinin kaybı tamamen uydurmadır.

Tehcir Sonrası Bölgede Zeytun Ermenilerinin Faaliyetleri

Fransızların bölgeyi işgaliyle Zeytun'a gelen Ermeniler, bölgenin işgalini kolaylaştırmışlardır. Zeytunlular özellikle Maraş'a yığınak yapan Fransızlarla sürekli işbirliği yapmışlardır. 14 Aralık 1919'da bölgenin işgaline dair şu haberler veriliyordu. "Fransızlar her gün yeni bir şekilde hükümet yönetimine müdahale etmekte, Osmanlılık bağlarını koparmaya ve işgallerini genişletmeye çalışmaktadırlar. Mesela şimdiye kadar İngilizler Maraş'tan

daha kuzeye geçmemişken Fransızlar bundan bir kaç gün önce Zeytun kasabasını da işgal etmişlerdir".⁴⁰² Buradan işgalin kuzeye doğru Zeytun'dan başlayarak genişletilmesinin öngörüldüğü anlaşılmıştır. Üçüncü Kolordu'dan Harbiye Nezareti'ne sunulan 11 Şubat 1920 tarihli belgede Maraş'ta Taşcıyan Karabet tarafından Malatya'da Keşiş oğlu Agob'a yazılan tarihsiz bir mektup ele geçirilmiştir. Bölgeye Fransızlarla işgale gelen Ermenilerin yalanlar neticesinde besledikleri hayalleri yazılıdır;

"Adana'da gönüllü yazıldık. Maraş'a geldik. Maraş'ta ihtilal içerisindeyiz. Şimdilik burada Fransız kuvveti çok yok. Bir avuç Ermeniyiz. Hepimiz de gönüllüüz. Taburumuzun subayları ve askerleri tamamen Ermenidir. Subayımızın ismi Kirkor Efendi'dir. Sürekli olarak Fransız askerleri gelmektedir. İsteğime ulaştım. Bize ne yaptılarsa biz de on misli yapıyoruz. Ermeni bayrağının resmi kırmızı-beyaz nar rengidir.

Amerika'dan birçok Ermeni gönüllüleri ve General Antranik şimdi Amerika'da 30.000 askerle çıkmış size geliyor. Bogos Nubar'ın doğurduğu şunlardır: Kilikya, Diyarbakır, Sivas, Van, Kars ve Bitlis, Zeytun ve Elbistan taraflarına gideceğiz. İsa'nın doğumundan sonra oralara gelmek ümidimiz vardır."

Adana Ermeni gönüllü alayından David Markaryan'ın Elazığ'da Kolovart Markaryan'a yazdığı mektupta ise "Size Türklerin çok zahmet verdiğini yazmıştınız. Bundan sonra da biz zahmeti onlara vereceğiz. İntikam için dua ediniz"⁴⁰³ yazılıdır.

Zeytun'a gitmekte olan bir Ermeni'nin üzerinde ele geçirilen mektupta; "Türkleri imhaya başlamalarının gerektiği, şimdiye kadar 16 Türk'ün öldürüldüğü, Türk

⁴⁰¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I, s.655.

⁴⁰² Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, C.II, Belge No:96.

⁴⁰³ BOA, HR. SYS. Belge No: 2544-12/2-3.

çetelerinin Maraş'a gidip gelmelerini önlemek için Maraş'ın kuzeyindeki Ceyhan köprüsünü imha edileceği", belirtilmektedir.⁴⁰⁴ Uzunoluk'ta süt satarak geçindiği için adı Sütçü İmam olan kahraman insan, bir tabanca ile Türk kadınlara sataşan Ermenilere silahla karşılık vermiş daha sonra Bertiz köylerine kaçmıştı. İmam, Ahır Dağı'nı aşarken Zeytun'dan Maraş'a gelmekte olan bir Fransız müfrezesiyle Kazma civarında karşılaşmıştı. Bunlar İmam'ın kim olduğunu bilmedikleri için silahına el koymuşlar ve serbest bırakmışlardır.⁴⁰⁵ Görüldüğü gibi Fransız işgalciler Zeytun'la irtibat halinde olup buradaki Ermenilerle de iletişim halindeydiler.

Bölgedeki olayları müşahade etmesi için gönderilen Kılıç Ali Bey Hatıralarında Zeytun Ermenilerinin bu dönemdeki düşünceleri hakkında bir hatırasını nakletmiştir;

"2 Ekim 1919 günü bu küçük müfreze ile Elbistan'a hareket ettim. Ayın onunda Elbistan'a yardım, Doğruca Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Nakip zade Mehmed Efendi'yi arayıp buldum. Ve onun evine indim: Derhal Sulh Hakimi Ali Rıza Bey'i buldurttum. Görüşüp işe başladım. İlk aldığım istihbarata göre Fransızlar, Maraş ve Zeytun Ermenileri'ni durmadan mütemadiyen silahlandırarak Maraş'taki mevcut kuvvetlerini de arttırıyorlardı. Maksatları işgal sahasını genişletmek, kuzeye Sivas'a doğru yürümekti. Ayrıca da diğer taraftan Maraş'ta şehir içinde gerek Fransızların ve gerekse Ermenilerin taşkınlıkları günden güne artmakta ve mütemadiyen silahlandırdıkları görülerek Maraş Türkler'i de karşı hazırlıklara başlamışlardı. Halkın ruhi tamayüllerini bir merkezde toplamak, onlara cesaret verecek bir şekilde hareket edip teşkilatı süratle faal bir hale getirmek lazımdı. Elbistan'ın 6

⁴⁰⁴ Akbıyık, a.g.e., s.319.

⁴⁰⁵ Hüsamettin Karadağ, **İstiklal Savaşında Maraş**, (Yayımlayan: Yusuf Özbaş), Kahramanmaraş Kurtuluş Müzesi Kurma ve Yaşatma Derneği Yayınları, Kahramanmaraş 1994, s.15.

kişiden ibaret olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni teşkil eden zevat hamiyetli insanlar olmalarına rağmen maddi ve fiili harekete girişecek kabiliyette olmadıkları gibi halk gibi asabi ve titiz de değillerdi. Ne olursa olsun, işi oluruna bağlamak isteyenler ekseriyette idi. Hatta Ermeniler ile anlaşmak maksadı ile benim oraya varışından evvel Zeytun Protestan Ermenileri'ne Süryan oğullarından bir Ermeni ile Zeytun Ermeni mektebi muallimini ve Amerikan misyonerlerinden Mister Laymen isminde bir hey'eti Elbistan'a davet etmişlerdi.

Benim Elbistan'a geldiğim ikinci günü bu hey'et Maraş'tan gelmişti. Bunların Nakip zade Nuri Efendi'nin evinde toplandıklarını haber alır almaz, ben de gittim. Hüviyetimi gizleyerek oraya tesadüfen gelmiş Antalya arpa tüccarlarından bir vatandaş sıfatıyla toplantıda bulundum. Bir takım saçma sapan konuşmalar başlayınca kendimi tutamadım, söze karıştım ve şu sözleri söyledim:

'Biz, hür ve müstakil yaşamak için çalışan bir milletiz, halbuki Ermeniler, şu veya bu kuvvete güvenerek ve onlara dayanarak Türk vatandaşlarına karşı çok zalimce hareket etmeye başladılar. Buna hemen nihayet vermeleri lazımdır. Ve bu hareket tarzı menfaatleri icabıdır. Bizim, Ermeniler'e karşı vatandaşlık hislerinden ve iyi duygulardan başka bir hissimiz yoktur. Çok isteriz ki, bu memlekette bizimle beraber yaşamak mecburiyetinde olan Ermeni vatandaşlar da memleketimizi işgal eden ecnebi kuvvetlere karşı ayaklanmamızda bizimle beraber olsunlar ve haksız olan bu işgale karşı onlar da bizimle beraber isyan etsinler. Düşmana karşı kuracağımız cephelerde Ermeni vatandaşlarımızın da bizimle yer tutmasını isteriz.'

Bu sözlerim biter bitmez Ermeni mektebi muallimi ile Zeytun eşrafından olan diğer iki Ermeni az çok mülayim ve müsait cevaplar verdikleri halde, iyi Türkçe konuşan Amerikalı Mister Laymen, şiddet ve hiddetle lafa atıldı. Ermeniler'in mağdur olduklarından, şimdiye kadar Türkler

tarafından yapılan zalimce hareketlere karşı onların şimdi fırsattan istifade edip intikam almakta haklı olduklarından bahsederek ve istihza dolu bir lisanla ilave etti:

'Siz Türkler, ancak Ermeniler'le hoş geçinmek ve Ermeniler'in emellerine hizmet etmekle kendinizi kurtarabileceksiniz. Menfaatiniz da bundadır', dedi.

Bahis ve görüşmeler bu şekle dökülünce, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tertip etmiş olduğu bu toplantıda anlaşma imkanı ortadan kalktı ve soğuk bir hava içinde dağıldı"⁴⁰⁶ Bu satırlar bu dönemdeki olayları yaşayan tanığından Zeytun Ermenilerini özetlemektedir.

Darende Kaymakamlığı'nın 11 Kasım 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda; "Elbistan ve çevresinden ardarda Maraş'a Fransız askeri adıyla her kafilde üçer beşer yüz Ermeni gelerek toplanmakta ve kuvvetlerini artırmaktadırlar. Fransızlar tarafından, Zeytun ahalisi silahlandırılmaktadır. Bunun yanı sıra bu üzücü durum içerisinde bulunan kaza ahalisinin dini hisleri de rencide edilmektedir", denilmekteydi.⁴⁰⁷

Zeytun Ermenileri Çolakyan Aram'ın reisliğinde 14 azadan oluşan bir Ermeni Meclisi teşkil etmişlerdi. Bu meclis Ermenilerin hareketini yönlendirdiği gibi Zeytun Kaymakamlığı'nın işlerine de müdahale ediyorlardı.⁴⁰⁸

Maraş ve Zeytun'da Fransız hizmetinde bulunan Ermeni askerleri tarafından Müslüman ahaliye karşı ne şekilde mezâlîm yapılmaktaydı. Dağdan odun getirmek için Zeytun'dan çıkan 3 Müslüman oduncudan ikisi, Fransız askerlerinin kaldığı kışla civarında 8 Ermeni askeri tarafından katledilerek, katiller de kışlaya sığınmıştı. Öldürülenlerin süngülediği kaçarak kurtulmayı başaran üçüncü kişinin ifadesinden anlaşılmıştır.

⁴⁰⁶ Bağdatlılar, a.g.e., s.130-131.

⁴⁰⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, C.II, 2002: Belge No:55.

⁴⁰⁸ Akbıyık, a.g.e., s.324.

Zeytun Ermenileri civardaki ılıcada yıkanmakta olan Zeytun müfrezesinden üç jandarmayı nahiye içerisine götürüp hapsedmişlerdir. Ermeniler aynı gün (6 Ocak 1920) Zeytun Nahiyesi Müdürü Hasan Efendi ile Karakol Kumandanı Mustafa Çavuş'u da beraberlerinde götürmüşler ve bunlardan üç jandarmayla iki tahsildarı tutuklamışlardır. Müdür ve çavuşun hayatlarından şu ana kadar hiçbir haber alınmadığı, Zeytunlu Aram'ın evinden duvarı delerek kaçtıkları ifadelerinden anlaşılmışsa da müdür ve çavuşun hayatta olup olmadığına dair şimdiye kadar hiçbir bilgi alınmamıştır. Yine aynı gün 50 kadar silahlı Ermeni çetesinin Zeytun'un doğusunda bir buçuk saat uzaklıkta bulunan dutlukları basarak Müslümanlara ait 12 evi çoluk çocuklarıyla birlikte Zeytun'a sevk ettikleri ve bu zavallılardan hiçbirisinin geri gelmediği sağlam kaynaklardan haber alınmıştı.⁴⁰⁹

15 Mart 1920'de Sivas'tan Harbiye Nezareti'ne gelen telgrafta; "Zeytun Ermenileri'nin civardaki Müslüman köylerine taarruz başladıkları Kabaktepe, Sarıgüzel, Keper ve Alişehr köyleri ahalisinin yaptıkları başvurulardan anlaşılmıştır. Buradaki olayın araştırılmasına da bölge ileri gelenlerinden bazı kişiler ile Elbistan jandarma suhayının gönderilmesi mahalline tebliğ edilmiştir" denilmekteydi.⁴¹⁰

25 Ocak 1920 Fransa Yüksek Komiseri'ne yazılan muhtıradaki;

"Babıali'ye ulaşan bilgilere göre Adana'daki Fransız birlikleri, memleket içerisinde İskenderun'dan Maraş'a, Mersin'den Kars'a, Pazar'dan Zeytun'a doğru faaliyet alanlarını genişleterek devamlı yayma eğilimindedirler. İşgal birliklerince alınmış bulunan sert tedbirler ve Fransız üniforması taşıyan Ermeni tebaanın ülkedeki varlığı, Müslüman ahalinin hislerinde derin yaralar açmaktadır. Fransız üniforması taşıyan Ermenilerle Müslümanlar

⁴⁰⁹ BOA, HR. SYS. Belge No: 2543-8/1, 10-11

⁴¹⁰ BOA, BEO. Belge No: 346559.

arasında kanlı olaylar cereyan etmiştir. Öte yandan bütün Müslümanların ellerinden silahlarının alınmasına karşılık Maraş ve Zeyton Ermenilerine silah dağıtımı yapıldığı”, anlatılmıştı.⁴¹¹

7 Aralık 1919’da Diyarbakır’dan Harbiye Nezareti’ne gelen şifre suretinde;

“Fransızların Zeyton’a on hayvan yükü silah getirdikleri, İslahiyeli Hurşit Ağa isminde bir eşkıyanın yanına 300 kişi alarak Fransızlara jandarma kaydettirmek üzere Maraş’a gittiği ve Fransızların aylık 500 Frank ile Maraş’ta halktan jandarma kaydettikleri haber alınmıştır.”⁴¹² denilmektedir.

Anlaşılabileceği üzere Türkler Maraş’ta Fransızlarla çarpıştığı bir sırada Zeyton Ermenileri cephe gerisinde büyük bir tehlike arz etmişlerdir. Ermeniler bunla da kalmıyor, kıyafet değiştirerek casusluk yapıyorlar, Türklerin Elbistan’daki Kuvay-ı Milliye faaliyetlerini izleyerek Fransızlara rapor ediyorlardı. Zeyton Ermenilerinin bir diğer hedefi de Elbistan-Maraş hattını kesmek ve kuzeyden Maraş’a gelebilecek olan Türk Kuvayı Milliye’sinin yolunu kapamak ve geçişlerine engel olmaktı. Bu planlarını gerçekleştirmek için ilk hedef olarak Maraş-Elbistan yolu üzerindeki Ceyhan köprüsünü imha etmeyi düşünüyorlardı. Ermenilerin bu planının anlaşılması üzerine Bertiz müfrezesi Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından, Elbistan-Maraş yolunu kontrol altında tutmakla görevlendirildi. Böylece Maraş’ta Fransızlara karşı verilen mücadele sırasında, Zeyton Ermenilerinin herhangi bir harekatta bulunmalarına fırsat verilmeyerek etkisiz halde bırakıldılar. Fransızlar Maraş’tan atılana kadar, Zeyton Ermenilerine karşı herhangi bir askeri harekate girişilmedi. Maraş’ın kurtarılmasından sonra da Fransızların Antep cephesine yeni kuvvetler getirmemesi üzerine ikinci bir cephe açmamak için Zeyton meselesi olduğu gibi bırakıldı. Zeyton meselesinin halli

⁴¹¹ BOA, HR. SYS. Belge No: 2453-10/3.

⁴¹² BOA, HR. SYS. Belge No: 2543-3/4

mutlaka askeri bir hareket gerektiriyordu Bu sebeple hem Antep cephesini askeri açıdan takviye etmek hem de Zeyton Ermenilerini muhasara altında tutarak sulh yoluyla teslim olmalarını sağlamak için 1921 yılı Haziran ayına kadar esaslı bir teşebbüste bulunulmadı.⁴¹³

Zeyton’un Ermenilerden Temizlenmesi

Maraş’ta yapılan çatışmalar sırasında Zeyton Ermenileri, Maraş’a yardım etmek istemişlerse de Bertiz’den gelen milli kuvvetler bunlara izin vermemişlerdi. Maraş’ta birçok Türk ve Ermeni çatışmalarda hayatını kaybetmişse de, “Zeyton bölgesinde hiçbir Ermeninin burnu bile kanamayıp herkes gücüyle ilgilenmişti.”⁴¹⁴ Maraş’ın düşman işgalinden kurtulmasına rağmen Zeyton Ermenileri hala teslim olmamıştı. Fransızlar’ın Antep cephesine yeni kuvvetler getirmeleri üzerine yeni bir dahili cephe açmamak için Zeyton meselesi olduğu gibi bırakılmıştı.⁴¹⁵

Bölgede kalan Zeyton Ermenileri sorun çıkarmaya devam ediyorlardı. 10 Mart 1920 Üçüncü Kolordu Kumandanı Selahaddin şu bilgileri Harbiye Umumiye Dairesi’ne bildirmişti;

“Maraş olayları üzerine Zeyton’daki Ermeniler civar köylerden tamamen Zeyton Kışlasına toplanmışlardır. Nahiye müdürü ile ileri gelenlerden birkaç Müslümanı da kışlaya alarak Müslümanlarla ilişkiyi kesmişler, jandarma karakolunu dağıtmaya mecbur bırakmışlar ve silahları dahi almışlardır. Bundan heyecana kapılan ve Maraş’taki Fransız kuvvetleriyle irtibatlarını kesmek üzere Beşan köyünde toplanan milli kuvvetler ile uzun süre düşmanca bir vaziyette kalmışlardır. 5 Mart 1920’de Beşan köyüne giden Süleymanlı kaymakamı tarafsız bölgeye birkaç Ermeni

⁴¹³ Akbıyık, “Arşiv Belgeleri Işığında Zeyton...”, s.442.

⁴¹⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1920-1922, C.III, 2004:Belge No:66.

⁴¹⁵ Akbıyık, “Haçın ve Zeyton...”, s.116.

çağırarak jandarmaların silahlarının kendilerine iadesini, esir ettikleri nahiye müdürü ile arkadaşlarının teslimini ve tahrip ettikleri şehitliğin tamirini teklif edip, yirmi dört saat içerisinde cevap verilmesi ihtarında bulunmuştur. Sürenin sonunda Ermeniler cevap vermemiş ve iki taraf devriyeleri birbirleriyle çarpışmaya başlamışlardır. Ermeniler devriyelerine yardım için Beşan köyüne doğru ilerlemeleri üzerine karşılık görmüşler, birkaç saat devam eden çarpışmanın ardından Ermeniler çekilmesiyle olay sona ermiştir. İki taraf hala durumlarını muhafazaya devam ettirmektedirler.

Nahiye müdürünü tutuklamak üzere Maraş'tan 8 Mart 1920'de yeterli miktarda jandarma Zeytun'a sevk edildiği gibi vaziyeti araştırmak için Süleymanlı jandarma kumandanı Çardak'tan yola çıkarılmıştır”

Bu konu üzerine On Üçüncü Kolordu'ya Harbiye Nazırı Fevzi tarafından verilen emir şöyledir;

“Üçüncü Kolordu'nun Zeytun Ermenileri ile ortaya çıkan durum ve olaylar hakkında verdiği bilgilerinden Ermeniler ile Müslüman ahali arasında sonucu kestirilemeyen bazı önemli olayların meydana gelebileceği eğilimini görmekteyim. Daha önce de açıkladığım üzere özellikle Üçüncü ve On Üçüncü Kolordu bölgesinde Ermenilerle Müslüman ahali arasında bazı olayların ortaya çıkması, hatta bu olayların Ermenilerin kışkırtmaları neticesi olması, mukadderatımız ve barışımız üzerinde kötü bir etki bırakabilir. Hıristiyan ahali aleyhine öldürme manası taşıyan her türlü olayın ortaya çıkmasına şu sıralar engel olunarak sükûn ve güvenliğin korunmasını vatan menfaati açısından çok gerekli görüyorum. Bununla beraber meydana gelen Zeytun olaylarının daha başka olaylar doğurup yayılmasına kesinlikle fırsat verilmeyerek mümkün olduğunca idari, siyasi ve iyileştirici her türlü tedbire başvurularak barış ve sükûnet içerisinde çözümlenmesini Üçüncü ve On Üçüncü

Kolordulardan rica ederim.⁴¹⁶ Belgeden anlaşıldığı gibi yetkililer buraya yapılacak bir harekâtın olumsuz bir Ermeni propagandasına dönüşmesinden de endişe etmekteydiler.

Ermeniler bu sırada iâşe darlığı içindeydiler. Bu sebeple Zeytun'a yakın köylere ve yollara ara sıra çıkıyor Türklere saldırıyorlardı. Nitekim Kavurt mıntıkasında yolcuları soydular ve içlerinden iki Türk'ü şehit ettiler. Katiller Zeytun'a kaçtığı için yakalanamadı. Çünkü Zeytun kışlasına hiçbir kimsenin girmesi mümkün değildi. 14 Ocak 1921'de Göksun yolu ile silahsız olarak Maraş'a gitmekte olan Pınarbaşı'nın Karakilise köyünden Vahit oğlu Haydar ve arkadaşlarından dört kişi Kirazlıdere mevkiinde Ermenilerin saldırısı sonucu şehit oldu. Bir kişi de yaralandı. Susi köyünden Tapukoğlu İbrahim'in çok miktarda hayvanı, Bulgurlu köyünden olup da Zeytun'a sığınmış olan Vartan oğlu Ohannes tarafından çalındı. Yine Göksun'dan Maraş'a buğday götüren Türkler, Suçatı'da Ermenilerin saldırısına uğradı. Buğdayları ve paraları alındı. Tanır köyünden Hasan Bey'in hayvan sürüsünü Zeytun'a götürmek isteyen Ermeniler köy halkının yetişmesi üzerine bir keçiyi alarak kaçtılar. Çoğulkan köyünden bir çoban hayvanları ile birlikte Zeytun'a kaçırıldı.⁴¹⁷

Bu olaylar üzerine askeri harekât zaruret halini aldı. Ancak bundan önce II. Kolordu Kumandanlığı tarafından Kurmay Binbaşı İsmail Hakkı Bey burada inceleme yapmak ve durum hakkında rapor sunmakla görevlendirildi. Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in, 2 Nisan 1921 tarihinde II. Kolordu Kumandanlığına sunduğu raporda şu görüşler yer alıyordu:

“Ermeniler Zeytun kasabasının yakınındaki kışla binası ile buna bitişik olarak kendileri tarafından inşa edilmiş olan evlerde oturmaktadırlar. Ermenilerin nüfusu 1800 olarak tahmin edilmektedir. Bunların 400'ü silah

⁴¹⁶ BOA, BEO. Belge No: 346559; A.T.B.D., S.86, Ankara 1987, Belge No: 2079.

⁴¹⁷ Akbıyık, a.g.e., s.445.

kullanabilir durumdadırlar. Elllerinde ikiyüz silah, iki ağır makinalı iki otomatik tüfek, yedi yüz kadar el bombası ve cephaneleri mevcuttur. Ermeniler Zeytun'un 8-10 km. uzaklarına kadar gidip tarla, bağ ve kereste işleriyle uğraşıyorlar. Bu esnada silah taşımıyorlar. Civar köylerden Türkler Zeytun'a gidip geliyor ve Ermenilere erzak satıyorlar. Saldırıdan korkan Ermeniler serbestçe ziraat ve ticaret yapamıyorlar. Bu sebepten iaşe hususunda zor durumdadırlar.

Ahali iki kısım olup bir kısmı zengin diğeri fakir sınıftır. Zenginler rahat oldukları için Devlet'e itaat edilmesini ve civar Türk köyleriyle iyi geçinmesini istiyorlar. Fakirler ise sıkıntıda olduklarından her ne suretle olursa olsun bu vaziyetten kurtulmalarını bunun için gerekirse çarpışmaya girişilmesini savunuyorlar. Can emniyeti sağlandığı takdirde işleriyle uğraşacaklarını ima ediyorlar. Saldırıya maruz kalmayacakları temin edildiği takdirde, Zeytun kasabasına giderek yeniden inşa edecekleri binalarda oturmak istediklerini ifade etmektedirler. Kışlaya sığınmalarının amacı saldırıya karşı müdafaada bulunmak fikrinden kaynaklanmaktadır. Kışla binası iki kat olup taştan yapılmış sağlam bir binadır. Kışla binasının kapısı Ermeniler tarafından kerpiç ve taşlarla kapatılmış alt ve üst katlarda müdafa için mazgal delikleri açılmıştır. Zeytun müfrezesinin bulunduğu Beşen köyü Zeytun kışlasına altı km. mesafededir. Müfrezenin mevcudu yüz kişi kadar olup efradın elbise ve ayakkabıları pek fenadır. Yalınayak efrat da vardır. Başlıbozuk elbiselerinden dolayı Zeytun Ermenileri müfreme askerlerine çete gözü ile bakmaktadırlar. Efradın elbisesinin ayrılması, gerek Ermeniler gerekse civar köylüler üzerinde büyük bir tesir uyandıracaktır. Asker sevki için yollar ve köprüler müsaittir"⁴¹⁸

II. Kolordu Kumandanlığı bu raporu Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderirken; Zeytun

⁴¹⁸ Akbıyık, a.g.e., s.446.

Ermenilerinin tarihteki isyanları sebebi ile çevrede korku yarattığını, gelecekte tekrar isyan edebilecekleri endişesi ile halkın, Ermenilerin orada kalmalarına taraftar olmadığını belirtti. Bunun için Ermenileri kışladan çıkarıp Zeytun'da kasaba tesis ettirmenin doğru olmayacağını, meseleyi zamanında ve tamamen halletmenin daha doğru olacağını savundu. II. Kolordu Kumandanı Albay Selahattin Bey bu görüşlerin yanı sıra, Ermenilerin kışlayı terk etmeyi kabul etmeyeceklerini bu durumda da Haçin'deki gibi bir vaziyetin doğabileceğini ve işin halledilmesinin bir süre uzayabileceğini de belirtti. Bu durumda, Ermenilerin müsait bir zamanda kışladan çıkarılarak emniyet altına alınmalarının mı yoksa Zeytin civarını terk etmelerinin mi gerektiği hususunun bildirilmesini istedi.

Türk tarafında bu gelişmeler olurken Zeytun Ermenilerinden bazıları, Türk köylerine yakın bağ ve tarlalarını çok ucuz fiyata satmak için müracaatta bulunuyorlardı. Bu müracaatın fakir olanların zaruretten, zengin olan Ermenilerin ise sahipsiz kalan bağ ve bahçeleri satarak kazanç elde etme düşüncesinden kaynaklandığı gözleniyordu. Ermeniler civar Türk köylerinden zahire almak ve Maraş'tan da giyecek ve yiyecek alabilmek için yanlarına jandarma takılmasını ve şehre gitmelerine izin verilmesini istiyorlardı. Ermenileri koruma hususunda onların muhafazasına verilecek sayıda jandarma olmadığı gibi, Türk yetkilileri asayiş açısından Ermenilerin serbestçe gezmelerine izin vermiyorlardı. Ermenilere durum izah edildiyse de Onlar köylere jandarmasız da gidebileceklerini anlaştırmak istiyorlardı. Bu durum Ermenilerin ne kadar sıkıştığını gösteriyordu. Bu durumu yerinde gören Fırnis nahiye müdürü Saadettin Bey, Türk askeri yetkililerine Zeytun meselesinin halli için bundan daha müsait zaman bulunamayacağını ve harekete geçilmesinin uygun olacağını bildirdi.

1920 Nisan ayının sonlarına doğru Zeytun'dan Maraş'a sadakat yemininde bulunmak için dört Ermeni azası

geldi. Geçmişini unutmak istediklerini, Zeytun'da askeri bir müfrezinin bulunmasını kabul edebileceklerini, ondört silahtan başka teslim edecek silahları olmadığını beyan ettiler. Ancak Türk yetkililerine teslim olup kışla binasını boşaltmaktan kaçındılar.

Yeterince sıkıntı olan Zeytun'un Ermenilerden temizlenmesi için artık harekete geçmeye karar verilmiştir. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Vekili Fevzi Paşa, II.Kolordu Kumandanlığına 23 Mayıs 1921'de, Zeytun kışlasının tahliye edilerek, daha önce Ermenilerin taarruz ve tecavüzlerinden zarar görmüş olup, bölgeyi terke mecbur kalmış olan İbrahimişığı Aşireti'nin oraya yerleştirilmesini emretti. Bununla birlikte, Ermenilerin silahlarının alınarak şimdilik o civarda ikametlerine müsaade edilmesini, bu meselede silah kullanılmamasını arzu ettiklerini, ancak silah kullanma ihtimali olduğundan ona göre tedbir alınmasını, bunun için gerekli cephanenin gönderileceğini bildirdi.⁴¹⁹

Bu sırada Kurtuluş Savaşı da tüm hızla devam etmekteydi. İkinci Kolordu'nun Afyon cephesine hareketi gerekli ise de Zeytun Ermenileri'nin vaziyetini ıslah etmeksizin Kolordu'nun Maraş'tan ayrılmasının mümkün olmayacağı bildirilmişti. Hatta bu meselenin süratle halledilmesini emrediyordu. Türk yetkilileri meselenin barışçı yollarla halledilmesini istiyorlardı. Bu amaçla, IX. Fırka Erkan-ı Harbiye Reisi Binbaşı Faik, Ziraat Bankası Müdürü, II.Kolordu'dan Teğmen Edip Bey ve Maraş Jandarma Alay Kumandanı Tefik Bey'lerden oluşan 4 kişilik bir Heyetin teşkilini emretti. Oluşan bir heyet Ermenilerin teslim olmalarını sağlamak ve hükümetin beyannamesini tebliğ etmek üzere 19 Haziran 1921'de Maraş'tan Zeytun'a hareket etti. Heyet Zeytun kasabasının 6 km kadar güney doğusunda Bezergan Dağı'ndaki milli bölüğün karargahına geldi. Bu bölük Ermeni güruhunun civar köylere olabilecek taarruzlarına engel olmak maksadı

⁴¹⁹ Özalp, a.g.e., s.612.

ile burada bulunduruluyordu. Bölük askeri tamamen o bölgedendi. Bu mıntıka gayet sarp ve yekpare kayalıklara, pek tehlikeli uçurumları vardı. Basit bir yolu bile yoktu. Arazi genellikle bazen çıplak bazende sık fundalıklarla örtülmüştü. 190 Küsur yükseklikteki dağlar ve fundalıklar arasına sıkışan bu ermeni topluluğunu kolaylıkla kışladan çıkarabileceğimiz şüpheli idi. Bölük kumandanından ve gerekse bölüğün mahalli askerinden Ermeniler hakkında gerekli bilgiler alındı. 20 Haziran'da Fırnis'a ulaşan heyet, Fırnis Nahiye Müdürü ile Ermenilere haber göndererek, kendileriyle görüşmek üzere birkaç kişinin gelmesini istedi.⁴²⁰

Bundan sonrasını bölgeye gönderilen heyet içinde yer alan Teğmen Edip Bey (Çetenakıncı)'den dinleyelim;

“Buradan ileri, ne Heyet Başkanı ve ne de azaları (benden başka) gitmek istemiyorlardı. Bölük askerlerinden milli kıyafetle iki silahsız asker, asilerin ikamet ettiği kışlaya gönderildi. Giden neferler ancak gece yansından sonra beraberlerinde katır süvari, Zeytun Ermenilerinden İsadör, Vartan ve Setrak isminde üç kişi geldi. 3 Ermeni olduğu halde bölük merkezine geldiler. Bu Heyete 3 teklifte bulunuldu.

1- Kışlanın tahliyesi ile Maraş'a gelmeleri.

2- Kışlanın tahliyesi ile köylerinde kalmaları.

3- Kışlanın tahliyesi ile arzu ettikleri taktirde hükümet tarafından Fransız bölgesine nakilleri.

Ermeniler kendi aralarında kendi lisanları ile bir şeyler görüştüler, cevaben, Kışlada ikamet eden 2000 Ermeni'nin adına anlaşmaya yetkili olmadıklarından bu teklife kesin cevap veremeyeceklerini söylediler. Anlaşma ile de heyetimizi Zeytun kışlasına davet ettiler. Heyet Başkanı azaları Ermenilerin bu teklifine karşı ret cevabı verdiler. Bir fenalığa maruz kalınacağından korkarak kışlaya

⁴²⁰ Çetenakıncı, a.g.m., s.54.

gidemeyeceklerini kesin bir dil ile Ermenilere bildirdiler. Bu üç Ermeni hayvanlarını hazırlamak üzere dışarı çıktılar. Anlaşmak hususundaki bu münakaşalarımız devam ederken sabah yaklaşıyordu. Arkadaşlarımın cüret ve cesaretsizliğinden, hususi ile kolordunun ve dolayısı ile Büyük Erkanı Harbiye Riyasetinin verdiği emre karşı hareketlerinden, bilhassa en buhranlı zamanda hayatlarını mukaddes toprağa tercih etmelerinden heyet başkanı ve üyelerine üzüntümü bildirdim. Ermenilere cevaplarını bildirmelerini söyledim.

Hayatımı mukaddes toprağın ve aziz milletim uğrunda fedaya hazır olduğumu ve Ermeni isyancılar ile anlaşmaya gidilemeyecek olursa tek başıma gitmeğe, hatta icap ederse ölmeye hazır olduğumu büyük bir ciddiyet ve asabiyetle bildirdim. Heyet üyesinden Maraş Jandarma Alay Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey, evli olduğundan bahisle, hayatını muhafaza etmek mecburiyetinde olduğundan onlar ile konuşmağa gidemeyeceğini açıkça bildirdi. Heyet reisi Faik Bey de çekindiğini söyledi. Ziraat Bankası müdürüne teklif ettim. Bu zatta ekseriyet olmadıkça gidemeyeceğini bildirdi. Mesele bu şekil aldıktan sonra artık arkadaşlarımla uzlaşma ve anlaşma ümidi kalmamıştı. Hareketimiz için emir bekleyen Emin Onbaşıya hayvanımın hazırlanmasını emrettim. Önde Ermeniler süvari giderken, ben Ermenileri, süvarilerde beni takip ediyorlardı. Dik kayalar arasından ve yolsuz yerlerden gitmek benim için mümkün değilken Ermenilere cesaretsizlik göstermemeğe gayret ederek bu geçilmesi mümkün olmayan yerlerden geçtik. İlk olarak kayalıklar arasından uzanan tek ve yüksek bir kule gözüme çarptı. Bunun bir tarassut kulesi olduğuna şüphe yoktu. Kalenin en yüksek yerine bir Ermeni bayrağı asılmış ve büyük bir Ermenistan gagesinden başka bir şey düşünmeyen bu Ermeniler yüksek, ıssız dağlarda bile bu gaye ile yaşıyorlardı. Yarım saat sonra Bazergan Dağı batı yamaçlarında küçük ve düzgün bir arazi parçası üzerinde inşa edilmiş muazzam bir kışla gözüme çarptı.

Kışla yolunu ve yokuşunu hayvanlarımızla çıkarken 10 kadar Ermenin bize doğru geldiği, yüzlercesinin de kışla meydanından bizi gözledikleri görünüyordu. Ermeniler yanaşınca hayvanımdan indim. En önde asker elbisesi giymiş, kilot pantolonlu, siyah saçlı ve bıyıklı şişmanca bir Ermeni elimi sıktı ve kendini takdim etti. ‘Aram Çavuş’, ben de ‘Teğmen Edip’ cevabını verdim. Boynuna 6’lık bir zeis dürbünü ile beline 10’luk bir mavzer tabanca asmış, 2 sıra da fişek beline sarmıştı. Hayvanım süvarilerinden birinin yedeğinde olduğu halde kışla düzlüğüne çıktığımız zaman bütün meydanlık birçok kadın, çocuk ve erkekle dolmuştu. Binlerce Ermenin arasında, keskin bakışları altında yavaş yavaş yürüyorduk. Krokide okla gösterilen doğrultuda yolumuza devam ettik. Yıldız (*) işareti ile gösterilen odanın penceresinin kenarına oturdum. Oda halılarla döşenmiş, büyük ölçüde bir insan resmide çapraz iki Ermeni bayrağı arasına konmuştu. Kim olduğunu sordum. Ermeni hükümetini kuran birinci hükümdar Hayk olduğunu söylediler. Arazinin vaziyetinden, mantıkanın yolsuzluğundan söz açtım. Kışlanın ne zaman inşa edildiğini sordum. Aram Çavuş kışla hakkında şu malumatı verdi. Zeytun kasabasında çok Ermeni olduğunu, bunları hükümetle ara sıra anlaşmazlık yüzünden, hükümetin bu bölgede asker bulundurma mecburiyetinde kaldığından kışlanın Sultan Abdülhamid zamanında yapıldığını, oturduğumuz binanın da telgrafhane olduğunu, arkamızda görünen kulenin ise kışladaki askerin tarassutları için olduğunu, bu malumatı babası Sergis’in naklettiğini söyledi. Adamın vaziyetinden kendisi ile uyuşamayacağımızı tahmin ediyordum. Sözünü bitirince, ne maksatla geldiğimi, kendisine ve etrafındaki Ermenilere nezaketle izah ettim.

Efendiler hükümet sizin bu suretle ayrı kalmanızı, dağ başında kimsesiz yaşamanızı arzu etmiyor. Hükümet, milleti ile beraber yaşamak istediği halde, sizin bu vaziyetinizden hükümetten ayrı ve uzak yaşamak istediğiniz anlaşılıyor. Bu sene 25.000 mevcudunda 6 piyade alayı ve

şu aşğıda gördüğünüz mızraklı süvarilerden de 1.500 atlı iki süvari alayı, 24 batarya yani 96 top vardır. Şehrin kışlasının Maraş muharebesinde Fransızlar tarafından yıkıldığı sizce malumdur Hükümet bu oturduğunuz da dahil, askerleri kışlalara yerleştirmek istiyor. Bunun için sizi Maraş'a sevk etmek ve kışlayı tahliye ettirmek için hükümetim tarafından buraya gönderildim. Bu hususta sizlerle anlaşmaya geldim. Bununla beraber Maraş'a gitmeği arzu etmediğiniz takdirde kasabanızda kalabilirsiniz veya hükümetin onları emniyetle sevk edeceğine söz veririm dedim.

Aram asabi bir tavırla bana şu cevabı verdi; 'Subay Efendi, Hükümete bizim itimadımız kalmamıştır. Kaç defa teslim oldu isek, bizi süngüden ve kılıçtan geçirmiştir. Bu kere de bizi sen kandırmağa geldin. Biz, ne Maraşa gider, ne de Fransız mıntikasına geçer ve ne de kışladan çıkarız. Bizi bu kışladan çıkarmak ancak canımızı almakla mümkündür.' Aram daha sonra yaptığı eşkiyalıkları, elleriyle öldürdüğü Türk subayını anlatarak, hükümetle bu kadar çarpıştıktan sonra teslim olursam beni mutlak öldürürler. Bundan dolayı artık hükümete itimadımız yoktur. Teslim olmayı ve kışlayı da teslim etmeği aklınızdan çıkarınız. Aram Çavuş sözüne devam ederken yanındaki Ermenilerde kendi aralarında Ermenice konuşuyorlardı. Bazıları zannettiğime göre Aram'a kızıyorlardı. Aram'a, 'Aram Efendi, sen bana 7 sene evvelki yaşantını anlatma. Ben ne senin, ne de Ermeni milletin tarihini dinlemeğe gelmedim. Burada yaşayan Ermenilerin hayatlarını devam ettirmek maksadı ile ayağınıza kadar geldim. Bugün için insanların yaşaması mümkün olmayan bu ıssız dağlar başına gelmekliğime hiçbir mecburiyet ve sebep yokken yalnız insanlığa hizmet etmek maksadı ile buraya kadar geldiğimi sana ve arkadaşlarına hatırlatmak isterim. Burada şahsım açısından tehlike olduğunu bildiğim halde hiçbir kuvvet değil, belki insaniyete yapacağım bu hizmet beni buraya, aranıza getirmiştir. Bu sözlerime şahit olacak üç arkadaşımız da aranızdadır.

Onlardan vaziyeti sorar ve daha açık olarak anlarsınız. Ben eski hükümetin değil, yeni ve pek kuvvetli hükümetimin bir memuru ve temsilcisi sıfatı ile buraya geldim. Anlatarak kahramanlık telakki ettiğiniz o elim ve kederli günlerde pek çok arkadaşınızı ölümün kucacağına bizzat attığınızı size bir daha hatırlatmak isterim. Bu son hareketinizle, buradaki zavallıları da boynunuza almak istediğinizi anlıyorum. Hükümete itimadınız olmadığından birçok yerlerde kesildiğinizden bahsettiniz. O olaylar eski hükümete aittir. Görüyorsunuz ki biz Türkler bile sabık hükümetle mücadeledeyiz. Hükümetin adaletini sana şununla ispat ederim ki, senin burada dağ başında, hükümete isyankar bir vaziyet almaklığına birçok arkadaşlarınızın da Fransızlarla müştereken Antep ve Adana cephelerinde aleyhimize silah çekmiş olmalarına rağmen, bugün Maraş'ta Türkler kadar serbest hayat geçiren Ermenilerin olduğunu size ve arkadaşlarınıza hatırlatmak isterim. Hükümetin şevket (güç) ve kudretini sana şununla ispat ederim ki, bir sene evvel Maraş'ta patlayan Fransız tüfekleri, bugün milli hükümet karşısında tutunamayarak Antep'e ve Adana'ya kadar atılmışlardır. Güvendiğiniz Fransız ordusu da karşımızda tutunamamıştır.'

Sözümeye devam ederken Aram ayağa kalktı, kanı beynine sıçramıştı, kendini dışarıya attı. Bu sırada birkaç Ermeni de Aram'ı takiben dışarı çıktılar. Odada kalan diğer Ermenilerle Aram'ın hareketi kendi milleti aleyhine pek pahalıya mal olacaktır dedim. Bu tehditkar sözümü henüz bitirmemiştik ki, solumda oturan bir Ermeni ayak ucu ile ayağıma dokundu. Diğer Ermenilerde kendi lisanlarında heyecanlı görüşüyorlardı. Vaziyetin vehametini takdir ediyorum. Hükümetim için en feci ölümler bile gözümde hiç görünüyordu. Ermeniler birer ikişer odadan çıktılar. Yalnız ayağıma basan Ermeni odada benimle kalmıştı. Bu Ermeni kendisinin doktor olduğunu, büyük harpte Filistin cephesinde doktor olarak orduda yüzbaşı rütbesi ile hizmet ettiğini söyledi. Aram'ın vaziyetini benim için tehlikeli

gördüğünden, itidal ile hareket etmemi tavsiye hatta rica etti. Bu kısa görüşmeden sonra Dr. Sergis de odayı terk etti. Odada yalnız kaldım. Elbisemin altında sakladığım tabancamı ihtiyaten biraz daha yukarı kaldırdım. İcabında sürat ve kolaylıkla kullanabilmek için kabza hizasında göğsümden bir düğmeyi çözdüm. Yukarda konuştuğumuz müddetçe kışla meydanında toplanan ve neticeyi bekleyen Ermeniler 10 dakika geçmemişi, silahlandılar.

Kışla avlusundaki süvarilerime de tehlike içinde bulunduğumuzdan dikkatli olmalarını pencereden anlatmıştım. Bu sırada süvarilerim, bilhassa Emin onbaşı bütün dikkatleri ile beni gözlerken, silahlanan Ermeniler de yüksek sesle birbirleri ile adeta kavga ediyorlardı. Bu uğurda hayatlarını fedaya hazır arkadaşlarımda benden uzak kalmışlardı. Bu sırada Dr. Sergis uçuk benizle odaya girdi. Heyecanlı hali ile bana itidal ve sükunet tavsiye etmekle beraber, aksi halde hayatımın tehlikede olduğunu tekrar etti.

Öğlene yakın 10 kişilik bir sofraya hazırlandı. Çeşitli rakımlarla, mezelerle süslendi. İsrarım üzerine rakımlar kaldırıldı. Yemekler sofraya kondu. Yemekten iki saat sonra neye karar verdiklerini sordum. Hiçbir şeye karar vermediklerini söylediler. Mademki siz kendi mukadderatınız hakkında karar vermekten çekiniyorsunuz, müsaade edin de ben gideyim dedim. Bu teklifim üzerine Aram yerinden fırladı, 'Gelirken kendin geldin, fakat giderken bizim reyimizle gidebilirsin' dedi. Birinci felaketi atlatmıştım, fakat bu konuşmamızdan itibaren de ikincinin başlangıcında bulunduğumu anlıyordum. Cevaben, 'Ben gelirken kendi arzulla geldiğim gibi, giderken de kendi arzulla gidebilirim' dediğim zaman Aram şu karşılıklıta bulundu. 'Subay efendi, sen buradan gidemeyeceksin, hükümete bizim itimadımız yoktur, sizi hükümete karşı elimizde rehin tutacağız', dedi.

Ermeni elinde 24 saat daha kalmış olursam, hayatımı kurtaramazdım. Çünkü kışla tahliye edilmediği takdirde, 24

saat sonra, Ermenilere karşı askeri hareket başlayacaktı. Eğer harekate kadar ellerinden kurtulamazsam, harekattan sonra en önce benim boynum vurulacaktı. Aram'ın bu sözü üzerine yerime oturdum. Soğukkanlılıkla Aram'a ve etrafımdaki Ermenilere şu cevabı verdim. 'Arkadaşlar, beni elinizde rehin bulundurmamak sureti ile kendinizi kurtarmayı düşünüyorsanız, bu sizin aleyhinize neticelenecektir. Hükümetim beni vazife ile gönderdi. Hükümetin bir memurunu tevkife kalkmanız, hükümetin emrine muhalefet ettiğinizi gösterecektir. Bu durumda hükümetim beni vazifem başında feda edecektir. Unutmayın ki, arkamda milli bir ordu vardır. Ben asker oldukça, ölüm bana her zaman vardır. Bugün burada olmazsa, er geç vatanımı kurtarmak için seve seve öleceğim', dedim ve oturdum.

Ermeniler söylediklerimi düşünce ile dinliyor, uçmuş benizleri, solmuş ve sönük bakışları ile beni süzüyorlardı. Türkçe bilmeyenlere de söylediklerimi büyük bir heyecanla naklediyorlardı. Sözümün bitmesi üzerine, odadaki Ermeniler kendi lisanlarında bir münakaşaya başladılar. Yüksek sesle konuşurken, ara sıra el ve parmak kaldırıyorlardı. Rey topladıklarını anlıyordum. Ermeniler odadan çıktılar ve kışla meydanındaki Ermeniler arasına karıştılar. Orada da şiddetli münakaşalar başladı. Kışla meydanındaki Ermeniler ikiye ayrıldı. Aralarında hemen hemen mücadele oluyor gibi bir hal oldu. (bir kısım rehin olmamı, bir kısım serbest bırakılmamı istiyordu). Bu benim lehime idi. Fakat sonra askeri hareket başlayacağından aralarından bu akşam çıkmadığım takdirde, bu vaziyet karşısında yarından sonra hayatta kalma imkanı görmüyordum.

Akşama doğru Ermeniler tekrar odama geldiler, benimle beraber bir heyetin Maraş'a gitmesine karar verdiklerini söylediler. (Heyet doğrudan doğruya, kolordu kumandanı Selahattin Adil Beyefendiyi görmek istiyordu). Buna pek memnun kaldım. (zira hakikat hiçbir surette meydana çıkılmayacaktı). Maraş'a gidecek heyet 3 kişi idi.

Beraber kışla meydanına indik. Kasabanız ne haldedir? Köyünüzü göreyim dedim. Ermeniler beni kasabaya indirdiler. Kasaba tamamen harabolmuş, birkaç bahçeli evle bir kiliseden başka hepsi yanmış ve yıkılmış idi. Maksadım, kumandanın emrine, askeri hareket başladığı takdirde, kasabaya giden yolları tespit etmek, civarın krokisini almaktı. Tütün deresine indim ve etrafın vaziyetini beynime çizmeye çalıştım. Kışlaya en kolay yolun nereden olabileceğini tespit ettim. Birçok silahlı Ermeniler arasında atıma bindim. Süvarim ve 3 binek hayvanı Ermeni süvari ile Zeytun kışlasından hareket ettik. Süvarilerimin hayatını kurtarmaktan ve vazifemi yapmaktan büyük bir zevk duyuyordum. Yarım saat sonra fundalıkların arasında insan başlarının inip kalktığı görülüyordu. Biraz daha yürüdük, kurmay Binbaşı Faik Beyi gördüm. Ermenilere yürümelerini söyledim, onlar yollarına devam ederken Faik beye, ne var ne yok, diye sordum. Süvariler ile şehit edildiğimi zannettiklerinden kışla etrafında hafif bir muhasara hattı teşkil ettiklerini ve bu suretle de kıtalar Maraş'tan yetişinceye kadar olsun kışlanın vaziyetini emniyete almakla beraber, etrafını da abluka etmeğe karar verdiklerini söyledi.

Bölük merkezine geldik. Akşama doğru yola çıktık. Geç vakit Ceyhan sahilindeki Jandarma karakolunda geceyi geçirdik. Telefonla da Selahattin Adil beyefendiyi meseleden haberdar ettim. Kumandan, Ermeni heyetinin Maraş'a gelmesine lüzum olmadığını, meseleyi doğrudan doğruya halletmekliğimizi söyledi. Bunun üzerine düştüğüm vaziyetin ne kadar müşkül olduğunu ve ancak bu heyetin Maraş'a götürülmesi ile hayatımı kurtarabildiğimi izah etmekle beraber Ermenilerle uyuşmak mümkün olmayacağını da hatırlattım.

Sabahleyin Ceyhan sahilinden hareket ettik. Ahur dağlarına geldiğimiz zaman Maraş'tan hareket eden 9. fırka ile karşılaştık. 27. alay hücum taburu, istihkam bölüğü, iki toplu bir dağ bataryası Zeytun istikametinde yürüyordu. Öğleden sonra Maraş'a geldik. (Zeytun'a gidip gelme 95 km

yol alınmıştır.) Kolordu kumandanı Selahattin Adil Bey beraberimizde gelen Ermeni heyetini huzuruna kabul etti. Kumandan beyefendi heyete hitaben, gönderdiğim heyetin sözü ve teklifi ne onu kabul etmek mecburiyetindediniz, heyetin sözü, hükümetin sözüdür, ya Edip Efendi'nin size yapmış olduğu teklifi kabul eder kışlayı boşaltırsınız, aksi takdirde yarından itibaren askeri harekate başlanacaktır. Bu suretle söylemek üzere derhal Zeytun'a gidiniz dedi. Ermeni heyeti bu derece kesin emre karşı söz söylemek imkanını bulamadılar ve derhal hareket ettiler. Ermeniler pek düşünceli bir yüzle merdivenler den inerken ben de daireme çıktım, kışlanın vaziyeti dimağımdan silinmeden bütün teferruatı ile bir kağıda çizdim. Birkaç arkadaşı bu resim adedini süratle çoğalttık. Birini kolordu kumandanına, diğer 8 adedini de askeri hareketi yapacak kıta kumandanlarına verilmek üzere emir atlısı ile müfreze kumandanı Faik beye gönderdim ve bu suretle biraz olsun aydınlatılabildim. Zeytun hareketini deruhte eden kıta müfreze kumandanı, 27. alay kumandanı Faik Bey'di. Faik Bey müfrezesi, işgal ettiği kışlayı akşamdan sarmıştı.⁴²¹

Daha sonra Zeytun Ermenileri adına Muhtar Setrak tarafından hazırlanmış bir teklif sunulmuştu;

“Kışlanın birden bire tahliyesi halinde, bunca zamandan beri hükümetin merhametine bırakılmış olan evlatlarımız harabeye dönmüş Zeytun kasabasında iskan edilemeyecektir. Bu bütün masumların telef olmasına sebep olacaktır. Evlerimizin oturulabilir hale gelmesine kadar, bir müddet daha kışlada kalmamız gereklidir.

Ahalimizin çoğu Maraş'a geçmeyi ve orada yerleşmeyi arzu etmektedir. Fakat tarla ve bağlarımızın hasat vakti geldiğinden ve Maraş'ta iaşelerini sağlayamayacaklarından kendi yerimizde kalmamıza izin verilecektir.

⁴²¹ Çetenakıncı, a.g.m., s.54-56

Elimizde bulunan 12 adet silahın ve bir miktar cephanenin, asayiş sağlanıncaya ve etraftan olabilecek sarkıntılıklar yok edilinceye kadar, vesika karşılığı bizde kalmasına müsaade edilmelidir.

İsteklerimizi her ne kadar yazılı olarak verdik ise de doğrudan doğruya yetkililere iletmek istiyoruz.”

Ermenilerin bu son isteği önce gördüğümüz gibi yerine getirildi ve onlardan bir heyet Maraş'a götürüldü.

Ermeniler bir taraftan bu şartları ile sürerken diğer taraftan da Zeytun kışlasını kuvvetlendirmek için taş ve toprak çektikleri görülüyordu. Bu durum onların teslim olmaya yanaşmayacaklarını ve karşı koyacaklarını gösteriyordu. Bunun üzerine Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Vekili Fevzi Paşa, Zeytun'un kuşatılması için harekete geçilmesi emrini verdi.⁴²²

Ermeni heyeti Maraş'tan geri dönerken, Türk kuvvetlerinden 25. Alay da teslim olacak Ermenilerin iskanlarını sağlamak, teslim olmayanlara karşı harekette bulunmak üzere Zeytun'a yöneldi. Bu arada Türk askeri yetkilileri, Antep'te bulunan ve Fransızların danışmanlığını yapan Ermeni Rafeel Kherlakian (Hırlakyan)'dan, Zeytun Ermenilerini kan dökmeden teslim olmaları hususunda ikna etmesi için yardımcı olmasını rica etti. Bu amaçla Rafeel Hırlakyan da Türk kuvvetleriyle 25 Haziran 1921'de Maraş'tan Zeytun'a hareket etti. Bundan sonraki gelişmeleri olayların birinci derecede şahidi olan ve bizzat yaşayan Mekteb-i Hukuk mezunu, Ermeni Hukukçu Rafeel Hırlakyan anlatmıştır. Rafeel Hırlakyan II. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey'e sunduğu kendi imzasını taşıyan, 1 Temmuz 1921 tarihli raporunda şu bilgileri vermektedir.

“26 Haziran akşamı Zeytun yakınlarına vardık. O gece ben ve bizimle Zeytun'a dönen Ermeni heyeti, 25. Alay

kumandanının (Binbaşı Hasan Bey) yayına çağrıldık. Kumandan Bey, Zeytunlulara hitaben tanzim etmiş olduğu beyannameyi okuduktan Sonra, tebliğ etmem için bana verdi. Beyannamede kışlanın ve silahların teslimi halinde, can, mal ve namuslarının korunacağı, iskanları için çadırlar getirildiği istirahatlarının sağlanacağı belirtildikten sonra, yirmi kişinin, silahları hayvanlara yükleyerek 27 Haziran Pazartesi öğleye kadar Alay karargahına gelmeleri aksi takdirde mukabele görecekle belirtilmekteydi. Kumandan Bey, benim 27 Haziran günü Zeytun'a hareket etmemi ve öğleye kadar kesinlikle karargaha dönmemi emretti.

Aynı gün sabah saat 6.30'da Zeytun'a vardık. Etrafta gördüğüm herkese hemen kışlaya gelmelerini bildirdik. Bizimle beraber askerin de geldiğini duyan halk büyük bir telaşa kapıldı. Zeytun büyüklerin topladım. Beyannameyi okudum. İtaat edilmesi halinde hiçbir kimsenin burnunun kanamayacağını can ve mallarının korunacağını istirahatlarının düşünüldüğü, asayişini sağlamak için etrafa askeri kuvvetler yerleştirileceğini, harap evlerin tamiri için yardım edileceğini, hayvanları korumak için kendilerine vesikalı silah verileceğini, Zeytun'dan memnun olmayanların istedikleri yere hatta milli hudutlar haricinde yaşamak isteyenleri hudut haricine gönderileceklerini, herkese iyi davranılacağını hak ve adaletten başka gaye güdülmeyeceğini izah ettim. Maraş'tan dönen Ermeni heyeti de Türklerle yaptığı görüşmeler hakkında bilgi verdi. Maraş Hristiyanları reisi Rosaniler de itaat edilmesi hususunda ricada bulundu ve gördükleri iyi muameleyi anlattı.

Sükunetle düşünürlerken Türk askerinin on dakikalık mesafeye kadar geldiği haberi umumi bir heyecan yarattı. Derhal kışlaya doldular. Kışlanın içi bir mahşer halini aldı. Durumun kendim için tehlike arz ettiğini hissettiğimden, sesimin yettiği kadar, tekrar itaat etmelerini, kendilerine hiçbir zarar gelmeyeceğini yeminle temin ettikten sonra, “ben gidiyorum gelenler arkamdan gelsin” diyerek bayrağı elime aldım. 9.30'da kışladan çıktım. Kışlanın kapısına

⁴²² Akbıyık, “Haçın ve Zeytun...”, s.119.

atılan iki silahlı, benimle gelecek olanlara mani oldu. Herkesin gelmesini temin amacıyla gayet ağır surette yürümeye başladım. Beni takip edenleri Türk askeri saflarına geçirdim. Alay kumandanına durumu anlattım. Alay kumandanı teslim olanlardan, kışlada yakınları aile ve çocukları olanları ayırıp, iade edileceklerini bildirmek üzere, Ermenilerden oluşan bir heyeti Zeytun'a gönderdi. Fakat heyet kabul edilmedi. Heyet, Kumandan Bey'e hitaben yazılı bir mektupla geri döndü. Mektupta, kadın ve çocukların can ve namuslarının hükümete teslim edilmiş olduğu ve geri kabul edilmeyecekleri belirtildi. Kocaları ve yakınları ile birlikte dönmeleri halinde kabul edilecekleri teminatıyla, kadın ve çocuklar kışlaya geri gönderildiler. Kocaları ile birlikte gelenler, bağ ve bahçede olup da olaylardan malumatı olmayanlar ile kışlanın dışında kalanlardan toplam 597 kişi o gün öğleden sonra salimen karargaha nakledildiler.

Her ne kadar çarpışmaya başlanmış ise de itaat etmeleri halinde evvelce vaat edilen teminatlardan faydalanabileceklerine dair, kışladaki Ermenilere bir beyanname daha yazıldı. Kumandan Bey'in emri üzerine İsadör Zeytun rahibi ve benim tarafımdan da müşterek bir mektub yazıldı. Yazılan beyanname ve mektup rahip tarafından gönderildi. Bunu müteakiben ahalinin arzusu ile Maraş'a hareket ettik. Yolda Ermenilerin görmüş olduğu muameleye misal olmak üzere, kaybolan bir keçinin bulunması için müfrezeler çıkarılıp mutlaka bulunması, aksi takdirde bütün müfrezenin kurşuna dizileceği emri verildi. Yarım saat içinde keçi bulundu. Kadın ve çocuklar fazla yol alamadıklarından ve iki kadın yolda doğum yaptığından on saatlik mesafe dört günde alındı. Hatta gücü kalmayan bazı kadın ve çocuklar, Türk askerlerine ait hayvanlara bindirildi. Maraş'tan üç saat mesafeye kadar hepsine yiyecek gönderilmek suretiyle, haklarında askeriye tarafından bir kat

daha lütuf ve insaniyet gösterildi".⁴²³ Edip Bey kışladakilerden çoğunluğu kadın ve çocuklardan 595 kişinin teslim olduğunu, bunların hareket sırasında 2 gün Zeytun kasabasında Ceyhan nehri sahilinde kaldıklarını, yazmaktadır.⁴²⁴

Ermenilere yapılan son çağrı da kabul görmeyince bunun üzerine harekate başvurmak zaruret halini almıştı.⁴²⁵ 27 Haziran 1921 günü öğleden sonra saat 6'da Türk kuvvetleri Ermenilerin sığındığı Zeytun kışlasını topçu ateşine tuttu.

Türk kuvvetlerinden 25. Alay kıtaları Zeytun kışlasının doğu ve güney cephesini, kuzey doğu cephesi olan Ayazdere tarafını yerli kuvvetlerden Kıvrak İbrahim çetesi, kuzey cephesi ile Zeytun köprüsünü Jandarma Ahmet emrindeki kuvvetler, batı cephesi olan Sulak dağına ise hücum taburu tuttu. Yapılan top atışları sonucu kışlanın doğusundaki karakol binası yıkıldı. Kışla binasında da mühim hasar meydana geldi. Ermeni çete reisi Aram'ın oturduğu oda tahrip edildi. Türk kuvvetleri güney cephesinde bulunan binalarından kışlaya kadar yaklaşip top ateşi ile nizamiye kapısını yıkmayı ve hücumla kışlaya girmeyi planlıyordu.⁴²⁶

Teğmen Edip Bey, hareket sırasında yaşananları şu şekilde not etmiştir; "Kumandan bey tarafından çağrıldım. Zeytun kışlasına evvelce girdiğimden, yine ancak benim girmemin mümkün olacağını söyledim. Bunun için topçu ve makineli silahların istediğim cephede toplanmalarının, tahrip cephesindeki pencere mazgallarına da nokta ateşleri ve sürekli ateşlerle fasılasız taranmak sureti ile ateş dalgaları altında bizzat kışlaya yanaşmaklığım emir buyurdular. Tedarik edilecek iplerle bir merdiven sürüklememizi ve

⁴²³ Akbıyık, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun...", s.450-451.

⁴²⁴ Çetenakıncı, **a.g.m.**, s.57.

⁴²⁵ Kerr, **a.g.e.**, s.232

⁴²⁶ Çetenakıncı, **a.g.m.**, s.58; Akbıyık, "Haçin ve Zeytun...", s.120.

kışlayı tahrip ve ateşlemekliğimi ilave ettiler. Kışlayı üzerinde bulunduğum bir zaman ateşe vermek kolay değildi. Şayet bu vazifeyi ifa edebilmiş dahi olsam, bu kere de 8-10 erle birlikte kışla üzerinde kalacaktık. Bunun mümkün olamayacağını kumandan beye söyledim. Hemen vazgeçti. Yine aynı şartlar altında yanaştıktan sonra, kışlanın pencerelerinden bombalarla tahribini ve yağlı paçavralarla ateşe vermekliğimi emir buyurdu. Bu da ikinci bir şekilde kışlanın tahribi demektir. Her ikisinin de yapılması mümkün değildi. Fakat aldığım emir üzerine hayvanımı hazırlattım. Beraberimde iki süvari, Zeytun kışlası istikametinde yollandım. Henüz Ahur dağlarından kurtulamamıştım, teslim olan Ermeni kafilenin Maraş'a gelmekte olduklarını gördüm. Beni gören Ermeniler, hayvanımın özengisine sarılıyorlar, ayaklarını öpüyorlardı. Bu kabile arasında Dr. Sergis de vardı. Akşam üzeri Zeytun muhafız bölüğünün karargahına geldim. Burası Zeytun kışlasındakilerle ilk görüşmeye geldiğim geceyi geçirdiğim mevki idi. Müfreze kumandanı Faik bey ile görüştüm. Sabah alaca karanlıkta kışlaya yanaşmayı aklımda kararlaştırdım. Müfreze kumandanı Faik beye de söyledim.

Yalnız istihkam müfrezesinden 8 çevik askerin seçilmesini, bunların bol miktarda yağlı paçavra ve bombalarla mücehhez olmalarını ve bütün ağır makineli tüfeklerin kışlanın güneyine, iki tüfeğinde tahrip edilen tarassut kulesine yerleştirilmelerini kendilerinden rica ettim. Tertibatın şafaktan bir saat evvel tamamen alınmış olmasını, benimle beraber kışlaya yanaşacak istihkam askerini akşamdan uykuya yatırmalarını, gece yansından bir saat sonra da müfrezenin harekate hazır vaziyette olmalarını ilaveten rica ettim. Benim de iyi bir iş yapabilmek için iyi bir uykuya ihtiyacım vardı. Erkenden yattım. Gecenin bir saatinde uyandırılmadan, kendi kendimce uyandım. Çadırdan dışarı fırladım. Emin onbaşı! Emin onbaşı! diye seslendim. Hareket etmek için acele hayvanlarımızın hazırlanmasını söyledim.

Kanaatine göre, Ermenilerin muhasara hattından çıktıklarını, kıtaların Ermenileri takip etmek üzere hareket ettiğini, hatta birkaç saat evvel birçok silahların karşı dağda atıldığını Emin onbaşı söyledi. Haber çok mühimdi, Şu halde başta Aram olduğu halde, isyancılar yine kaçmağa muvaffak olmuştu.⁴²⁷ 29 Haziran 1921 gecesi şiddetli rüzgardan ve karanlıktan istifade eden isyancı Ermeniler kışlanın batısındaki dereye inerek Sulak dağın engebelerinden faydalanmak suretiyle firar etmişlerdi. Binbaşı Hasan Bey kaçan Ermenileri takip edeceğine Kışlayı yağmaya gelmişti. Fırsattan istifade eden Ermeniler'de güneye doğru kaçtılar. Ermeniler kaçarken 15 ölü verdiler.⁴²⁸

Teğmen Edip Bey hareketin geri kalan kısmını şöyle anlatmıştır;

“Kışlaya geldiğimde etraf yeni ağarıyordu. Kışla etrafını hayvanla dolaşım. Ne dost ne düşmandan hiçbir ferde rastlayamadım. Kışlaya girdim. 40 kadar ölüden başka kimse yoktu. Kışladan çıktım, tarassut kulesi istikametinde yürürken müfreze kumandanı Faik, 25. alay kumandanı Yüzbaşı Nihat, Dağ Bataryası Kumandanı Trablusgarplı Tefvik Bey'lere rastgeldim. Meseleyi Faik Bey'den sordum. Ermenilerin Zeytun deresinden firar ettiklerini, müfrezenin de onları takip etmek üzere hareket ettiklerini söyledi.

Yanlarından ayrıldım, süvarilerimi de kışla meydanında terk ettim, yalnız olarak tarassut kulesine çıktım. Kışlada olduğu gibi, burada da birçok boş mermi kovanları ve iki ölü vardı. Eşkiyanın, İngiliz ve Fransız tüfekleri kullandıkları boş mermi kovanlarından anlaşılıyordu. Kulenin en yüksek kısmı topçu mermileri ile tahrip edilmişti. Kışlanın da bazı kısmı da topçu mermileri ile delinmişti. Edindiğim malumatı, kolordu kumandanı Miralay Selahattin Adil Beyefendiye telefonla arz ettim.

⁴²⁷ Çetenakıncı, **a.g.m.**, s.59.

⁴²⁸ Akbıyık, “Haçin ve Zeytun...”, s.121.

Öğleden evvel kolordu kumandanından telefon ile aşağıdaki emri aldım:

'Teğmen Edip Efendi!

*Ermeni isyancıların firarı hakkındaki tahkikatınızı
süratle tamamlayınız.*

*Tanzim edeceğiniz raporunuzu da kanaatinizle
birlikte kolorduya gönderiniz.*

İkinci Ordu Kumandanı Albay Selahattin Adil'

Bu emri alır almaz müfreze kumandanı Faik Bey'e gösterdim. Faik Bey, 25. Alay kumandanı Nihat Efendi beraber olduğu halde Ermenilerin firar ettikleri cepheyi tesbite çalışıyorduk. Ermenilerin Zeytun deresi istikametinde firar ettikleri yürüyüş kolunun açtığı izden anlaşılıyordu. Bulduğumuz izi Zeytun deresine kadar takip ettik. Birkaç çift kadın ayakkabısı, bir torba da yiyecek buldum. İzi takip ederken, ekin kümeleri arasında ölmüş iki Ermeni gözüme çarptı. Vurulan Ermenilerin, Zeytun köprüsündeki Jandarma müfrezesi tarafından şüphe üzerine karanlığa sıkılan birkaç mermi ile öldürüldükleri anlaşıldı. Tanzim edilecek raporu Maraş'ta tamamlamak üzere, lüzumlu olan malumatı not ettim. Zeytun'a geldiğim yoldan tekrar Maraş'a döndüm. Eşkiya, ilk firarında Zeytun deresi üzerinden Kozalak dağı istikametinde kaçarken, müfrezenin ağırlığı (en ufak grup) üzerine düşmüşlerdi. Şu halde asiler, firar eder etmez ağırlık askeri ile 3-5 dakikalık kısa bir çatışma vermişlerdi. Bu çatışma üzerine müfreze kumandanı da asatın firarından haberdar olmuştu. Asiler müsademeyi süratle keserek güneybatı istikametinde kaçarken, bir kısmı Zeytun deresinin güneyine, bir kısmı da Kozalak Dağı üzerinden Adana Cephesinde, Fransızlarla birleşmek için Dolaman Dağı istikametinde firar ediyorlardı Bunların Fransızlarla birleşmek amacıyla olduğu kolorduca anlaşıldı. Ermenileri takip eden müfrezeden maada bunları önlemek üzere de bazı kıtalar Binboğa ve Bozdoğan dağları istikametinde gönderildi.

Binboğa ve Bozdoğan dağları arasında Ermenileri sıkıştırdılar. Zeytun deresi biraz sonra Ceyhan nehrine karıştığından, vadiyi takip eden Ermeni kolu da Bozdoğan dağı güneyinden geçerek Ceyhan vadisini Adana istikametinde takip etmişti. Neticesi meçhul kalan bu Ermeni kolu, ya dağlarda telef oldu, veyahut cephenin herhangi bir yerinden Fransız mıntkasına, Adana'ya geçti. Mukavemet gösteren kuzey kolu devamsız kısa kısa müsademelerle birkaç gün içinde, Dalaman, Bozdoğan ve Binboğa dağları arasında imha edildi.

Uzun senelerden beri Türklerle çarpıştığını ve birçok Türk kanı akıttığını anlatan ve bilhassa Haçın'de bir Türk subayını kendi elleriyle telef ettiğini gururla Zeytun kışlasında bana tehdit mahiyetinde söyleyen Ermeni Komite Reisi Aram Çavuş da bunlar arasında telef edildi. Tabiatın intacıyla kıta eski konak mahallerine avdet ettiler. Cepheden gelen kuvvetler, tekrar cepheye döndüler.

Bunun üzerine aşağıdaki telgrafi çektim;

'İkinci Kolordu Kumandanlığı'na

21 Haziran gece yarısından sonra Zeytun kışlasından firara muvaffak olan Ermeniler, kışlanın güney cephesindeki büyük kapıdan çıkmışlar ve güneybatıya yön değiştirerek Zeytun deresine inmişlerdir. Kaçış istikametleri ayak izlerinden tespit edilmiştir. Asat dereye yanaşmadan iki maktul bırakmış, üç çift kadın ayakkabısı ile bir torba içinde de bir miktar kavurma bulunmuştur. Zeytun deresini takip eden asat, 25. alay ile hücum taburu arasından geçmişler ve Kozalak dağı güney payelerinde bulunan müfrezenin ağırlıkları üstüne düşmeleri üzerine, ağırlık efradı ile asat arasında birkaç el silah değiş-tokuş edilmiş, yön değiştirerek güneybatı istikametinde kaçmağa muvaffak olmuştur. Topluluğun takibine 25. Alay İstihkam Bölüğü, Cebel takımından başka diğer kıtalar, Jandarma ve ehali kuvvetleri iştirak etmişlerdir. Kışlada 40, tarassut kulesinde

2 Zeytun deresi kuzeyinde 2, toplam 44 ölü bırakmış oldukları maruzdur efendim.

2. Kolordu Erkanı harbiye 1. Şube Teğmen Edip Necdet⁴²⁹

Verdiğim bu yazı üzerine meseleye ehemmiyet atfedildi. Yapılan tahkikat üzerine, kabahatin hücum taburu kumandanında olduğu tespit edildi. Bilahare Hücum taburu kumandanı Divanı Harb'e sevk edildi.

İsyancıların kaçtığı haberini alan 25. Alay Kumandanı Binbaşı Hasan Bey kışlaya girmiş, Zeytun'un boşaltılması üzerine Kiliseye ait olarak ele geçirilen kıymetli eşyalar Ermenilere teslim edilmek üzere bir tutanakla teslim alındı. Askeri hareket esnasında yollarda bulunan bir adet sarı levha, iki adet istavroz, bir adet üzerinde kalp resmi bulunan levha, bir adet üzeri beyaz haçlı İncil Ermeni murahhası Haçator Vartaban'a teslim edildi. Zeytun Ermenilerinden Avadis Boyacıyan, Amanuel Baratçıyan, İsadur Balcıyan, Artin Kasapyan, İsadur Gulvarisyan, Penus Karakuşyan, II. Kolordu Kumandanı Selahattin Adil Bey'e bir yazı göndererek hükümete sığınan Ermenilere gerek teslim anında gerekse yol esnasında ve iskanları hususunda gösterilen iyi niyet ve şefkatle teşekkür ettiler. Devletin himayesinde istirahatlarının temin edildiğini ve iaşelerinin bol bol sağlandığını da belirten Ermeniler bu hususta gösterilen lütuf ve yardımlar için minnettar olduklarını da dile getirdiler. Zeytun'un boşaltılmasından sonra daha önce orada olup da Ermenilerin tecavüz ve taarruzlarından dolayı yurtlarını terke mecbur olan ve etraf köylere dağılan, Hacı İsmail uşağı ve Beşen köyü halkı tekrar buraya yerleştirildiler.⁴³⁰

Ermeni isyancılarının firarından sonra kışlada 80 keçi, 25 oğlak, 10 sığır, 9 merkep ele geçirildi. Bunlar

tamamıyla firar eden Ermeni isyancılara ait olduğundan, mahalli hükümete bir tutanakla teslim edildi.

Zeytun'dan kaçan Ermeniler Göksun taraflarına indi. 1 Temmuz'da Sağ gediğinde çıkan çarpışmada iki ölü veren isyancılar Şevikli dağına sığındılar. Ermenilerin niyeti Osmaniye taraflarına geçmekti. Askeri birlikler tadan takip edilmeyen Ermenilerin karşısında silahlı köylüler ile jandarma kalmıştı. Fındıklı köyünden Rüştü Bey'in evine giren Ermeniler, oğlunu aradılar ise de bulamadılar. Köy halkının karşı koyması üzerine kaçtılar. Takip edildilerse de yakalanamadılar.

Herbiri bir tarafa dağılan İsyancı Ermenilerin bir kısmı Turlar Köyü'ne giderken Türk kuvvetleri ile çarpışmaya girdi. Ermeniler Gökçeli dağına çekildiler. Çarpışmada Gökçeli köyünden Kara İbrahim Ağa şehit düştü.⁴³¹

3-4 Temmuz günlerinde Ermeniler Sisne civarında Sarımsak dağında rastladıkları üç Türk'ten birini şehit ettiler. Yetişen Türk kuvvetleri iki Ermeni kadın ile iki çocuğu ele geçirdiler. Ermeniler Çukurhisar, Kılıçköprü civarına kaçtılar. Osmaniye yolunun Türkler tarafından tutulduğunu anlayan Ermeniler üçe ayrıldılar. Bir kısmı Sarımsak dağlarını terk ederek Fırnis ve Şevikli taraflarına geldi. Burada esir alınan 11 Ermeninin verdiği bilgilere göre isyancı Ermenilerin sayısının 400 olduğu, bunun 250'sinin silahsız kadın çocuk ve erkek, 150'sinin ise silahlı olduğu anlaşıldı. Suçatı civarında 4'ü erkek 15'i kadın 19 Ermeni esir edildi. Çete Reisi Aram'ın Andırım taraflarına kaçtığı öğrenildi. Bu çarpışmaların birisinde Aram öldürüldü. Temmuz tarihinde Ermeniler'den biri kadın 4 erkek Türk kuvvetlerine iltica etti. Esir alınan Ermeniler Maraş'a gönderildi.

⁴²⁹ Çetenakıncı, **a.g.m.**, s.59-60.

⁴³⁰ Akbıyık, "Haçın ve Zeytun...", s.121.

⁴³¹ Akbıyık, **a.g.e.**, s.337.

Beşen, Kertmen ve Sarıgüzel köyleri Fırnis nahiye müdürlüğüne müracaat ederek Ermeni çetelerin etrafta gezdiğini, silahları olmadığını bu sebeple vakti geçmekte olan buğdaylarını biçemediklerini bildirdiler, tedbir alınmasını istediler. Sonuçta isyancı Zeytun Ermenilerinden 120'si çarpışmalarda öldü. 84'ü esir alındı veya kendiliklerinden Türk kuvvetlerine teslim oldu.⁴³² Bir kısmı da Osmaniye'ye Fransız işgal bölgesine kaçtı. Bunların toplam sayısı ise 141 idi. Yakalanamayan pek azının da Eylül 1921 ayı ortalarında Kilis'e ulaşarak Fransızlara katıldıkları anlaşılmıştır.⁴³³

Böylece yüzyıllardır memleket içinde bir çıbanbaşı olarak varlığını sürdüren ve her fırsatta Türk Devletinin başına problem açan, Zeytun Ermeni meselesi halledilmiş oldu. Zeytun meselesinin halli demek, Ermenilerin Türk toprakları üzerinde bağımsız bir Ermeni devleti kurma hayallerinin tamamen suya düşmesi demektir. 1921 yılına gelindiğinde Ermenilerin Türk topraklarında, isyanlarını sürdürmeyi devam ettirebildikleri tek merkez Zeytun kasabası idi. Zeytun'un teslim alınması ile birlikte Ermenilerin Anadolu'daki son isyan kalesi de düşmüş oluyordu.

20 Ekim 1921 Ankara Anlaşması ve Sonrasındaki Gelişmeler

Fransızlar çekildikten sonra Maraş'ta kalan Ermeniler, Türklerin kendilerine iyi davranmalarından çok duyulanmışlar ve durumu Türk makamlarıyla İtilaf Devletleri temsilcilerine bildirerek Fransız yöneticilerini ve yönetimini suçlamışlardır.

3. Kolordu Komutanlığı'nın bu konuyla ilgili 16 Şubat 1920 gün 739 sayılı mesajının özeti şöyledir;

⁴³² Akbıyık, a.g.e., s.338.

⁴³³ Özalp, a.g.e., s.614; Sakarya, a.g.e., s.419.

*“Maraş'taki Latin (Katolik) kilisesi ruhani reisi ve Ermeni büyüklere tarafından İçişleri Bakanlığı'na çekilen ve bir benzeri kolorduya gönderilen telgrafta, Fransızların Maraş'a gelir gelmez zorla bazı kilise ve evleri işgal ettikleri, Türklere karşı dostluk gösterenleri baskı altında tuttukları ve hapsedtikleri ve bir kısmını da beraberlerinde götürdükleri; memleketi yıktıkları ve yaktıkları, binlerce Türk ve Ermeni kanını akıttıkları ve Fransızlar Maraş'tan ayrıldıktan sonra can, mal ve namuslarının güvenlik altına alındığını bildirmişlerdir”.*⁴³⁴

Fransızlar, Kilikya Bölgesi'ni ele geçirerek kendi çıkarlarını sağlamak için buralarda yaptıkları çarpışmalardan haksız ve insanlık dışı hareketlerden bir sonuç alamayacaklarını, Türk vatanının bir parçasına dahi sahip olamayacaklarını, Türk halkını her emirlerine kayıtsız ve şartsız uyacak bir köle olarak kullanamayacaklarını anladılar. Nihayet Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti'yle anlaşma yollarını aradılar. Birinci Dünya Harbi'nin pek uzun süre ıstırap ve kayıplarından bıkmış olan Fransız kamuoyu da, artık burada yapılan savaşlara son verilmesini istiyordu.⁴³⁵ Bunun üzerine Ankara Hükümeti'nin delegesi Bekir Sami Bey ile Fransız Başbakanı M. Briant arasında görüşmeler yapıldı ve 11 Mart 1921'de bir anlaşma hazırlandı. Bu anlaşmaya göre;

a. Çarpışmalara derhal son verilmesi, Fransız işgalinde bulunan bölgelerin yavaş yavaş boşaltılması,

b. Fransız girişimlerine ait bütün ayrıcalıkların tanınması ve saklı tutulması,

c. Arazi mülkiyeti Türkiye'nin tasarrufunda kalmak koşuluyla Anadolu-Bağdat demiryolunun Fransızlara ait olduğunun tanınması ve demiryolunun kuzeyden Türk ve güneyden Fransız gümrüklerine açık bulundurulması.

⁴³⁴ Sakarya, a.g.e., s.409.

⁴³⁵ Akyüz, a.g.e., s.134.

d. Halen Türkiye’de mevcut bütün Fransız okullarının Ankara Hükümeti tarafından tanınarak garanti edilmesi isteniyordu.

Bu sırada Ermeni Katalikos’un Fransız Başbakanı Briand’a;

“1. Kilikya’nın boşaltılacağı haberlerinin Kilikya’da karışıklık ve olaylara neden olduğu,

2. Kilikya halkının sükun ve güvenlik içinde yaşayabilmelerinin işgal kuvvetlerinin varlığıyla sağlanabileceği, Bütün yalvarmalarımıza rağmen Fransız silahlı kuvvetlerinin Kilikya’dan çekilmeleri gerektiği takdirde hiç olmazsa buradaki Ermenilerin daha emin bölgelere gönderilmeleri özellikle rica ve niyaz” ediliyordu. Ancak bu anlaşma, Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmedi; buna rağmen Kilikya Bölgesindeki hareketler de, eski hız ve önemini yitirerek durgunlaştı.

En sonunda Fransız Başbakanı tarafından Türklerle bir antlaşma yapmak için Türk dostu M. Franklen Buyyon görevlendirildi. Ankara’ya gelen Franklen Buyyon, 24 Eylül 1921’de Türk devlet adamlarıyla görüşmeye başladı. Kapitülasyonlar kaldırılmadan ve Türkiye için tam bağımsızlık kabul edilmeden bir anlaşmanın mümkün olmayacağını kesin olarak ifade edildi. Anlaşma, çetin ve uzun süren tartışmalar sonunda, 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara’da imza edildi. Bu anlaşmanın 6. maddesinde “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Misak-ı Milli ile resmen tanınan azınlık haklarına bağlı kalacaktır” hükmü vardı. Azınlıklar ve dolayısıyla Ermeniler hakkındaki bu hüküm, gayet normaldi. Bu antlaşmayı istemeyen İngilizler, Fransızlara bir nota vererek “Ankara’daki Kemalistlerden azınlıkların haklarını tanımak konusunda istenilen hususların Sevr Antlaşması’ndaki isteklere göre zayıf ve aykırı olduğunu” söylediler. Bu anlaşmaya karşı olan bazı Fransızlar ise, birçok çıkarları yanında Türkiye’deki Hıristiyanlara verilmiş olan sözün tutulmamasında şerefsiz

duruma düşüldüğünü iddia ediyorlardı; fakat kimsede bu anlaşmayı değiştirecek veya bozacak güç ve cesaret yoktu. Sakarya zaferinden 37 gün sonra imzalanan bu anlaşma ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti büyük bir siyasi zafer kazanmış oluyordu. Çünkü bu Antlaşma ile Türklere karşı kurulmuş olan ortak cephe yıkılmaya başlıyor ve Türkiye’nin savaş içinde olduğu, devletlerden birisi Ankara Hükümetini resmen tanımış oluyordu. Ayrıca bu anlaşma ile Türk istekleri, ilk defa Batılı devletlerden biri tarafından kabul edilmiş bulunuyordu. 13 maddelik Ankara Antlaşmasına göre; Hatay ili hariç, bugünkü Suriye sınırı tespit edilmiş oluyordu. Anlaşma ile Fransa, işgal etmekte olduğu Türk topraklarından, İskenderun ve Hatay hariç, çekilmeyi, İskenderun ve Hatay’da özel bir idare kurarak Türk kültürüne hizmet etmeyi taahhüt ediyordu. Bunlardan başka Fransızlar, içinde top, cephane ve daha başka savaş malzemesi bulunan büyük miktarda bir silahı Türklere devrediyor ve ilerde daha fazlasını vereceklerini de gizlemiyorlardı. Ankara Antlaşması, Türk vatanından zorla koparılmak istenen topraklarımızın kurtulmasını sağladığı kadar bu bölgeyi savunmakta olan Türk kuvvetlerinin Batı Cephesi’ne gönderilmesi imkanını da sağlamış oluyordu.⁴³⁶ Anlaşmadan sonra 25 Ekim 1921’de Antep’in, 5 Ocak 1922’de Adana’nın boşaltılmaları suretiyle bu iller Fransız işgalinden kurtarıldılar.⁴³⁷

Ermenilerin Bölgeden Ayrılması

Bölgeyi işgal ederek onbinlerce insanın Ermenilerle birlikte katledilmesine neden olan Fransa, sürekli olarak Ermenilerin can güvenliğini sağlama konusunda Ankara’dan güvence istemiş ve bu talepler elbette Ankara tarafından olumlu karşılanmıştır. Ancak Ermeniler ve diaspora dernekleri hiçbir güvenceyi yeterli görmeyerek Ermenilerin

⁴³⁶ Akbıyık, **a.g.e.**, s.350; Sakarya, **a.g.e.**, s.420.

⁴³⁷ Hatipoğlu, **a.g.e.**, s.93.

kurtarılması, başka bir deyişle bölge dışına çıkarılması için çaba göstermişlerdir.

Ermenilere muhalif sayılamayacak L'Humanite Gazetesi, Kilikya olayları kapandıktan sonra, 5 Ekim 1922'de şöyle yazıyordu; "Eğer Ermeniler yatıştırılmasaydı Müslüman halkı yok ederlerdi. Kontrol altında tutuldukları zaman bile masum Türkleri haraca kestiler, soydular. . . . Asker olarak Ermeniler daha az işe yarar göründüler. Alayları ilk çarpışmada kurtuluşu kaçmada buldular."⁴³⁸

İşgal altındaki İstanbul'da bulunan Ermeni Patrikhanesi de Ermenilerin sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Özellikle Kilikya Ermenilerinin durumu Ankara Antlaşması öncesi ve sonrasında kritik bir hal almıştır. Ermeni Patriğinin Anadolu'nun iç durumu hakkında yazdığı Eylül 1921 tarihli bir yazıda; "Kilikya'daki Fransız yönetimi Kilikya'daki Ermeni mültecilere İstanbul, İzmir, Dört Yol, İskenderun veya Amerika'ya göç için bir fırsat verileceğini ve yardım edileceğini, eğer bu teklifi 14 Eylül'e kadar kabul etmezlerse başka herhangi bir yardımda bulunmayacağını belirttiler. Bu haber ve ilgili rapor bana Kilikya'dan İstanbul'a gelen Ermeni Ulusal Birliği Komitesi üyeleri tarafından getirildi. Bu komitenin belirttiğine göre kendilerine Kafkas Ermenistanı'nda ve Mısır'da yedi ayrı yer daha gösterilmiştir. Bu bilgi başka kaynaklarla da desteklenmiştir. Bilindiği gibi Kilikya'dan İstanbul'a 750 mülteci son günlerde gelmiş bulunuyor", denilmektedir.

Bu yazının Mersin çıkışlı ve 21 Eylül tarihli ekinde şu bilgilere yer verilmektedir; "Fransız yetkililer Sis, Bahçe, Haçin ve başka yerlerdeki 14.000 Ermeni mülteciye masrafları Fransa tarafından ödenmek üzere İstanbul, İzmir, Dört Yol, İskenderun ve Amerika'dan diledikleri bir yere gitme teklifi yaptılar. Talepler özel görevliler tarafından 14 Eylül'e kadar toplanacak ve ayrılmak istemeyenlere hiçbir yardım yapılmayacaktır... Söylenenlere göre Osmaniyeye

⁴³⁸ Akyüz, a.g.e., s.124.

Ermenileri de Adana'ya nakledilecekler; çünkü bu kaza da tehdit altında bulunuyor. Bu, Adana Ermenileri için büyük bir talihsizlik. Osmaniyeye civarında Ermeniler Fransızlarla birlikte kahramanca savaşıyorlar"⁴³⁹

1921 Ekim ayında Ermenilerin Kilikya'daki dini lideri, Patrikliğe ve İstanbul'daki Yüksek Komiserlere bir telgraf çekip tüm cemaatinin kitle halinde Kilikya'dan göç etmek istediğini bildirdi ve onları sürgüne taşıyacak gemilerin Mersin'e gönderilmesini rica etti. Kasım ayında Kilikya'nın her tarafında Ermeni bankaları ve ticarethaneler tasfiye edildi. 13-22 Kasım arasında sadece Mersin'den 12.000 kişi gemilere bindi.⁴⁴⁰

1919 yılı sonbaharında Pierre Loti, Kilikya'nın Türklüğünü ileri süren, Türklerin yayınladığı bir belgeyi zikrettikten sonra Kilikya ve halkı hakkında diyordu ki: "Kilikya, Türk vatanının en ayrılmaz parçası, hatta kalbidir; Avrupa diplomatlarının onu bir an bile esir etme gibi haksız bir projeyi neden ve nasıl kurduklarına insan şaşıyor"⁴⁴¹

Fransızlar, Kilikya'yı boşaltmaya 4 Kasımdan itibaren karayolu ve Mersin, İskenderun limanlarından başlayınca, Suriye'ye kaçış hızlandı. Kaçanların çoğu Ermenilerdi, ama aralarında Rumlar ve milliyetçi harekete karşı gelip Fransız ile işbirliği yapmış Türkler de vardı. Kasım ve Aralık aylarında Adana yöresinden 30.000 Ermeni, Rum ve sair Hıristiyan ayrılmıştır. Çoğu kendilerini almaya Mersin'e gelmiş vapurlarla ve trenle Halep'e gitmiştir. Aralık ayının sonu geldiğinde Fransız askerleri yalnız Mersin'de kalmıştı; yanlarında 10.000 kadar da göçmen vardı. Dört Yol'da da hala 7.000 göçmen toplanmış vaziyetteydi. Kilis'tekiler 7 Aralıkta, Adana'dakiler 20 Aralıkta, Osmaniyeye'dekiler 24 Aralıkta, Antep'tekiler 25 Aralıkta, Tarsus'takiler 27 Aralıkta, Mersin'dekiler 3 Ocak

⁴³⁹ Özdemir ve Diğ., a.g.e., s.144-145.

⁴⁴⁰ Shaw, a.g.e., s.182.

⁴⁴¹ Akyüz, a.g.e., s.120.

1922 de, Dörtöl'dakiler 4 Ocakta, Adana'dakiler 4 Ocakta götürölerek tahliye Ankara Antlaşması'nın imzalanması üzerine üç ay dolmadan tamamlanmıştır.

Fransız kaynakları 1 Kasım 1921 ile 4 Ocak 1922 tarihleri arasında yaklaşık 54.000 Hıristiyan'ın Kilikya'yı terk ettiğini söylemektedir. Bunların 31.000'i Fransız mandası altındaki Suriye ve Lübnan'a yerleşmiş, geri kalanı İngiliz himayesindeki Filistin ile Mısır'a ve tüm Akdeniz bölgesine dağılmışlardır. 1923 yılı sonuna kadar Kilikya'yı yaklaşık 175.000 Ermeni'nin terk ettiğini söylenmekte olup bunlar savaştan önce de Kilikya'da yaşayan Ermeniler ile 1919 ve 1920'de Orta Anadolu'dan gelip Kilikya'ya yerleşmiş olan Ermenilerdi.⁴⁴²

Ankara Antlaşması'nın imzalanmasını en çok Ermenileri rahatsız etmiştir. Çünkü şimdiye kadar yaptıkları kötölüklerin hesabını sorulacağı endişesi ile kitleler halinde Çukurova'yı terk ediyorlardı. Ermeni kaynaklarına göre, Ankara Antlaşması ile Çukurova ve çevresinin Fransızlar tarafından boşaltılması sırasında, 20.000'den fazla Ermeni Suriye'ye Lübnan'a, 30.000 kadar Ermeni de Kıbrıs, Mısır ve İstanbul'a göç etmişti. İkinci Ermeni göç hareketi 1939'da yaşanmıştır. Fransız mandası altında kalmış olan, Hatay sancağının 1939 yılında Türkiye'ye katılmasından sonra, Fransızlar tarafından 1919–1921 yıllarında Çukurova, Erzin, Dörtöl, İskenderun, Belen, Kırıkhan ve Samandağ ile çevre köylere yerleştirilen Ermenilerin büyük bir kısmı, Suriye'ye göç etmişlerdir. Çukurova ve civarında bir Ermenistan yaratma hayali içinde Fransızlar tarafından kullanılan Ermenilerin bu hayali ortadan kalkmış oluyordu.⁴⁴³

Fransızlar, 11 Şubat 1920'de Maraş'ı terk etmek zorunda kalınca Ermenilerin bir kısmı onlarla birlikte gittiler ve bir kısmı da Maraş'ta bulunan Amerikan misyonerlerine

⁴⁴² Shaw, a.g.e., s.193.

⁴⁴³ Akbıyık, a.g.e., s.350.

sığındılar. Fransızların şehri boşaltmasından sonra şehirde kalan 10.000 kadar Ermeni ise canlarına dokunulmadan, güven içerisinde ve Amerikalı öğretmen, doktor ve misyonerler denetiminde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Fransızların, yeni kurulan Türk devleti ile imzaladıkları Ankara Antlaşması gereğince bölgede ve tüm Çukurova'da çekilmeye başlamaları üzerine, Çukurova ve Maraş'ta kalan Ermeniler, gerek kendi yandaşlarının yanlış propagandaları ve başarısızlıkları nedeniyle bölgeden ayrılmaya karar vermişlerdir. Her ne kadar siyasi otoriteler ve ileri gelen devlet adamları ki bunlar arasında Franklin Bouillon, Hamit Bey ve Muhittin Paşa bulunuyordu. Geride kalan Ermenilerin can ve mallarına dokunulmayacağı söz ve demeçleri vermişlerse de, Ermeniler bölgeden ayrılarak başka yerlere gitmek kararından vazgeçmemişlerdir. Böylece Maraş'ta kalan son Ermeniler, kendi istekleri ile ve Amerikalı misyoner ve öğretmenleri gözetiminde, kafiler halinde Ocak 1922'ye kadar şehirden ayrılarak Halep'e, oradan da Beyrut'a, İstanbul ve Avrupa'ya gitmişlerdir.⁴⁴⁴ Bu giden kafiler arasında Haziran 1921'de Zeytun kışlasının ele geçirilmesinden sonra Maraş'a sevk edilen 600 kadar Zeytunlu da olduğu düşünülmektedir. Böylece Maraş'ta Ermeni nüfus kalmamıştır.

Anlaşmanın imzalanmasından sonra bu göçler daha da çoğalmış ve Türklere çeşitli neden ve fırsatlarda kötölük edenler, hesap verme sorumluluğundan kurtulmak için, çıkar yolu kaçırmakta bulmuşlardır. Bunun sonucu pek çok Ermeni, Rum ve diğer Hıristiyan azınlık, memleketi bir harabeye çevirerek yabancı ülkelere göç etmişlerdir. 1 Aralık 1921'den 4 Ocak 1922 tarihine kadar bölgeden ayrılanların miktarı şöyledir;

a. Mersin'den gemilere bindirilenler 37.885 (bunların 30.023'ü Ermeni'dir.

⁴⁴⁴ Yetişgin, a.g.m., s.403.

b. Dörtöl'dan İskenderun'a gidenler 12.066 (Bunların 10.000'i Ermenidir.)

1 Ocak 1922 tarihine kadar Kilikya'da kalan Hıristiyan azınlık miktarı, 3.761 kişi olup bunun da ancak 637'si Ermenidir.

e. Gaziantep ve Kilis'ten Suriye yönüne gidenler, yaklaşık olarak 4.500 kişidir. Yaklaşık olarak 5.500 kişi de, yerinde kalmamıştır.

Sonuç olarak yukarıda belirtilen tarihler arasında bölgeden 54.451 Hıristiyan, göç etmiş; 8.760 kişi de, yerlerinde kalmıştır. Bu miktara karayollarından gizlice kaçanlar da eklenirse, bu rakamlar biraz daha artar. Deniz yoluyla Suriye'ye götürülen Ermenilerden 9.646 kişi, Yukarı Lübnan'a (yarısı Beyrut'a); 4.500 kişi Şam ve civarına; 2.266 kişi, Laskiye-Trablusşam'a yerleştirilmişlerdir.⁴⁴⁵

Fransız askerleri Kilikya'yı boşalttıktan sonra bölgede görev yapan General Gouraud gazetecilere demec vererek: "Bölgenin boşaltılması ve Türk makamlarına devri tam bir sükunet içinde geçti; hiç bir olay çıkmadı", demişti.⁴⁴⁶

6 Ocak 1923 tarihinde Yale Club'de Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi (American Committee for the Independence of Armenia) tarafından kabul edilen bir karar, 16 Ocak'ta Lozan'da konferansa sunulmuştur. Burada, "...Türkiye'de Savaş öncesinde yaşayan 2.250.000 Ermeni'den, neredeyse 1.250.000 kadarı katliamlar ve sürgüne bağlı olaylar nedeniyle kaybedildi. Ermenilerden geride kalan 700.000 mülteci bugün Kafkaslar, İran, Suriye, Yunanistan ve Balkan ülkelerinde bulunmaktadır. Şu an itibariyle Türkiye'de Trakya'da 150.000 ve Anadolu'da 150.000 Ermeni yaşamaktadır, ancak bunlar da her gün göç etmektedir. Ayrıca Rusya'nın şu an Milletler Cemiyeti veya

⁴⁴⁵ Sakarya, a.g.e., s.421.

⁴⁴⁶ Akyüz, a.g.e., s.153.

müttefiklerin gözetiminde bağımsız bir Ermenistan kurulmasına muhalefeti aslen Türk Ermenistanı'ndan olup hayatta kalan 1.000.000 Ermeni mülteciye sığınacak bir "cennet" bulunmasını gerektiriyor. Bize göre bu "cennet" toprak parçası, tarihte Küçük Ermenistan olarak bilinen ve Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu'nun 295 yıl hakimiyetinde kalmış olan Kilikya olabilir. Kilikya Akdeniz'e komşu ve 20.000 mil karelik bir alan olup, Sevr Antlaşması'nda Ermenilere bırakılmıştır. Etienne Flandin'in Ocak 1922 tarihinde Fransa Senatosu'ndaki bir konuşmasında Kilikya'da 215.000 Hıristiyan ve 185.000 Müslüman olduğu belirtilmiştir. Vekil Bellet'in de Ekim 1916 yılında belirttiği gibi Suriye Cephesinde Kilikya'ya özerklik verileceği vaadiyle Fransa'ya katılan Ermeni Lejyonerler, Fransa Bayrağı altında 1918'de Kilikya'yı işgal etmişlerdir", deniyordu.

Fransa, kendi stratejisine uygun olarak çıkarları için Ermenileri kullanmış, Fransa'nın yüksek menfaatleri uğruna onları yaşadıkları ülkeyle düşman haline getirmiş, ihanet ettirmiş ve sonuçta onları yüzüstü bırakmıştır. Nitekim 16 Mayıs 1922 tarihinde Amerika Dışişleri Bakanı için hazırlanan bir memorandumda şöyle denilmektedir: "Şimdi ciddi olarak bilmemiz gereken bir konu var o da, Fransa Kilikya'yı Kemalistlere terk ederse, buradaki 150.000 Ermeni dağılmakla karşı karşıya kalacaktır". Bu rapordan da anlaşılıyor ki, Amerika dahil diğer batı ülkelerinin tümünün hedefi Ermenilere Anadolu'da bir ülke bağışlamaktır. Fakat onların masaüstünde yaptıkları hesaplar tutmamıştır.⁴⁴⁷

1925 yılı itibariyle Suriye ve Lübnan bölgesindeki Ermeni mültecilerin sayıları hakkında Dr. Nansen'in raporu ekinde yer alan ve yardımcısı ve Fransız ziraat uzmanı Mr. G. Cayle tarafından hazırlanan raporda şu bilgiler bulunmaktadır;

Halep bölgesi 55.000 (Halepte 25.000)

⁴⁴⁷ Özdemir ve Diğ., a.g.e., s.167-168.

Şam bölgesi	15.000 (Şam'da 13.000)
İskenderun ve çevresi	15.000
Lübnan	40.000 (Beyrut'ta 22.000)
Toplam	125.000 ⁴⁴⁸

Fotograf: Kısık-Kilisecik'de Ermenilerden kalan iki kilisenin bulunduğu mevkii

---

⁴⁴⁸ Özdemir ve Diğ., **a.g.e.**, s.144-145.

gönderilen askerleri şehit etmişlerdir. Zeytun'da büyük isyanlar 1878, 1895 ve 1914 yıllarında olmuştur.

Zeytun Ermenileri önceleri sadece eşkiyalık amacıyla olay çıkarırlarken daha sonra yurtdışındaki Ermeni komiteleri ve misyonerlerin desteğini alarak siyasi amaçlı isyanlar çıkarmışlardır. Bütün büyük Zeytun isyanında neden olarak dış etkenleri göz önüne almakta yarar vardır. 1860'da Lübnan'a özerklik verimesi Zeytun Ermenilerini ayaklandırmıştır. Bu isyana İstanbul'daki bazı Ermeni komiteleri destek vermiş, Fransa Zeytunlularla özel olarak ilgilenerek isyan sonrasında Zeytunluların hamiliğine soyunmuştur.

1878'de isyanında ise Berlin Kongresi'ni etkilemek amacıyla isyan çıkarılmıştır. Bu isyanda 300'den fazla Türk'ü öldüren Zeytunlu Ermeniler, İngilizlerin desteğini alarak kendilerine af çıkarılmasını sağlamışlardır. Bu isyan neticesi Zeytunlulara büyük bir cesaret sağlamıştır. İsyanı çıkaran kişinin de Belediye reisliğine getirilmesi, haksız koruyan yanlı Avrupalı devletlerin politikasının bir tezahürü olarak görülmüştür.

1895'te en uzun süreli ve kanlı olan isyanı çıkaran Zeytunlulara Avrupa'da öğrenim gören Ermeni komitacılar öncülük etmiştir. Bu isyana birçok komite destek vermiş ve geniş bir silah ve para yardımı yapılmıştır. Bu isyanı, ayrıca bu sıralarda hazırlanan ve büyük devletlerin elçileri aracılığıyla sürekli gündem de tutulan 1895 Islahat Projesi tetiklemiştir. 20.000 kadar Türk'ün katledildiği bu isyan, 6 büyük devletin elçilerinin ve misyonerlerin aracılık etmesiyle başka bir devletle anlaşma yapılcasına Zeytunlularla anlaşma yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Zeytunlular halkı katletmelerinin bir ödülü gibi affa uğramışlar ve vergi ödememe dahil birçok isteklerini kabul ettirmişlerdir. Anlaşma için isteklerini sunan Zeytunlular kendilerini müstakil bir hükümet gibi tanıtma yüzüzlüğünde bulunmuşlardır.

SONUÇ

Görüldüğü üzere dağlık bir bölge olan Zeytun'da yaşayan Ermeniler tahriklere kapılarak isyanlar çıkarmışlar, çevrede yaşayan birçok sivil ve isyan sonucu üzerlerine

Bu isyandan sonra Zeytun Ermeniler arasında ün salarak hemen hemen bütün komitelerin ve Ermeni derneklerinin yardımlarına mazhar olmuştur. Zeytun adeta bir eşkıya yuvası haline gelmiştir. Sürekli olarak buraya getirilen bomba, silah ve savaş mühimmatı yakalanmıştır. Mısır, Yunanistan, Rusya, İngiltere, Fransa, Romanya, Tiflis gibi yerlerden uzun bir süreçten geçen silah ve maddi yardımlar Zeytun'a ulaştırılmıştır. Yetkililer birçok mühimmatı ancak Zeytun'a ulaştıktan sonra haber alabilmişlerdir. Dışardan yardım gelemediği durumda demircilikte ileri olan Zeytunlular kendi silah ve bombalarını imal etmişlerdir.

Zeytun'da güçlü bir şekilde örgütlenen ve okullarla müesseseler kuran misyonerler de isyan hareketlerine başrol oynamışlardır. Bu yüzden bu konuya özel bir önem verilerek bir başlık altında incelenmiştir. Misyonerler yazdıkları eserlerle, verdikleri destekle Ermenileri kışkırtmışlar, isyanlarda ön sırayı işgal etmişlerdir. Ermeni mekteplerinde zararlı yayınlar sık sık ele geçirilmiştir. Bu mekteplerde Ermeni milli bilincinin uyanmasına özel bir önem atfedildiği görülmüştür. Tehcir öncesi ve sonrasında bunların koruyucu Ermeniler üzerinde rolü artmıştır.

Zeytunlu Ermenileri kendi amaçları için kullanan devletler Zeytunluları himaye etmek için adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Bölgedeki konsoloslarla sürekli irtibat halinde olan Ermeniler isyanlardan önce bazı emirleri direkt bunlardan almışlardır. Herhangi bir isyancı veya misyoner zor durumda kaldığında imdada yabancı elçiler yetişmiştir. Bu elçilerin diğer bir zararı ise isyan hakkında yazdıkları zararlı ve yanlışlarla dolu raporlardır.

Fotoğraf: Zeytun'da Ermenilerden kalan ve isyanlarda Türklerin üzerinden atılarak katledildiği Kanlı Köprü

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Mektubi Mühime Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.), Belge No: 1/14, 616/32., 646/29., 650/16., 651/12, 651/20., 652/13., 652/26., 666/12., 683/61.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO); Belge No: 346559.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), Belge No: 1357/36, 1424/68.

Dahiliye Nezareti Muavenet-İ Umumi (DH.MUI), Belge No: 1-10., 2-1/15., 26-1/40., 26-2/40., 28-1/41., 53/50., 94-1/43.,

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım (DH.SYS.), Belge No: 90/2., 113/2-2., 113/2-2., 118/5.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), Belge No: 52/51., 52/93., 52/286., 52/292., 53/296, 53/312.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS.), Belge No: 10-11., 54/4., 78-6/60., 2453-10/3., 2542-4/1., 2543-3/4., 2543-8/1., 2543-5/28., 2544-8/19-21., 2544-12/2-3., 2544-15/16., 2453-10/3., 2748/7., 2749/12., 2762/38., 2779/56., 2789/8., 2790/43., 2791/12., 2792/61., 2804/1., 2863/44., 2863/44.

İrade Askeri (İ.AS.), Belge No: 99/1327.

İrade Dahiliye (İ.DH.); Belge No: 117/39.1304/1310 Za-38., 1363/1316.

İrade Hususi (İ.HUS.), Belge No: 44/1313., 116/1322.

İrade Taltif Kısım (İ.TAL.); Belge No: 103/1314., 144/1316., 315/1321.,

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y. A. HUS.); Belge No: 272/49-1., 495/125.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES.); Belge No: 4/32.

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y..PRK.BŞK.); Belge No: 6/90.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şebenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.); Belge No: 13/15.

Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.); Belge No: 13/4.

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.), Belge No: 19/24. 32/61., 33/92., 35/112., 54/42.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Kısım (Y.PRK.ASK.), Belge No: 108/46., 110/13., 110/32., 119/45., 153-2., 194-1112., 187/67.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.), Belge No: 72/60., 75/67., 80/2., 102/11., 103/67. 108/141., 132-10., 135/110., 136-68., 136-100., 138-71., 138-93., 184/70., 259/43., 261-125.

Zabtiye Nezareti (ZB.), Belge No: 18/29., 23/3., 411/26., 426/12., 427/61., 607/113., 611/71., 996/104.

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), C.I, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara 2005, 717s.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), C.II, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara 2005, 653s.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (A.T. B.D.), Ankara 1987, S.86, Belge No: 2053.

A.T.B.D., S.86, Ankara 1987, Belge No: 2079.

Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Sorunu (1914-1918), Hazırlayan: Hasan Dilan, C.I, TTK Yayınları, Ankara 2005, 417s.

HÜSEYİN NAZİM PAŞA, Ermeni Olayları Tarihi, C.I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, 228s.

HÜSEYİN NAZİM PAŞA, Ermeni Olayları Tarihi, C.II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, 463s.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, 627s.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), C.I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, 617s.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1879-1918, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, C.I, Ankara 2002, 680s.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1918-1919, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, C.II, Ankara 2002, 537s.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1920-1922), C.III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, 592s.

SAKARYA, İhsan, Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1984, 500s.

ŞİMŞİR, Bilal N., İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), Bilgi Yayınları, İstanbul 1986, 507s.

Salnameler

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1288 – M.1872), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1293 – M.1875), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1302 – M.1885), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1307 – M.1890), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1308 – M.1891), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1309 – M.1892), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1310 – M.1893), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1311 – M.1894), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1312 – M.1895), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1313 – M.1896), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1314 – M.1897), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1315 – M.1898), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1318 – M.1900), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1320 – M.1902), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1324 – M.1906), İstanbul.

Halep Vilayeti Salnamesi, (H.1326 – M.1908), İstanbul.

Tezler

ARTUÇ, Nevzat, **Ahmed Cemal Paşa (1872-1922), Askeri ve Siyasi Hayatı**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Isparta 2005, 456s.

BAĞÇECİ, Yahya, **1895 Zeytun Ermeni İsyanı**, Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2008.

BAKAR, Bülent, **Ermeni Tehciri ve Uygulanması**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, 306s.

ÇABUK, Mustafa, **Maraş'ta Faaliyet Göstermiş Olan Misyoner Okulları**, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2008, 82s.

ERSAN, Mehmet, **Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995, 246s.

Tetkik Eserler ve Makaleler

AÇIKSES, Erdal, "Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, ASAM-EREN Yayınları, Ankara 2003, ss.3-15.

AHMED CEVDET PAŞA, **Tezakir (21-39)**, (Yayımlayan: Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara 1986,, 316s.

AHMED CEVDET PAŞA, **Tezakir (40 Tetimme)**, (Yayımlayan: Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara 1986,, 273s.

AHMET RÜSTEM BEY, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2001, 216s.

AKBIYIK, Yaşar, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli", **Belleten**, C.LIV, S.209, 1990,ss.438-439.

-----, "Haçin Ve Zeytun Ermeni Meselesinin Çözümü", **21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk- Ermeni İlişkileri Sempozyum Bildirileri**, Ankara 2000, ss.107-121.

-----, **Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, 454s.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Türk Kamuoyu (1919-1922)**, TTK Yayınları, Ankara 1975, 406s.

ANDREASYAN, Hırand D., **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi: 1608-1619**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964, 206s.

ATALAY, Besim, **Maraş Tarihi ve Coğrafyası**, Maarif Vekaleti Yayını, İstanbul 1973.

AYTEKİN, Halil, **Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, TTK Yayınları, Ankara 2000, 64s.

BAĞDATLILAR, Adil, **Uzunluk İstiklal Harbi'nde Maraş**, Kervan Yayınları, İstanbul 1974, 147s.

BELEN, Fahri, **Türk Kurtuluş Savaşı: Askeri Siyasi ve Sosyal Yönleriyle**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, 559s.

BİNARK, İsmet, **Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2005.

CARTHY, Justin Mc., **Ölüm ve Sürgün**, (Çeviren, Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998, 404s.

ÇELİK, Kemal, **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)**, TTK Yayınları, Ankara 1999, 577s.

ÇETENAKINCI, Edip Necdet, "1921 Yılında Güneydoğu Anadolu (Zeytun Kışlası)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.23, Aralık 1998, ss.54-60.

DABAĞYAN, Levon Panos, **Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, 266s.

DEMİREL, Muammer, "İngiliz Belgelerinde Türkler ve Ermenilerle İlgili Terminoloji", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, ASAM-EREN Yayınları, Ankara 2003, ss.93-106.

DOĞAN, Ayhan, Maraş'ta Misyonerlik Faaliyetleri (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başlarında), **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.11, 2004, ss.226-285.

ERSAN, Mehmet, "XI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Çukurova'nın Siyasi Durumu", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (11-13 Ekim 2000) Bildirileri**, C.I. Konya 2001, ss. 309-313.

Ermeni Komitelerinin Amal Harekat Ve İhtilaliyesi (E.K.A.H.İ), (Hazırlayan: Erdoğan Cengiz), Başbakanlık Basımevi, İstanbul 1983, 432s.

EYİCİL, Ahmet, **Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri**, Gün Yayıncılık, Ankara 1999, 396s.

GÖKHAN, İlyas, "13. Yüzyılda Maraş", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.13, 2005, ss.191-222.

-----, "Kilikya Ermeni Prenslığının Kuruluşu ve Türklerle İlişkileri", **Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu**, Kahramanmaraş Sütçüİmam Üniversitesi Yayınları, Kahramanmaraş 2002.

GÖĞÜNÇ, Nejat, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983, 117s.

GÜRBÜZ, Mehmet, **Kahramanmaraş Merkez İlçe'nin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası**, Kahramanmaraş Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kahramanmaraş 2001, 241s.

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, TTK Yayınları, Ankara 1985, 319s.

GÜNAY, Nejla, **Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları**, İstanbul 2007, 414s.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri**, Babıalı Kültür Yayıncılık, İstanbul 2004, 109s.

HATİPOĞLU, Süleyman, **Türk-Fransız Mücadelesi, (Orta Toros Geçitleri: 1915-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, 167s.

HOCAOĞLU, Mehmet, **Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976, 866s.

İLTER, Erdal, **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995, 247s.

-----, **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri:(1890-1923)**, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995, 216s.

KARADAĞ, Hüsamettin, **İstiklal Savaşında Maraş**, (Yayınlayan: Yusuf Özbaş), Kahramanmaraş Kurtuluş Müzesi Kurma ve Yaşatma Derneği Yayınları, Kahramanmaraş 1994, 64s.

KARADENİZ, Hasan Basri, "Dulkadiroğulları Beyliğine Kısa Bir Bakış", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.104, Ekim 1996.

KARACAKAYA, Recep, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005, 472s.

KARAVUL, Nedim, **Dönüşü Olmayan Düşmanlıklar**, Kahramanmaraş I. Dünya Harbinde Ermeni Çetecilerin Katliamına Uğramış Mağdurlar Derneği Yayınları, Kahramanmaraş 2004, 155s.

KAŞGARLI, Mehlika Aktok, **Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi**, KÖKSAV Yayınları, Ankara 1990, 181s.

-----, “Haçlı Seferleri ve Ermeniler”, **21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk- Ermeni İlişkileri Sempozyum Bildirileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, ss.28-36.

KIESER, Hans-Lukas, **Iskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, (Çeviren, Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, 864s.

KERR, Stanley E., **The Lions Of Marash : Personel Experiences With American Near East Relief, 1919 – 1922**, Albany : State University of New York Press 1973, 318s.

KILIÇ, Orhan, “Harput’ta Ermeni Katliamı Yapıldı mı?”, **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.II, Ankara 2003,, ss.81-91.

KILIÇ, Orhan, “1585 Yılında Tebriz Seferine Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmal ve İlaşesi”, **Askeri Tarih Bülteni**, S.46, 1996 ss.109-136.

KIZILTOPRAK, Süleyman, “1890’lı Yıllarda Ermeni Komitecilerinin Britanya İmparatorluğu’nun İşgali Altındaki Mısır’dan Lojistik Destek Alma Çabaları”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 40, 2004, ss.117-140.

KÜÇÜK, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1986, 200s.

LALAYAN, A. A., **Taşnak Partisi’nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)**, (Çeviren, Kayhan Yükseler), Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, 96s.

METİN, Halil, **Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Yayınları, Ankara 2001, 192s.

MUTLU, Şamil, **Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları**, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2005, 472s.

ÖKE, Mim Kemal, **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu**, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, 390s.

ÖZALP, Yalçın, **Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz**, Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş 1986, 661s.

-----, **Millet-i Sadıka Patırtısı ve Maraş**, İstanbul 1983, 255s.

ÖZDEMİR ve Diğerleri, **Ermeniler : Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, 223s.

POLAT, İlknur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, **Bellekten**, C.LII, S.203, 1988, ss.627-652.

SARINAY, Yusuf, “Fransa’nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri (1878-1918)”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.7, Sonbahar 2002, ss.55-70.

SAZAK, Derya, “Soykırım Sanal Din Haline Geldi (Hikmet Özdemir Röportajı)”, 25 Nisan 2005, **Milliyet Gazetesi**, s.17.

SERT, Selahattin, **Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı Kilikya 1918-1922 Haçın Ölüm Kampı**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005, 651s.

SEVİM, Ali, **Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri**, TTK Yayınları, Ankara 1983, 44s.

SHAW, Stanford. J., 2002, “Ermeni Lejyonu ve Kilikya’daki Ermeni Topluluğunu Tahribatı”, **Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler**, (Editör, Türkaya Ataöv), TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları Ankara, ss.149-194.

SÜMER, Faruk, **Oğuzlar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, 384s.

SONYEL, Selahi, Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 13-14

Nisan 2001,

(<http://www.belgenet.com/arsiv/ermeni/sempozyum7.html>)

SYKES, Mark, **Darü’l İslam**, (Çeviren, Yılmaz Tezkan), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000, 232s.

Takvim-i Vekayi, “Maraş Sancağı Dahilindeki Zeytun Kazası Naminin “Süleymanlı”ya Tahvili Hakkında İrade-i Seniyye”, 25 Receb 1333/ 26 Mayıs 1331.

The Missionary Herald, Vol.44, February 1848, No.2, s.49-51

TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, 275s.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000, 994s.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1976, 768s.

YAVUZ, Nuri, **Fırka-i İslahiye**, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2004, 90s.

YETİŞGİN, Memet., “Maraş’ta Ermeni Nüfusu: Osmanlı Son Dönemi, Mütareke ve Milli Mücadele Yılları”, **OTAM**, S.17, 2004, ss.388-408.

YİNANÇ, Refet, **Dulkadir Beyliği**, TTK Yayınları, Ankara 1986, 184s.

YİNANÇ, Refet, Mesut ELİBÜYÜK, **Maraş Tahrir Defteri (1563)**, C.I, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1988, 468s.

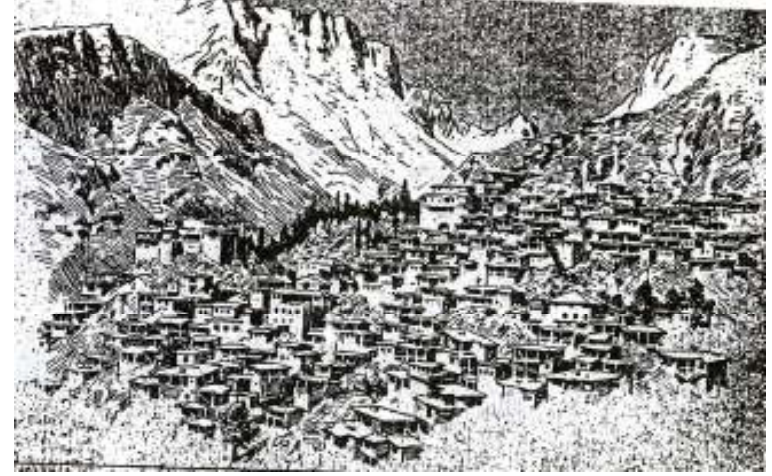

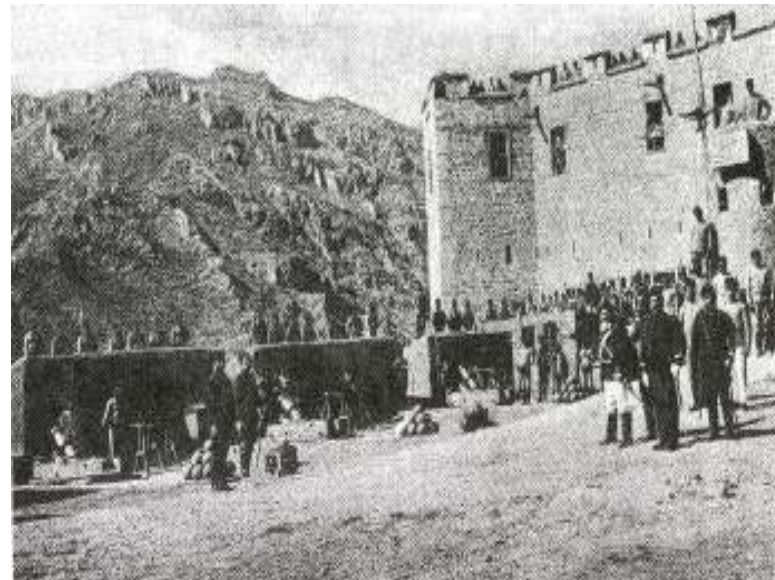
Ek-5. Tehcir sonrası Zeyton'a dönen Ermenilerin bölgede eşkiyalıklarının anlatan belge (1920).

Resim 1. XIX. yy sonlarında Zeyton

Fotoğraf 1. 1902 yılında Mark Sykes'in Objektifinden Zeyton

Fotoğraf 2. II. Abdulhamit tarafından Zeyton'da yaptırılan kışla önünde askerler.

Զէյթունի ապստամբութեան շնչակեան վեց հերոսները (Պարոնները)

Fotoğraf 3. Zeyton İsyanlarını Çıkaran Ermeni Komiteci Liderler

Aghasi (Garabet Tursargisyan)
(1871 - 1937)

Fotoğraf 4. 1895 İsyanı'nı çıkarıp yöneterek binlerce Türk'ü öldüren Agassi.

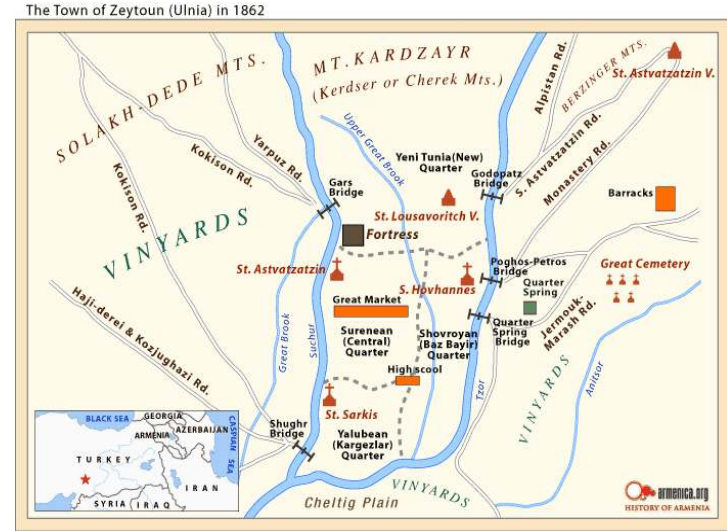
Fotoğraf 5. Ermenilerce şehit edilen Binbaşı Süleyman Bey ve mezarı.

Fotoğraf 6. 1914 yılında Maraş Mutasarrıfı Ali Haydar Paşa'nın Zeytun'da yakaladığı Ermeni isyancıları Maraş'ta mahkemeye getirişi.

Ek.6. Zeytun adının Süleymanlı'ya dönüştürülmesini içeren, Takvim-i Vekayi Gazetesi'nin H.25 Recep 1333/R.26 Mayıs 1331 (16 Mayıs 1915) Tarihli Nüshası.

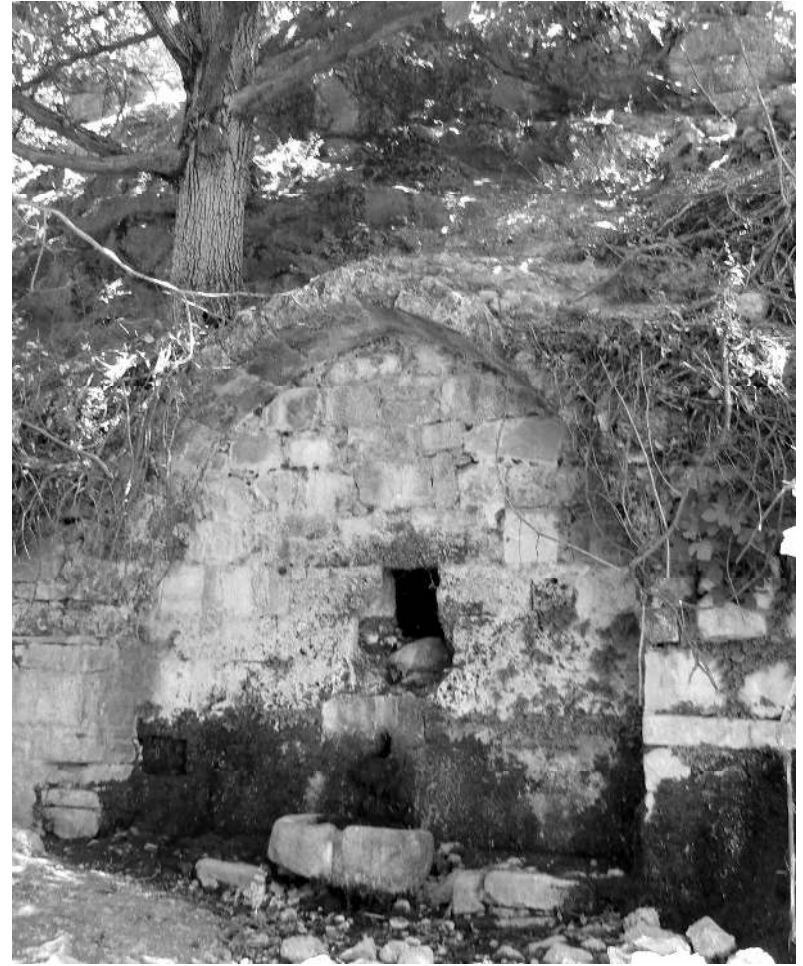
Ek.7. Ermeni kaynaklarına göre 1862 yılı Zeytun krokisi

Fotoğraf 7. Zeytun'da bir Ermeni evinin içi

Fotoğraf 8. Zeytun'da bir Ermeni kabilesi.

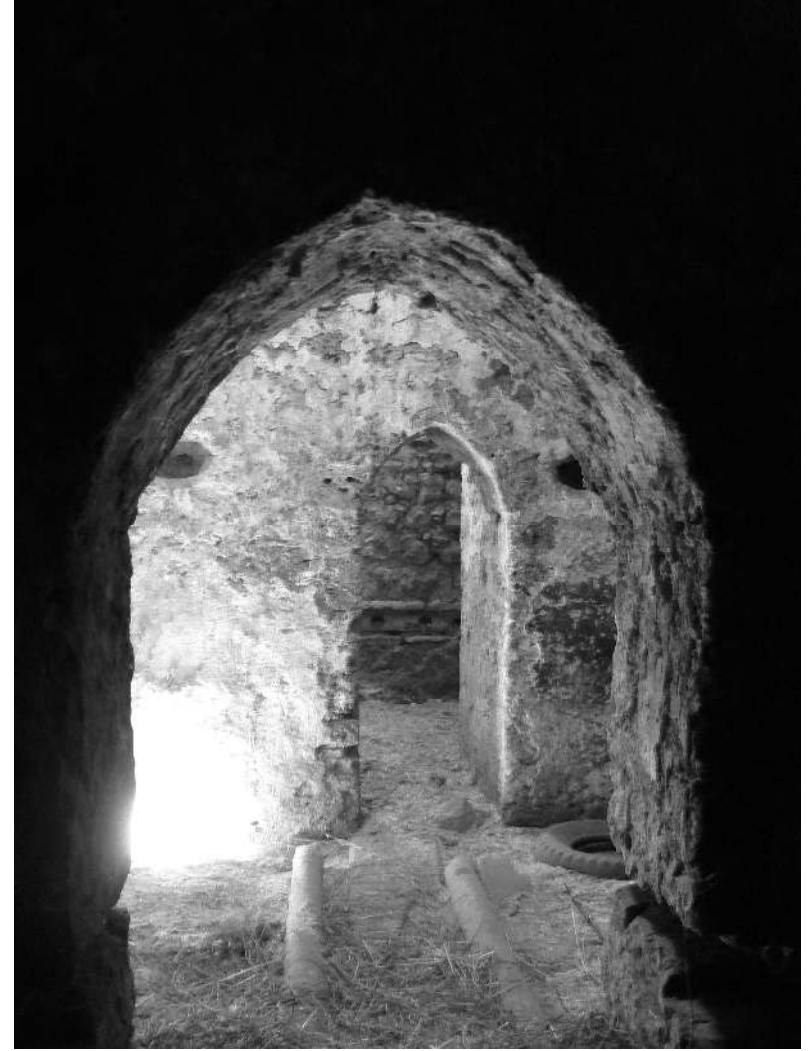
Fotoğraf 9. Zeytun'da Ermenilerden kalan bir çeşme

Fotoğraf 10. II. Abdulhamid tarafından yaptırılan Kışlanın günümüzdeki hali

Fotoğraf 11. Binbaşı Süleyman Bey ve şehitlerin mezarı

Fotoğraf 12. Askeri Kışlanın hamam bölümünün günümüzdeki görünümü

UKDE KİTAPLIĞI
YAYINLANAN KİTAPLARIMIZ

1. Anılar ve İbretler / *Cemal Nar* (Mevcudu Yok)
2. Gönül Dostu / *Serdar Yakar* (Mevcudu Yok)
3. Kurtuluştan Bir Kesit / *Esmâ Yakar* (Mevcudu Yok)
4. Ruhların Parmakları / *Mehmet Alperen* (Mevcudu Yok)
5. Bu Sistemden İslama / *Cemal Nar* (Mevcudu Yok)
6. Sultan Vahdettin ve Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadelede / *Mehmet Fatişoğlu* (Mevcudu Yok)
7. Sorgulanması Gereken Kavramlar / *Mehmet Sertpolat* (M. Yok)
8. Necip Fazıl ve Mücadelesi / *Serdar Yakar* (Mevcudu Yok)
9. İslamlaşma Bilinci / *Cemal Nar* (Mevcudu Yok)
10. Memleketime Dair / *Serdar Yakar* (Mevcudu Yok)
11. İslam Sancısı / *Cemal Nar* (Mevcudu Yok)
12. Delil ve Hikmetleriyle İslam Fıkhı / *Ramazan Pak* (M.Yok)
13. Hayatı ve Mücadelesi ile Hafız Ali Efendi / *Yıldırım Alkış-Serdar Yakar* (Mevcudu Yok)
14. Arş Gölgesi / *Cemal Nar* (Mevcudu Yok)
15. Tasavvufun Anahtarı / *Cemal Nar* (Mevcudu Yok)
16. Kahramanmaraş'ta Bayazıttoğulları / *Bekir Sami Bayazıt* (Mevcudu Yok)
17. Güz Yağmurları / *Kadir Tanır* (Mevcudu Yok)
18. Betül'ün Günlüğü / *Elif Betül Yakar* (Mevcudu Yok)
19. Kurtuluşumuzun Manevi Mimarları / *Mehmet Alperen* (Mevcudu Yok)
20. Kurtuluşa Dair Üç Eser / *Serdar Yakar* (Mevcudu Yok)
21. Kıssa-ı Eshab-ı Kehf / *Yaşar Alparslan* (Mevcudu Yok)
22. Bahçeci Hoca / *Ömer Kaya*
23. Kan Kırmızı Geceler / *M. Akif Baltutan*
24. Cahit Zarifoğlu / *Nazım Elmas*
25. Hac Yolunda Gördüklerimiz / *H. Rıdvan Bağrıaçık* (M.Yok)
26. Kabe Yolunda / *H. Rıdvan Bağrıaçık* (Mevcudu Yok)

27. Yüz Yaşın Sırrı / *Ömer Kaya*
28. Mısır'da Hüküm Süren Çerkez Sultanları / Tercüme: *Kemal Görücü* (Mevcudu Yok)
29. Yerel Yönetimlerde Alternatif Hizmet Sunma Yöntemleri Kahramanmaraş Belediyesi Örneği / *Serdar Yakar*
30. Mahalli Kelimeler Sözlüğü / *Ömer Kaya - Hacı Abdullah Kozan*
31. Tarihi, Kültürü ve Sosyal Yapısı İle Kahramanmaraş'ta Ceridoğulları / *Serdar Yakar - Ömer Kaya*
32. Kalbime Sığırdıramadıklarım / *Cuma Tahiroğlu*
33. Gül Medeniyeti Kurtlar Sofrasında / *Cuma Tahiroğlu*
34. Fıkıh Usulü / *Ramazan Pak*
35. Gönülümün Sesi / *Cuma Tahiroğlu*
36. Milli Hassasiyet ve Manevi Mesuliyet / *Cuma Tahiroğlu*
37. Alimin Önderliği / *Cemal Nar*
38. Münâcaât ve Na'tlar / *Yaşar Alparslan*
39. Tarihte Alcı - Tecirli (Beğdili - İlbeyli - Elbeyli) Türkmenleri Soykimlikleri / *Mehmet ADİL (ALCIOĞLU)*
40. Dulkadir Beyliği Araştırmaları I / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN, Mehmet KARATAŞ, Serdar YAKAR*
41. Heşt Bihişt -Kuruluştan Yükselişe Osmanlı Tarihi- / *İdris-i Bitlisî. Hazırlayan: Mehmet KARATAŞ, Selim KAYA, Yaşar BAŞ*
42. Maraş Yollarında / *Hasan Reşit TANKUT*
43. İstiklâl Savaşında Maraş / *Hazırlayan: Yaşar ALPARSLAN - Serdar YAKAR*
44. Gül Medeniyeti Çölde Bir Pınardır / *Cuma TAHİROĞLU*
45. Maraş Tarihi ve Coğrafyası / *Besim ATALAY, Hazırlayanlar: İlyas GÖKHAN-Mehmet KARATAŞ*
46. Dulkadir Beyliği Araştırmaları II / *Hazırlayanlar: Yaşar ALPARSLAN, Mehmet KARATAŞ, Serdar YAKAR*
47. Aşiretlerin İskanları / *Bekir Sami BAYAZIT*
48. Bir Hukuk Mücadelesi / *Serdar YAKAR*
49. Maraş Emirleri / *Editörler: İlyas GÖKHAN / Selim KAYA*
50. Kuskün / *Kadir TANIR*
51. Maraş'ta Misyoner Faâliyetleri ve Misyoner Okulları / *Mustafa ÇABUK*